

valóság

A TARTALOMBÓL

Maróti Andor: A kultúra hiányzó egysége és társadalmi megbecsülése¹

Miskolczy Ambrus: Erdély népessége a 18. században (Források és értelmezések)

Kun Miklós: Fájdalmas búcsú a hatalomtól: Joszif Sztálin utolsó beszéde

Szakolczai Attila: Nyilas reminiscenciák és ötvenhat

Lányi Gusztáv: Ranschburg Pál és a magyar kísérleti pszichológia kezdetei

Gyönki Viktória: A skandináv társadalom a kora középkorban

Pinke Zsolt: A magyar mezőgazdaság periférikus karakterének erősödése a kiegyezés után: modernizáció és leszakadás

Szücs László Gergely: Hogyan lehetséges egy nemzet nélküli jogállam?

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
2

6

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2012. június; LV. évfolyam 6. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

Nemzeti
Kulturális
Alap

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Szalai Zsuzsanna

A kultúra hiányzó egysége és társadalmi megbecsülése

Gazdasági válság idején fölmerül a kérdés: mennyi anyagi támogatást adjon az állam a kultúrára és az oktatásra? Annyit, mint a kedvezőbb időkben? A válasz általában az, hogy takarékoskodni kell, ezért itt csökkenthető a támogatás összege, hiszen ezen a területen csak kiadás van, bevétel tulajdonképp semmi sem. Ez a helyzet különböző korokban gyakran ismétlődik, ezért talán érdemes megfontolni, milyen tanulság vonható le ebből.

Konzervatív politikusok állítják mintaként országunk elé a két világháború közti időszakot. Ajánlható figyelmükbe *Kornis Gyula* véleménye 1921-ből. Kornis katolikus pap volt, a piarista rend tagja, 1927 és 1931 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára, 1938–39-ben az országgyűlés alelnöke és elnöke, 1920 és 1948 között a budapesti Tudományegyetem filozófiatanára, 1927-től a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, 1945–46-ban az Akadémia elnöke. Olyan tekintély tehát, akit az adott korok vezetői elismertek.

Csaknem egy évszázaddal ezelőtt Kornis ezt írta: „A szellemi kultúra igazi jelentősége különösen két tény világítása mellett szembeszökő. Az első az, hogy *az anyagi kultúrát is a szellem teremti, mozgatja és lendíti*. A fejlettebb értelem, az élénkebb képzelet, a kitarató akarát javítja meg, s teszi mind gazdaságosabbá a munkát; a fejlettebb, műveltebb szellem teremti meg a technikát, s veti meg az élet mind előnyösebb gazdasági alapjait. Másodsor: csakis a fejlett szellemi kultúra biztosítja *az állami hatalom s a jog helyes gyakorlását*. Hiába demokratizálódik a nemzet jogrendszere, az új jogoknak csak úgy van értelmük, ha a nemzet tagjait megfelelő műveltség képesíti a jogok helyes gyakorlására. Csak művelt polgárok tudják a demokratikus intézményeket és kiterjesztett jogokat a közösség érdekében hasznossá tenni, különben mindezek csak súlyos veszedelmek forrásai. Mindebből nyilvánvaló, hogy az állam valamennyi tevékenysége közül legfontosabb, centrális jelentőségű a *kultúrpolitika*.”

Elgondolkoztató a gondolatsor folytatása: „Nemzeti tragikumunk egyik fő forrása, hogy államférfiaink túlnyomó része nem vette észre a kultúrpolitikának minden fölött álló *centrális jelentőségét*. Vagy amennyiben folytonos meddő közjogi küzdelmek közepett észrevette, a jelszavaknál s a legszükségesebb intézkedéseknél alig haladt tovább. Országgyűléseink költségvetési vitái közül a legsiralmasabbak s leginkább színvonal nélküliek éppen a kultusz-tárcára vonatkozóak voltak... Amennyiben kultúrpolitikai kérdések szőnyegre kerültek, mindig csak kiszakított részletkérdések voltak... *Nem volt egységes, a művelődési tevékenység minden ágára kiterjedő, átfogó egységes kultúr-programmunk*. Ami pedig a közoktatásügyi minisztérium hivatalnokai karát illeti, ez inkább csak a folyó ügyeket gépiesen intéző, a miniszter utasításait váró, adminisztráló közegnek tekintette és érezte magát.”⁷¹

Önkéntelenül is fölmerül néhány kérdés: Elfogadják-e ma politikusaink, hogy a kultúra és a művelődés a közéletnek az a része, amely alapvetően határozza meg az összes többit? Van-e hozzá elméletileg és filozófiaiilag megalapozott koncepció, amely átfogja a kultúra egészét, meghatározza gyakorlatát? S lehetséges-e egyáltalán egy ilyen koncepció? Mielőtt válaszolnánk rá, érdemes tovább követni Kornis érvelését: „Egy félszázados porréteg alól emelem ki egy európai látókörű, egyetemes műveltségű tudós politikusunknak, *Schwarz Gyulának* nagyszabású művét: „A közoktatásügyi reform mint politikai szükség-

let Magyarországon”. (1866-tól írta, 1869-ben jelent meg, 530 lapon) Schwarcz éles szeme messze a jövőbe látott. Politikai és gazdasági újjászületésünk idején, a kiegyezés éveiben, amikor az abszolutizmus okozta romokon az elmaradt országot minden irányban újból kellett szervezni, Schwarcz a nemzet politikai és gazdasági reorganizációját mély elméjével a kultúrpolitika függvényének tekintette.” Ezért indítványozta, hogy „vegyen föl az állam egy 25 milliós nagy nemzeti kölcsönt, hogy legelőször az iskolák ügyét hozhassa rendbe, mert e körül forog az egész nemzet jövője. Siket fülekre talált: az eszmét egy külön ember hőbortjának nézték. Pedig ez az anyagi befektetés micsoda szellemi tőkét kamatozott volna! Hová fejlődött volna a nemzet szellemi s ezzel gazdasági ereje, ha Schwarcz messzelátó kultúr-programja megvalósul. De ha már a maga idejében nem volt fogantatva, legalább most, hasonló történeti fordulóponton, vonjuk le belőle a ma is érvényes tanulságot!”²²

Ebben az idézetben nem annyira az anyagi támogatást sürgető javaslat az, amire elsősorban figyelniünk kell. Lényegesebb, ami mögötte van: az a gondolat, hogy a tanulás eredményességén múlik a nemzet jövője. *Távlati gondolkodás* kell azonban ahhoz, hogy megértse valaki Kornis figyelmeztetését, hiszen a tanulás – és különösen az ifjúságé – csak hosszabb távon hozhat eredményeket. Érthető, ha a politika távol áll ettől, hiszen mindig a jelen sürgető ügyeiről kell döntéseket hoznia. A baj csak az, hogy a jelenre korlátozódó figyelem képtelen felfogni, ezeket hogyan határozzák meg az előzményei. A múlt folyamataiból kiragadott ügyekről ezért születnek azután felszínes vélemények, önkényes döntések. Különösen akkor, ha a jövőre irányuló elhatározások csak egyetlen lehetőséget vesznek számításba, figyelmen kívül hagyva az esélyek változatait. Ennek következményeként a jövőt éppen úgy voluntarista módon ítélik meg, ahogyan a jellel teszik. Magától értetődik, hogy az így születő elhatározásokat állandóan helyesbíteni kell, mert azok mindig eredménytelenek lesznek.

Kornis arra is figyelmeztetett, hogy *a kultúra központi jelentőségének fel nem ismerése összefügg a kultúra egységének mellőzésével*. Látszólag nem könnyű ide eljutni, mert a részterületek felsorolása még nem jelent egységet. Csak olyan kapcsolatrendszer képezheti ezt, amelyben a részek egymással *kölcsönhatásban* vannak, és mindegyik mögött megtalálható az őket meghatározó egység. Ha a kultúra jelenlegi állapotát nézzük, észrevehetjük a részterületek teljes elkülönülését. Mindegyik önmagában fogja fel a rendeltetését, mindegyik önmagáért próbál érdekérvényesítő küzdelmet folytatni. Nem csodálható, ha ez ritkán sikerül. És a kultúra mindig mellékes feladatkör marad a közéletben és a politikai gondolkodásban.

Ha viszont a kultúra társadalmi szerepét *történelmi összefüggéseiben* nézzük, azt látjuk, hogy a differenciáltsága elég messzire nyúlik vissza. Úgy, hogy arra a következtetésre juthatunk, egysége sohasem létezett. *Hamvas* Béla azonban úgy vélte, volt ilyen egység, bár a róla szóló tudás nem kultúra volt, hanem *kultusz*. A világ szellemi lényegének a tisztelete. Ebben a szakrális életrendben összefüggött még egymással a világ anyagi és szellemi volta, s ezért élt harmóniában az őskor embere a valósággal, annak részeként fogta fel magát. Célja nem a föld kirablása volt, hanem a természet rendjének megőrzése. Ez a rend azonban Hamvas szerint időszámításunk előtt körülbelül hatszáz esztendővel megtört. Ekkor a „lét” egysége elveszett, és ami megmaradt, az csak a munkával terhes „élet” volt. „A nyíltság lezárult, a nagy összefüggések megszakadtak.”²³ „Kinában Lao-ce és Konfuce, Indiában Buddha, Iránban az utolsó Zarathusztra... Görögországban Hérakleitosz, Püthagorasz, Empedoklész” még tudott az egyetemességről, átélésének lehetőségéről, utánuk ez a hagyomány azonban fokozatosan elhomályosodott, a valóság anyagi és szellemi szférája elkülönült egymástól.⁴ A kultuszt a *kultúra* váltotta fel, benne eleinte a természet intenzív művelése lett a cél (ezt fejezte ki a kultúra fogalma, mely eredetileg a föld mű-

velését jelentette), majd elvált tőle a szellemi valóság, a vallás, a művészet, a filozófia és a morál. Csakhogy ennek már semmilyen kapcsolata sem volt az emberi étellel, attól elkülönülve „az élet fölött álló s az életet nem érintő idealitás” lett.⁵ Míg az őskor embere közösségben élt, az újkoré az *individualitást* eszményítette. E változással azonban eltűnt a lehetőség, hogy az ember az élet metafizikai lényegét megjelenítse, szellemét megvalósítsa. Bár ez a szellemiség továbbra is jelen van, de nem realizálódik, a szellemi tevékenység a természettel nem érintkezik, ezzel az élet értelmetlenné válik, és „az ember életcélja a semmittevő élvezet; a felelőtlen Én gyönyöre”.⁶ Vele elvesz az életet szabályozó *mérték*, az értékek viszonylagossá válnak, az egyéni érdekeknek megfelelően változnak, a legfőbb értéket az egyének számára a *haszon* adja meg. „Az újkori ember kultúrájának katasztrófája: mialatt magas tárgyi kultúrát alkotott, ő maga barbár életsorsban él.”⁷

Az egyetemesség elvesztéséről Friedrich *Nietzsche* is írt „A tragédia születése” c. könyvében. Megállapította, hogy a Dionüszosz ősi kultuszához kapcsolódó színjátékban „a szubjektív elem elenyészik, és teljes önfeledtségbe merül”.⁸ A játékot kísérő zene és tánc hatására felszabadulnak az ösztönök, a mámorban eltűnik az egyén önállósága, és létre jön a természettel való misztikus egységérzet. Ezzel szemben az Apolló kultuszát követő színjátékban a művészi látomás képmást teremt, egyúttal teret kap a szubjektivitás, mely az álom képeivel értelmezi az életet.⁹ Ezzel azonban megkettőződik a valóság: a művészet már csak utánzása a természetnek, a tőle elkülönülő ember pedig szimbólumokkal tudja kifejezni hozzá tartozását, valamint a vele szemben megjeleníthető erkölcsi igazságot. Ugyanez a kettősség jelenik meg a jelen és a lehetséges jövő szembeállításában. (Nem véletlenül lett Apolló a jövőmondás istene.) E fordulat jellemzi Euripidész drámáit, Szókratész filozófiáját. Nietzsche ezt a fordulatot útvesztésnek látja, egyrészt a spontaneitás elvesztése, másrészt a racionális gondolkodás hatása miatt.

Művelődéstörténeti munkájában *Vekardi László* is utal arra, hogy az ókori görög tragédiákban még érzékelhető volt az emberi életet átfogó egység. Am itt már megjelent az egyediség is, e két tényező szembesítése adta meg a tragédiákban megjelenített emberi sorsok lényegét. Az egységet a mitológia érzékeltette, a drámákban fellépő Kar közvetítette, és a múlt felidézése is így hatott, aminek a segítségével világossá válhatott, mi a tipikus az emberek világában. Azonban nem a múltbeli események felidézésével érte el ezt, hanem a réginek és az újnak az összekapcsolásával. Vagyis egy olyan világlátással, amelyben az idő különböző síkjai találkoznak egymással, és összefonódnak. Ebben a keretben „a határok a képzelet világa és a polisz világa között átjárhatóbbak voltak”, mert „a mitikus múltat a polisz eredeti képeként fogták fel”. És „a Kar egyaránt tartozott mindkét világba”.¹⁰ Vagyis a közösséget szimbolizáló Kar még egységben tudta felfogni a valóság két szféráját.

A racionális gondolkodás már nem tudott élni ezzel a lehetőséggel, számára a *különbségek felmutatása* volt a lényeges. Ez fejleszthette a tudományokat, és hozzájárult bizonyos fokig a művészetek fejlődéséhez is, amikor nagyobb teret engedett a szubjektivitásnak. Ez adhatta meg a közéletben az egyén viszonylagos szabadságát. Az ilyen szemlélet hozzájárult a társadalmi haladáshoz, ezért nélkülözhetetlen lett. Csakhogy ezzel eltűnt az egység felismerésének lehetősége. Szemléletesen írta le ezt a problémát Friedrich *Schiller* a 18. és a 19. század fordulóján: „Végtelen sok, de élettelen rész összetetlenségéből egységben mechanikus élet alakul. Szétszakadtak most az állam és az egyház, a törvények és az erkölcsök; az élvezet elvált a munkától, az eszköz a céltől, az erőfeszítés a jutalomtól. Örökké hozzáláncolva az egésznek csak egy kis töredékéhez, az ember maga is mint töredék képezi ki magát? Örökké csak a keréknek, amelyet hajt, egyhangú zaját hallva, sohasem fejt ki lényének harmóniáját, s helyett, hogy az emberiséget fejzné ki természetében,

csupán foglalkozásának, tudományának lesz lenyomatává.” S hogy mindez hogyan hat az egyén műveltségére, azt így foglalta össze: „Még ez a szükös, töredékes részvétel, amely az egyes tagokat az egészhez köti, sem függ olyan formáktól, amelyeket öntevékenyen adnak maguknak (mert hogyan lehetne szabadságukra bízni ilyen mesterséges és gyanús óraművet?), hanem azt aggályos szigorúsággal egy mintalappal írják nekik elő, amelyben lekötve tartják tiszta belátásukat. A holt betű helyettesíti az eleven értelmet, és a gyakorlott emlékezet biztosabban vezet, mint a zseni és az érzés.”¹¹ E gondolatsor lezárása sejteti, hogy Schiller szerint az intuitív megérzés adhatja csak meg az egyéni tettek önállóságát, de ez már egyesek (a zsenik) kiváltsága.

Nyilvánvaló, hogy a munkamegosztás fokozódása és a társadalom differenciálódása, tovább mélyíti a problémát. Az egyén mindinkább olyan résznek érzi magát, aki nem képes felfogni, hogy mi az a tágabb egység, amihez tartozik. „Megoldást” kínál a látókör beszűkítése és a lemondás a tágabb körű horizont megértéséről. Aki nem akar azonosulni ezzel a partikularitással, az egyre kínosabbnak érezheti élete kiúttalanságát. Jól jelenítette meg ezt a 20. század elején *Ady* Endre verse, a „Kocsi-út az éjszakában”: „Minden egész eltörtött, minden láng csak részekben lobban, minden szerelem darabokban.” S hogy mennyire kísérteties ennek a tudata, azt erőteljesen húzza alá az ezt elindító, majd a verset lezáró látomás: „Milyen csonka ma a hold, az éj milyen sivatag, néma”, azután: „Fut velem egy rossz szekér, utána mintha jajszó szállna, félig mély csönd és félig láрма”. A zajos élet mélyén titokzatos csend honol: nincs válasz az élet elvesztett egységére. És az embert szorongás, félelem fogja el, a kiszolgáltatottság érzete.

A szétesés évszázadokon át tartó folyamatát nem tudta megállítani sem a vallás, sem a nemzettudat ideológiája. A vallásnál tudomásul kellett venni, hogy az istenhiten alapuló világképek különböző változatai lehetnek. S bár egy vallás követői a sajáttól eltérőt sokáig tévesnek tartották, el kellett fogadni, hogy a saját vallás egysége is megbomlik. (A kereszténységben a katolicizmus mellett megjelent a protestantizmus, majd annak több változata, az iszlámban a szunnita és a síita irány.) A nemzettudat eleve arra a különbségre épült, amely a más népektől, nemzetektől eltérő sajátos nyelvet, hagyományt fogta fel egységnek, általában a területi összetartozás alapján. Itt tehát a különbség és az egység elvált egymástól, az első kívül volt érzékelhető, a másodikat belül kellett volna tudatosítani. Csak hogy ennek az egységnek ellent mondott az anyagi életfeltételekben, a munkában és a képzettségben nyilvánvaló különbség. Ehhez járult még az ideológiai-politikai megosztottság, ami jól érzékeltette, hogy a modern társadalomban a nemzeti egység valójában illúzió, már csak azért is, mert a társadalmi különbségek mellett a külföldről érkező kulturális hatások inkább erősödnek, mint csökkennek. Egységet tehát a szűkebb körű együttélésben sem lehet találni, az emberiség tágabb körű együttélésében pedig azért nem, mert az önmagába záródó nemzettudat eleve lemond erről.

A XX. század történelme bizonyította, hogy ahol az ideológiai-politikai egységet a hatalom erőszakkal akarta megteremteni, ott ez előbb-utóbb összeomlott, mert a hozzátartozás nem önként, nem tudatos azonosulással jött létre. Ma a globalizálódó világban a nemzettudat erősödése az emberiség egyetemes összefogása elleni tiltakozás jele, az elzárkózás küzdelme a nyitottság ellen. Abban a feltételezésben, hogy csak így őrizhető meg az élet harmóniája a kiszélesedő kapcsolatok bizonytalanságával szemben. Ám ez a befelé fordulás bensőleg mégsem lehet egység. Akik ugyanis az aktív nemzetközi kapcsolatokkal szemben az elszigetelődést és az öntörvényűséget hirdető nacionalizmust követik, kirekesztik a nemzet egységéből mindazokat, akik nem értenek velük egyet. Valójában tehát olyan egységet akarnak, amely csak az azonos nézeteket vallók összetartozására épül.

Ebből kivehető, hogy a nemzeten belül egységet akarók nem ismerik fel, ma már semmilyen egység sem lehetséges a különbözőségek elfogadása nélkül. Azt még kevésbé értik meg, hogy a fejlődést épp a különböző gondolkodású emberek információcseréje ösztönzi és segíti, természetesen csak akkor, ha a nézeteik egymással szintetizálódva magasabb minőséget idéznek elő. Nem az a baj tehát, hogy az egységen belül differenciáltság van, hanem az, ha ezek a részek képtelenek egymással kölcsönhatásban működni az egész harmóniája érdekében. A kooperációhoz persze egymás megértése és a konszenzusra törekvő tudatos szándék is kell. E nélkül meddő marad minden erre irányuló próbálkozás. Ugyanez érvényes a különböző nemzetek kapcsolatában: ha nem az érdekegyeztetés jellemzi ezt, hanem az a sajátos érdek érvényesítése mások rovására, akkor az egyetemes emberi lét diszharmonikus lesz, konfliktusokkal terhes.

Míndez látszólag elvonatkozatható a kultúra egységének a problémájától. Ám ha a kultúrát *az emberi élet egészét átfogó* voltában fogjuk fel, és nem a tárgyiasult eredmények egymástól elváló területeinek megfelelően, akkor érthető lesz, hogy az előbb felvázolt problémák a kultúra megosztottságát és egységének a keresését is érintik. Az ősi kultúrák mindig *világképet* alkottak, e korok embereinek az eligazodását segítették a világban. Tehát *műveltséget* adtak, persze ez a fogalom akkor mást jelentett, mint napjainkban. De kötelező érvényűnek tekintették, csak az lehetett egy közösség tagja, aki ezt a világképet ismerte, és az életét is ennek rendelte alá. Lehetséges-e ma ilyen egyetemesen elfogadott követelményt kialakítani? Kornis Gyula *az oktatásügy fejlesztésében* látta a társadalmi felemelkedés és a kulturális politika alapját. Ő az alapfokú oktatástól az egyetemig egységes rendszert dolgozott ki, feltételezve, hogy ennek a magasabb szintű minősége műveltebb nemzedékeket nevelhet, és így hozzájárulhat a gazdaság és a politika erőteljesebb fejlődéséhez. A kultúra egységét a vallásos és nemzeti nevelés átfogó hatásában jelölte meg. Nem szólt azonban a kulturális élet iskolán kívüli területéről, ezért kérdéses maradt, hogy ott mennyiben érvényesíthető ennek az eszmeiségnek a nevelő hatása. Minthogy az iskolán kívüli kulturális programokon a részvétel nem kötelező, e programok tervezői és szervezői az igényeket akarják kielégíteni. S mert számukra a látogatottság növelése a cél, általában nem az igények fejlesztésére törekszenek, hanem gyakran azok kiszolgáltatására, legyenek azok bármilyen alacsony szintűek is. Igaz, hogy az ilyen igényszint visszavezethető arra, hogy az iskolai oktatás milyen érdeklődést és befogadói képességet alakított ki, ezért e két terület mégis csak összefügg egymással. A 20. század elején Alexander Bernát fogalmazta meg egymásra utaltságukat: „Minden iskolai tanítás, a legjobb, a legkifogástalanabb is, két nagy fogyatékoságban szenved; az első az, hogy bizonyos kényszert kénytelen alkalmazni, amely sokaknak a tanulását kieletlen munkává teszi; a második, hogy csak az alapot vetheti meg, a további fejlődést az egyén saját törekvésére kénytelen bízni. Ez még a tanítás legfelsőbb fokára nézve is igaz... Az iskolai tanítás csak akkor jó, ha maga után vonja az egyén szabad, önálló, minden formalitástól ment tovább tanulását. Sőt ez, és csakis ez az igazi tanulás.”¹² Két kérdés is fölmerül ezzel kapcsolatban: mi történik akkor, ha az iskola nem tudja kifejleszteni a felnőttkori művelődés igényét, s ha ehhez az önálló „tanuláshoz” nem alakulnak ki kellő színvonalú lehetőségek? *Németh* László mutatott rá arra, „minél kevesebb örömet talál a művelődés természetes hajlama az iskola erőfeszítésében, annál görcsösebben kerül a szellem minden erőfeszítésre a szórakozásban”. S ha az ember csak azért tanul, hogy a képzettségével megélhetéshez (munkához) jusson, akkor az iskolán túl a kultúrából csak annyi kell neki, hogy „elfeledkezzen a megélhetésről”.¹³ Márpedig egy ilyen társadalomban a felnőttek hatására az iskolákban tanuló fiatalok zöme sem tekinti a tudást másnak, mint kötelezően elvégzendő feladatnak, amelynek a tartalmát az iskola elvégzése után jobb minél előbb elfelejteni.

Ebből következik, hogy a kultúra egységét és társadalmi szerepét csak *strukturális és funkcionális összefüggésében* lehet megtalálni. Vagyis abban a kapcsolatban, amely az emberi élet egészéhez köti. Egyszerűbben szólva: mire való a kultúra, és milyen szerepe van az egyén és a társadalom életében? Szükséglet-e számunkra vagy csupán a szabadidő kitéltési lehetősége? Ha nem akarunk ezekre a kérdésekre választ keresve hosszas elméleti, filozófiai fejtegetésekbe bocsátkozni, akkor is megállapíthatjuk, hogy a kultúra átjárja az emberek beszédét, viselkedését, tevékenységét, életmódját, társas kapcsolatát, életcélját, s a világról alkotott felfogását. Meghatározza, sőt „vezérli” mindazt, amit gondolunk és teszünk, és nélküle az önmagunkról kialakított kép sem létezhet. Aktív erő tehát, ami – különböző szinten – befolyásolja az egyén és a társadalom életét, s annak alakulását. Szókták „szelleminek” is mondani, hogy megkülönböztessék az anyagi, tárgyi valóságtól. Csakhogy ez a tárgyi létezés is az emberek szellemi erejének terméke, hacsak nem arról a természetről beszélünk, ami az emberek tevékenységétől függetlenül létezik.

Németh László szerint „a szellem embere az, akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud beletörődni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell. Faltól falig szakadatlan veti a szálakat, ő az a pók, aki minden jelenséget a megértés hálójába fonna. A szellem emberét épp az jellemzi, hogy nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét. Szívesen foglalkozik a részletekkel, de az egész felől száll feléjük, s egy még nagyobb egész felé tör rajtuk át utat. Ahonnan kiindul, s ahova visszatér: a teljes kép, amelyben a világgal szemben áll. Éveket áldoz egy speciális feladatra, de maga nem lehet specialista. Lehet különös képzettsége, de a képzettségnél fontosabb „általános műveltsége”, ahol az általános nem sokfélét, hanem összefüggőt jelent, s a műveltség nem hátunkra vett terhet, hanem aktív erőfeszítést.”⁷¹⁴

Ma ritkán beszélünk *műveltségről*, helyette inkább a *tudást* említjük. Alighanem azért, hogy ne kelljen meghatározni, mit is kell egy művelt embernek ismernie. De talán azért is, mert a tudást mindinkább gyakorlati felhasználhatóságában fogjuk fel, a műveltség ezzel szemben pedig öncélú szemlélődésnek tetszik. Tehát haszontalan, ami a hasznot legfőbb értéknek tartó korszakban fölöslegesnek is jelent. Ám ha figyelembe vesszük, hogy a gyakorlatias tudás az esetek nagy részében beszűkült látásmódot hoz magával, mert kiragadja az adott szakmát szélesebb összefüggéseiből, gazdasági, társadalmi, személyes vonatkozásából, akkor arra a következtetésre is juthatunk, hogy az ilyen „tudás” hasznossága – tágabb időtávlatban – erősen kérdéses. Gyakori jelenség, hogy egy szakképzettség birtokában sokan nem is képesek átállni más szakterületekre, ha a szakmájukban nincs mód munkába állásra. Az átképzéssel foglalkozó szakemberek tanúsíthatják, milyen akadályt jelent a tanulásban, ha valaki képtelen váltani másféle szemléletre, s ha a felfogó képessége megreked a gondolkodás megszokott sémáiban. Noha épp a gyakorlati élet bizonyítja, hogy a tudás komplexitása, egy probléma interdiszciplináris megközelítése sokkal inkább életre való, mint a bezárkózottság, a tudásnak ettől a tágításától a legtöbb ember óvakodik, feltételezve, hogy a szélesebb körű tájékozottság eleve gyanús. Még idézhetik is önmaguk mentségére, hogy „ma már senki sem lehet polihisztor”, ami persze igaz is, de ha ezt nem enciklopédikus tudásnak tekintjük, hanem az egyén életét befolyásoló tényezők alaposabb megértésének, és annak, hogy a műveltség fejlesztése az élet egészén át tartó folyamat, akkor belátható, hogy ez az igény egyáltalán nem utópisztikus.

Korunk sokat hangoztatott követelménye, az „*élethosszig tartó tanulás*” persze üres jelszó marad, ha pusztán mennyiségileg fogjuk fel, és nem ismerjük fel lényegét: a *nyitottságot*. E fogalom nem arra vonatkozik, hogy sokszor tanuljon valaki, hanem arra, hogy mindig azt ke-

resse, a kapott információkból milyen problémák bonthatók ki, és azok megértéséhez, megoldásához milyen régebbi tudás mozgósítható. Az ilyen vizsgálódás *végtelen folyamatot* nyithat meg, állandó keresést, kutatást a még meg nem értett ismeretek, meg nem fejtett problémák iránt. Az ilyen magatartás azonban csak úgy fejlődhet ki, ha a tanulást nem megjegyzésre való szövegek gépies átvételének tekintjük, hanem *gondolkodásra készítettségnek*, amelyben az átvett információk csak a kezdeti ösztönzést adják hozzá. A cél ebben az esetben a személyi érettségben jelölhető meg, ami a művelődés folyamatában válhat eredménnyé.

Feltételezhető, hogy az „élethosszig tartó tanulás” csak akkor valósítható meg, ha *rendszerként* fogjuk fel, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy minden részének szerves kapcsolatba kell kerülnie egymással. A fiatalok oktatásának a felnőttek képzésével, az iskolai tanulásnak az iskolán kívüli művelődéssel. Az elsőként említett összefüggés nemcsak arra vonatkozik, hogy az ifjúkorban szerzett alapokat a felnőttkor sajátos szükségleteinek megfelelően tovább kell fejleszteni, hanem azt is, hogy az iskolák hatását közvetlenebb kapcsolatba kell hozni a felnőttképzés alkalmával. Ma még utópisztikusnak látszik – legalább is hazai viszonyaink között – az a javaslat, hogy a fiatalok oktatásával foglalkozó intézmények egyszerűen a hiányzó iskolai végzettség pótlására, hanem a napi élet problémáinak tisztázását segítő véleménycserékkel is, amelyek egy másfajta tanulási folyamattá válhatnak. Azaz nem leckék feladásával és számonkérésével dolgozó „iskolás” tanulásról lenne szó. Sokkal inkább a valóság mélyebb megértését célzó, probléma-központú véleménycseréről. Amiből nem következik, hogy a fölmerülő vélemények összekapcsolására képes szakemberre ilyenkor nincs szükség. Az iskolák munkájának e kiterjesztését indokolná, hogy a fiatalokban is tudatosulhat, a tanulás szükségessége nem zárul le a fiatalkorral, a rendszeres tanulás, művelődés az emberi léttel természetes kapcsolatban van. Az ilyen hatás nélkül egy gyermek könnyen jut arra a következtetésre, a tanulás olyasmi, amit a felnőttek rákényszerítenek a fiatalokra, s ha valaki egyszer felnőtté válik, megszabadulhat ettől a kötelezettségtől. Különösen akkor történhet meg ez, ha egy fiatal otthon a családjában azt tapasztalja, a szülei már sohasem tanulnak, nem is olvasnak, a tudásukat nem is akarják tovább fejleszteni, megelégszenek azzal, amit tapasztaltak életük során. Az ilyen légkörben nem is lehet eredményes hatása annak a felszólításnak, hogy „tanulj jobban, mert akkor boldogulsz az életben”.

Természetesen nemcsak a tanuló fiataalt körülvevő felnőtt társadalom példamutatása nélkülözhetetlen, de az őt tanító pedagógusoké is. Ha egy tanuló nem érzékeli, hogy tanárai is nyitottak a továbbtanulásra, művelődésre, akkor az oktató munkájuk sem tud erre ösztönzést adni. Ilyen pozitív hatás csak azoktól várható, akiknél a tananyag megtanítása több, mint a tanulók felkészültségének felmérésére alkalmas anyag. Számukra a tananyagból kibontható összefüggések az érdekesek, amelyek további gondolkodásra készítetnek, egyrészt a tananyag más részei felé, másrészt azon túl is, az iskolán kívül elérhető kulturális eredményekre utalva. Az ilyen tanítás szuggesztív hatású, magasabb szinten már önálló felfedezésekre tesz képessé a kultúra világában. Abban a széleskörű kínálatban, amely így az *önművelés terepévé* válhat. S hogy ez milyen „haszonnal” jár, az abban ragadható meg, hogy az önművelő emberben kifejlődik az *önálló véleményalkotás* képessége, amellyel tudatosan és megalapozottan tudja eldönteni valaki, hogy mivel érdemes azonosulni, mivel nem. Aki nem tud eljutni ide, mert az iskolában megszokta, hogy gondolkodás nélkül kell átvenni ismereteket, az felnőtt korában szolgálékké válik, akit könnyű megszédíteni hangzatos szavakkal, tetszetős ígéretekkel. Nem válik demokratává, még akkor sem, ha körülötte demokratikusan épülő viszonyrendszer van.

Ezeket az összefüggéseket végiggondolva még mindig keresnünk kellene, hogyan is érhető el, hogy a kultúrát egységben lássuk, azaz nemcsak részterületeinek egymásra utaltságában, hanem valami olyan képződménynek is, ami mint *a kultúra fő determinánsa* az egészét meghatározza. Ehhez érdemes Hamvas Béla gondolataihoz visszatérnünk. Ő ugyanis arra a következtetésre jutott, az élet egységének eltűnése nem jelentette azt, hogy annak felismerése ma már teljesen lehetetlen. Csak olyan tudati állapot kell hozzá, amit ő „éberségnek” nevezett. Ezzel lehet átélni az univerzalitást, „a világ szakrális szubjektumát”, amennyiben a lélek intenzív érzékenységre képes, s eközben szakítani tud az anyagi világhoz kötődő „zárt élettel”. Hamvas szerint a történelmi változások korában három forrása lehet ennek. Az első az „archaikus szintézis” képessége, amely szimbólumok és képek segítségével jeleníti meg a lét egyetemeségét. A második a szintézisre képes „zseniális ember” tevékenysége. A harmadik feltétel a „misztikus intuíció”, amely elindítja ezt a folyamatot.¹⁵ Hamvas úgy vélte, gyakorlatilag egy ilyen átélésre a misztikus, a költő és a művész képes, az ő tevékenységük a vallás, a misztika, a költészet és a művészet területén bontakozhat ki. Fogalmazásában: „A modern korban egyetlen munka tartotta meg intenzív művelés jellegét. A művész... az egyetlen ember, aki szellemi értéket realizál. És a művészi munka az egyetlen, amely nem vált kínos rabsággá, sőt amely vonzó, izgató, szép és egész maradt... Ez a munka minden egyéb munkának példaképe... Egészen biztos, hogy amíg az élet minden területén ugyanazt a realizálást, amit a művész él, nem sikerül megvalósítani, addig mindennemű munkareform, törvény, elmélet, kényszer teljesen hiábavaló.”¹⁶ S hogy ez nem teljesen lehetetlen, arra Hamvas Béla is utal, mikor kijelenti: az emberiség és a világ egysége „minden élő emberben él, akármilyen kába, álmos, alvajáró, lefokozott, reflexív, individuális legyen”.¹⁷

Az idézett szavakból kiolvasható, lényegében a tevékenység *alkotó* jellegéről van szó. A munka a modern korban – részfeladatokra korlátozódó jellege miatt – többnyire nem alkotó jellegű, szemben a művészettel, amely ezzel képes felülemelkedni a mindennapi élet korlátozottságán, és jelképes kifejezéseivel megjeleníteni az emberi lét egyetemeségét. Hamvas azonban azt is hangsúlyozza, ugyanez „az élet minden területén” is megvalósulhatna, ha az emberek elsajátítják az intenzív intuíció és a szintetizálás képességét.

A kreativitásról szóló szakirodalom meggyőződése, hogy ez a képesség tanulással, gyakorlással minden szellemileg egészséges emberben kifejleszthető.¹⁸ Mi kell hozzá? Főleg *aszociációs* készség, a kép- és gondolatársítás spontaneitása. Azaz a hasonlóság alapján rokonítható képek, fogalmak és gondolatok társítása. Ez azonban csak akkor működik jól, ha az egyénben egyszersmind kialakul a divergens gondolkodás, a látszólag össze nem tartozó tapasztalatok kombinációjával új struktúrák kialakítása és az alternatívák összehasonlításából eredő döntésképeség. Mindez tanítható és tanulható, és nemcsak a művészetben, hanem az élet számos más területén is alkalmazható. Már Hamvas is feltételezte, hogy a munkában is megvalósulhat, hozzátehetjük: magában a tanulásban is, ha azt nem egyszerűen a kijelölt szövegek emlékezeteti tárolásával azonosítjuk. Tény, hogy önálló gondolkodás kell hozzá, és ez arra is magyarázatot ad, miért nem képes sok ember kreatívan gondolkodni és cselekedni. Pedig az élőbeszédben mindenki alkotó módon járhat el: szavakból mondatokat konstruál, mondatokból hosszabb közleményeket állít össze. Ez persze csak akkor lesz valóban kreatív, ha nem merül ki az elkoptatott közhelyek alkalmazásában, a másoktól készen átvett fordulatok megismétlésében. Igaz, ez kényelmes eljárás, de ha általánossá válik, előbb-utóbb elsorvasztja az önálló gondolkodást. És ez nemcsak a magánéletet és a közvetlen emberi kapcsolatokat teszi színtelenné, de a közéleti véleményalkotást is. Márpedig a demokrácia csak akkor erős, ha önállóan gondolkodó állampolgárai vannak, akik arra is képesek, hogy mások véleményét tiszteletben tartva szintézisbe tudják hozni az eltérő nézeteket.

Elismerhető persze, hogy sok emberrel nehéz elfogadtatni a különbözőség és az összetartozás egymásra utaltságát. Annak ellenére, hogy mindkettő általános emberi igény. Mindenki szeretne valahová tartozni, és megőrizni a függetlenségét is. Azonban gyakran szembefordul egymással ez a kettősség, vagy az egység kritikátlan elfogadása vagy az önállóság maradéktalan érvényesítése lesz jellemző. Ennek az ellentmondásnak a feloldása szükségessé tenné egy olyan gondolkodásmód széles körű elfogadását, amelyben a másik ember önállósága és egy másféle egység jogosultsága egyaránt tiszteletben tartható, anélkül, hogy azonosulnánk velük. A kreatív gondolkodás segíthet ebben, hiszen annak a lényege, hogy a látszólag össze nem tartozó, nem is rokonítható személyek és jelenségek közt is felfedezi az egység kialakításának lehetőségét. Ez ugyan nem azonos a valóság egészét átfogó (isteni természetű) egységgel, de a részek összhangját megteremtő konstruktivitással mégis csak hasonlít hozzá. Es ezzel csökkentheti az emberi világ szétesését. Ami állandó veszélyeztetettség: a természet és a társadalom és az egyetemes emberi lét fokozódó differenciálódása növeli az élet bonyolultságát és rendezetlenségét. Csíkszentmihályi Mihály figyelmeztet arra, hogy „minden rendszer idővel szétesik, ha nem tökéletesítik”.¹⁹ Ha tehát ezzel együtt nem erősödik a következményekkel számoló, felelős emberi magatartás, akkor a valóság rendezettsége mind inkább illuzórikus lesz. Csak a kreatív gondolkodás és cselekvés elterjedtsége, általánosan jellemzővé válása segíthet, ha ez nem marad a szellemi kultúrát fejlesztők kiváltsága, ha tehát a közműveltségnek is meghatározója lesz. Fel kellene ismerni, hogy ez ma korunk egyik legsürgetőbb feladata.

JEGYZET

- 1 Kornis Gyula: Kulturpolitikánk irányelvei. In: Kornis Gy.: *Kultúra és politika*. Franklin Társulat, Budapest, 1928, 1–2. o.
- 2 Uo. 10–11. o.
- 3 Hamvas Béla: *Scientia Sacra*. 1. rész – 1. kötet. Medio Kiadó, 1995, 15–18. o.
- 4 Uo. 67. o.
- 5 Uo. 232. o.
- 6 Uo. 237–239. o.
- 7 Uo. 260. o.
- 8 F. Nietzsche: A tragédia születése. Európa Könyvkiadó, 1986, 29. o.
- 9 Uo. 94. o.
- 10 Vekerdi László – Herczeg János: *A véges végtelen*. Typotex, Budapest, 1996, 346–348. o.
- 11 F. Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*. Helikon Kiadó, Budapest, 1960, 221. o.
- 12 Alexander Bernát: Szózat a Szabad Tanítás Magyar Országos Kongresszusára. *Népmívelés*, 1907. 2. 97–99. o.
- 13 Németh László: *Művelődéspolitikai írások*. Múzsák Közművelődési Kiadó, é. n. 66–72. o.
- 14 Németh László: *Pedagógiai írások*. Kritérion Kiadó, Bukarest, 1980, 48. o.
- 15 Hamvas Béla: i. m. 84–85. o.
- 16 Uo. 240. o.
- 17 Uo. 94. o.
- 18 E. Landau: *A kreativitás pszichológiája*. Tankönyvkiadó, 1975.
- 19 Csíkszentmihályi Mihály: *A fejlődés útjai. A harmadik évezred pszichológiája*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008, 42. o.

Erdély népessége a 18. században (Források és értelmezések)¹

A 18. század úgy is tekinthető, mint az összeírások kora, és a káromkodásoké is, és ezek valamiféle posztmodern irodalmi jelleget adnak a kornak. Mert, annak, aki a számokkal és azok értelmezésével foglalkozik, gyakran felötlik az, amit Aranka György barátjának, Fekete Jánosnak írt, amikor elapadt a költői vénája: „Az Elme leányai még a nyáron elhagytak, nem tudom hová kurvanyokba mentek!”² Ez nem szép, de szebb annál, amit József mondott az anyjának románul: „Fututz Muma ta!” (b... meg anyádat!). A jelen lévő és románul is tudó Brukenthal Sámuel, kancellár, majdani erdélyi gubernátor – hiába kérte az uralkodónő – nem fordította le a császár mondását, hanem annak kijelentésével vágta ki magát, magyarázza meg Őfelsége azt, amit mondott,³ viszont később, mikor már II. József átvette a Monarchia vezetését, óvta attól, hogy a sok összeírással félrevezessék a népet.⁴ Hiszen volt olyan év, hogy legalább hatféle nagyszabású összeírás alanya és tárgya lett az ember, összeíró és összeírt egyaránt.

Paradox módon az első, aki káoszt csinált, rendet is teremtett: Hadik András, akít 1764-ben Mária Terézia azért állított a Főhadparancsnokság és a Gubernium élére, hogy gyógyítsa a Buccow által ütött sebeket, és egyben folytassa a felvilágosult abszolutizmus politikáját, a csendes és hatékony ellenreformációt, valamint az adózóképeség fokozását. Hadik alaposan felmérte a terepet. Két ízben hónapokon keresztül járta Erdélyt, és országjárásáról szóló két nagy jelentése⁵ „többre ment, amint maga mondotta, 100 árkosnál. A többi generálisok, úgymond, egy-két árkosra leírták vizitációjuk seriessét, senki annyira nem terjesztette ki maga attentióját, mint őexcellenciája” – jegyezte fel Halmágyi István guberniumi titkár.⁶ Elrendelte a nemesek összeírását, és az egyházfőktől lélekösszeírást kért. Így a hat egyház híveinek összeírása az első olyan összeírás, amely Erdély népességének egészéről ad képet, egyszerűen azért, mert községsoros lélekösszeírás. Mégis, a Hadik jelentéseiben szereplő népességszámok, pontosabban azok forráskritikájának elmaradása, összezavarta a kortársakat és a demográfia vetemedő történéseket – szinte napjainkig. Néhány példa: 1766-ban Hadik egyik jelentésével többek között a következő felekezeti létszámok kerültek az Államtanács elé:

Református: 418 866

Unitárius: 85 931

Görögkeleti: 635 454

Ezek fantasztikus számok! Előállításukhoz is kellett némi fantázia! Hadik ugyanis 1766. május 9-iki jelentésében beszámolt arról, hogy bekérte az egyházfőktől a felekezeti adatokat, de a nem katolikus előljárók nem tudták mindkét nemen lévő híveiket pontosan kimutatni, viszont szerinte „politikai számítással” – értsd: közigazgatási tapasztalatra épülő spekulációval – megadható. A jelentésben a református férfiak létszáma: 139 622, az „ariánus” családfőké: 105 909.⁷ Próbáljuk meg „a politikai számítást” végzők logikáját követni, és szorozni. Tapasztalataik szerint a román görögkeletieknek sok gyereke lehetett, a reformátusoknak és az unitáriusoknak viszont nem. Az állítólagos református férfiak számát elég hárommal szorozni, hogy hasonló eredményre jussunk. A görögkeletiek nem szerepelnek Hadiknál, viszont az „ariánusok” olyan magas családlétszámmal, hogy okkal feltételezték, elírásról lehet szó, valójában a görögkeletiekre vonatkozik, és ha a Hadik-

jelentésben szereplő „ariánus” családfő-számot megszorozzuk hattal, megkapjuk az államtanácsi görögkeleti létszámot. Közben megérkezettek a felekezeti lélekösszeírások, amelyeket alaposan félreértelmeztek. Ha az unitárius püspök által megadott 28 647 lelket hárommal szorozzuk, akkor az eredmény: 85 941. Hogy ezeket a szorzásokat kik és hol követték el, nem tudjuk, mert az Államtanács anyaga megsemmisült. Hadiknak viszont elment a kedve a számolástól. Hadik 1767. november 7-i jelentésében 558 076 görögkeletiről szól, hozzátéve, hogy ez a lakosságnak több mint fele.⁸ Jelentése teljes szövegéhez⁹ az egyes felekezetek férfi és női lélekszámát kimutató táblázatot mellékelte.

Vallások	Nemek		Összeg	Összesen		Összeg
	Férfiak	Nők		Férfiak	Nők	
Római Katolikus	46609	46526	93135	107235	105130	212365
Görög katolikus	60626	58604	119230			
Református	71288	68755	140042	421282	417721	857650
Evangélikus	63136	67748	130884			
Unitárius	-	-	28647			
Görögkeleti	286858	271218	558076			
Végösszeg						1 070 015

Viszont, úgy látszik, aztán elment a kedve a lélekszámoktól is, mert 1768-as névtelenül felterjesztett munkálatában – amely a felvilágosult abszolutizmus Erdélyre vonatkozó leg-radikálisabb dokumentuma – nincsenek ilyen adatok.

Az 1775 decemberében készült főhadparancsnoksági jelentés – amelyet Preiss főhadparancsnok és titkára Lichtensteiner írt alá¹⁰ – ugyanezeket a számokat adja meg. Ez a szakirodalomban sokat idézett úgynevezett Preiss-jelentés népesség-kimutatása, amely címe szerint az 1772-es állapotot tükrözné, valójában a Hadik jelentés 1766-os számaint adja tovább.¹¹ Tehát, ami a felekezeti adatokat illeti, nincs Preiss-jelentés, csak Hadik-jelentés van. Ezzel mindazok a demográfiai spekulációk, amelyek az 1760–70-es évekbeli számokkal manipulálnak, a historiográfiai lomtárba kerülnek. Sajnos nincs kontrollforrásunk, amellyel az 1766-os községsoros adatok hitelességét ellenőrizhetnénk, de az kétségtelen, hogy az erdélyi helységek legalább 90%-a szerepel a kimutatásokban. A viszonyítás alapja a józsefi népszámlálás. József császár, a nagy rendteremtő, káoszt is csinált. A népszámlálás példás rendben zajlott le, de számainak továbbélése kaotikus. Ezért a mű kiadása több szempontból is indokolt.

Az első szempont történeti statisztikai. Az első részletesebb adatokat Thirring Gusztáv közölte, hangsúlyozva, hogy az anyag „az akkori viszonyok között egy új világot tárt fel a szemlélő előtt”. Thirring le is másolta az alapfelvételt, de már nem közölte, hagyatékát az 1960-as években községsorosan tettek közzé, viszont bizonyos rovatokat összevonva. A népszámlálás megkülönböztette a keresztényeket és a zsidókat, a két rovatot felsőbb utasításra összevonták.

A második szempont köztörténeti. Jelentőségét a történészek közül Marczali Henrik ismerte fel, és ő az egyetlen, aki nagyívű történeti elbeszélésbe szervesen be tudta építeni. Szekfű Gyula *Magyar története* nem is elemzi a népszámlálást, és a 18. századi művelődésünkről szóló, terjedelmileg nagy és ismétlésekben gazdag monográfiában sem érzékelhető a vállalkozás jelentősége, márpedig a honismereti és a statisztikai irodalom ismertetésében kaphatott volna néhány mondatot.¹² Márpedig az összeíró ívek kitöltése kemény próbára tette az összeírót, és az utasítást sem könnyű megemészteni. Előljáróban Marczalinak két

markáns kitételét idézzük fel: „A nemesi szabadsággal járó zabolátlanságnak egy korrelátuma volt a statisztikán kívüli élet, a civilizálatlan, állami terhet nem ismerő népek módjára. Hogy a paraszttal és polgárral együtt írták össze, méltán a szolgaság első lépéséül tűnhetett fel a magyar nemes előtt, mely a többit előkészíti.”¹³ Így: „Nemcsak az alkotmányos harcnak, hanem a szociális forradalomnak csíráit is magában rejtji a konskripció.”¹⁴ Csakhogy ma már árnyaltabban látjuk a politikai tájat. Marczali gyakran azt sugallja, mintha két erő állott volna mereven szembe: az uralkodó és a nemesség. H. Balázs Éva a magyar jozefinisták jelentőségére hívta fel a figyelmet. És mint Hajdu Lajos a legalaposabban kimutatta, ezek a jozefinisták, akik a felvilágosodás reformnemzedékét alkották, kifejezetten helytelenítették uruk despotizmusát, és az alkotmányosságot akarták ötvözni az uralkodói reformpolitikával.¹⁵ A jelenség jellemzésére született a francia szerzőknél már használatos alkotmányos abszolútizmus fogalma, Kecskeméti Károly leleménye,¹⁶ amely jól jellemzi a lojalitást és határait is. Erdélyben Samuel von Brukenthal, Bánffy György és Teleki Sámuel a legmarkánsabb képviselői. Márpedig Erdélyben a császári reformpolitika még radikálisabb volt, mint Magyarországon, hiszen nemcsak a rendi natiók alkotta alkotmányos rendet számolta fel, hanem a megyehatárokat is átszabta. A népszámlálás rovataiból és utasításaiból kitetszik, hogy a császári politika a hagyományos rendi társadalmi modellt, részben fizikratta, részben kameralista és mindenekelőtt katonai szempontok alapján radikálisan átértelmezte, mindenkit valamilyen állami cél szolgálatába kívánt állítani. A nemességnek paradox módon a legmagasabb szándékok kivitelezésében szánt szerepet, ezért a nemesek rovatba került minden nemes férfi a csecsemőtől az aggastyánig, és az egyes falvaknál a nagyobb földesurak nevét is fel kellett tüntetni. A paradoxon abban rejlik, hogy Józsefben élete végéig az dolgozott, amit az 1760-as években vetett papírra: „Megalázni és elszegényíteni a nagyokat”.¹⁷ A rovatok az állam szempontjából fontos foglalkozási kategóriákat foglalják magukba: papok; nemesek; tisztviselők és honoratiorok; városi polgárok és falusi mesterek; parasztok; városi polgárok, falusi mesterek, parasztok örökösei; zsellérek, napszámosok, kézimunkások, egyszóval: agrárproletárok; katonák; egyéb; fiatalok: 1–12 éves, 13–17 éves korban. Ez utóbbi rovatba kerültek azok, akik az előző rovatokba nem kerültek be, a nemesek kivételével. A nemesek rovatába ugyanis minden nemeset életkorra való tekintet nélkül felvettek. A papok fiait viszont a fiatalok rovatába kellett beírni, a polgárok, mesterek, parasztok, zsellérek fiai mellé. A polgár és mester kiskorú fia, ha örökös volt, akkor az örökösök rovatába került. A legfontosabb rovat az „egyéb” volt, mert ide írták össze a hadra fogható, besorozható férfiakat.¹⁸ Ide a 18–40 éves férfiak kerültek, és a családi összeíróvekbe be kellett írni, hogy milyen természetűek: kicsiny, középszerű vagy nagy. Az osztrák örökös tartományokban a pontos testmagasságot írták fel, nálunk, Magyarországon és Erdélyben viszont ettől eltekintettek, valószínűleg azért, hogy az összeírás katonai jellegét elleplezzék.¹⁹ Hadik András, aki ekkor a Haditanács élén állt, világosan közölte egyik átíratában, hogy bár az uralkodó nevében kiadott értesítés csak a közjót hangoztatta, viszont meg kell fontolni, hogy az országgal miként tudassák a katonai célt, és pedig a majdani hadsereg-kiegészítést, és akik nélkülözhetők, azokkal kiegészíthetők a magyarországi és erdélyi ezredek, hiszen a katonai szolgálat a kóborok, az idegenek és a bűnözők javulására szolgál.²⁰ Ez volt a „katonai jóléti állam” álma.²¹ Maga az összeírás is állandó katonai közreműködéssel zajlott. A megyei hivatalnak mellett ott állt a katonai. Mindkettő minden egyes családról kitöltött egy összeíró ívet, az egyes ívekből minden egyes faluban két népeességi könyv készült, az egyik elvben a falusbírónál maradt, valójában a papnál, vagy a megyei tiszt magával vitte, a másikat a katonai összeíró vitte el. Az egyes falvak összesítéseiből a megyéknek kellett községsoros kimutatást készíteni,

ezekből pedig a számvevőségek rakták össze az országos összesítést, egyiket a tartományi, a másikat a főhadparancsnoksági számvevőség. És csodák csodája: az 1785-ös végösszegek egyeztek. Aztán jött a revízió, amelynek folyamán a népességekönyvekbe bejegyzett változások alapján újra községsoros kimutatások készültek. De az 1786-os és az 1787-es polgári és katonai összesítések némileg már eltérnek, megyéenként százas, országosan néhány ezres nagyságrendben. Innen a régi statisztikai irodalomban a különböző végösszegek, mert ki innen, ki onnan csipegetett, anélkül hogy jelezte volna, honnan, és elmaradt a revíziók folyamán készült kimutatások rovatai közötti különbség magyarázata. Márpedig ennek tisztázására külön vizsgálatot rendeltek el. Az első nagy kérdés a népességcsökkenés oka volt: miként történhetett az, 1785-ről 1787-re a másfélmillió népesség mintegy 40 ezer fővel fogyott meg. A megyék válaszai szerint a fő ok a gabona árdrágulás volt, és az, hogy ennek nyomán a román fejedelemségekbe és Magyarországra vándoroltak. A második nagy kérdést a nemesek létszámának csökkenése jelentette, az 1785-ös 32 316 főről 1786-ra 29 471 főre, majd 1787-ben 17 422 főre, tehát majdnem az eredeti létszám felére. A megyék válaszában lényege: a második revízió alkalmával már csak az adómentes birtokos nemeseket vették fel a nemesek rovatába, míg korábban az adóköteles nemesek, lófők és gyalogszékelyek is jelentős mértékben bekerültek, bár a guberniumi utasítás szerint a parasztok rovatába kellett volna őket beírni, és némi kárpótlásként a népességi könyvbe lehetett volna utalást tenni rendi helyzetükre. Az eljárás a történeti statisztika szempontjából azzal a nyereséggel járt, hogy ez a leghitelesebb adat a nemesség létszámáról. Politikai szempontból viszont balfogásnak bizonyult, mert a nemesparasztokat még inkább szembe fordította a rendszerrel, hiszen a státusokról alkotott önképüket sértette, más szóval önérzetüket, és így a rendi reformmozgalom, majd a liberális reformellenzék bázisa lettek. A nemesség létszámának csökkentése a felvilágosult abszolutizmus célkitűzése, Hadik 1768-as munkálatában is szerepel, igaz, elsősorban a birtokos nemesség létszámát akarta megfogyasztani, de közben, mint a Haditanács elnöke úgy elhízott, hogy már nem tudott lóra szállni, és így a török elleni háborúban nem vehette át a fővezérséget Lacytól, akinél rosszabb stratégiát aligha lehetett volna találni.

A török háború folyamán hamar kiderült, hogy az újoncozásra milyen jól használható a népességi könyvek. Erdőszakálban – az alispáni jelentés szerint – „gonosz ember tüze által” a falusbíró „szalmával fedett mindennemű épületei” porig égtek, és benne a „falu libellusa, popularis könyv” is.²² Iklandon az újoncozásra jött hatósági embereket is megkergették – könyvestül. Érthető, hogy a nemesség nem vállalta az újoncozásban a segédkezést. Mert: „Ami pedig közelebről – írta Fogaras megye nemesi közönsége – a kiállítandó tirokat illeti: minthogy az örökös jobbágságnak eltörlése és más több rendelkezések által a földesuraknak hatalmuk, a parasztnak függések pedig nemcsak földesuriktól, hanem a vármegye tisztjeitől is tapasztalhatóképpen meggyengült és elerőtlenedett annyira, hogy ha azoknak előállítására a földesuraknak ereje által kellene megadni, méltán lehetne tartani, hogy a parasztnak az egész magyar nemzetnek és nemesi rendnek kioltására felforralt és meg is próbált dühösségek megújulna.”²³ Ezzel hallgatólagosan utaltak arra is, hogy a Horea-felkelésért maga a császár a felelős, illetve a népszámlálás. Ezt a vádat az erdélyi nemesek 1787-es beadványa élesen fogalmazta meg. A vád alapja az volt, hogy az uralkodó elhatározta az erdélyi határőrvidéki enklávék egységes zónává alakítását, és ezért elrendelte határőrvidékbe olvasztandó helységek komplex, mindenre tekintő összeírását. Valószínű, hogy ez váltotta ki a határőrségbe jelentkező paraszti mozgalmakat, amelyeknek további tápot adott az, hogy a gyulafehérvári várparancsnok össze is íratta a jelentkezőket. Eljárását maga a császár is elítélte, a felkelésért a felelősséget viszont a nemességre

hárította. Izdenczy József államtanácsos, minden abszolutizmus odaadó kiszolgálója, aki a nemesi memorandumot kellett véleményezze, ura véleményét tolmácsolva fejtegette, hogy ha valami rossz felróható a népszámlálásnak, az csak azoknak tulajdonítható, akik hivatalos úton nem adták meg a szükséges felvilágosítást, hanem ehelyett még azt akarták elhitetni, hogy a népszámlálás a nemesi előjogok legsúlyosabb megsértése és hallatlan újítás, holott nem az, a Horea-felkelés pedig „nem vezethető le az említett katonai összeírásból, [mármint a népszámlálásból], hanem azokból a hamis képzetekből, amelyekkel ezek a rajongók az ostoba oláh népet elámították.”²⁴ Egyébként már korábban lehetett érezni, hogy a császári reformpolitika radikalizálja a parasztokat, akik felismerték azt a hatalmi vákuumot, ami a katonai és a polgári hatóságok, valamint a katonaság és a nemesség, pontosabban a császár és a nemesség szembenállása miatt egyre érezhetőbb lett. Embertelen erőszakra ösztönző babonás hiedelmek és történeti emlékek hatására így számolt be az alkancellárnak Bánffy Farkas 1782 novemberében Nagyfaluból a paraszti nyugtalanságról: „Ez a vidék, kivált a magyarság, nagyon törekedik a földes uraság ellen, csak egy Dosa György találtatnék, azt tartom semmi conscientiát nem csinálnának a nemességnek kipusztításából, egyébként is felettébb elharapozott közöttök a gonoszság, közelebb Zoványon egy embernek feleségének lába kisebesedvén, és vesztésnek magyarázván, egy szegény öreg tónét, akire gyanakodtak, hogy vesztette volna meg, az asszonynak férje valami atyafiaival együtt Magyarországról titkoson béragadván, ottan Zoványon annyira megsütögették, hogy megholt beléje.”²⁵

Nem véletlen, hogy Bánffy György gubernátor a nemesi memorandumot és Izdenczy ellenmunkálatát véleményezve a katonai hatóságok felelősségét emelte ki, majd burkoltan az uralkodóét is: „Én azt hiszem, hogy a kérvényben itt és máshol nem magát a lélekösszeírást, hanem sokkal inkább azt sérelmezték, ahogy azt lebonyolították. Ezen a ponton, mint már megtörtént dolgon egyszerűen túl lehet lépni.”²⁶ A diplomatikus fordulatok mögött azonban ott rejlik az alkotmányos abszolutizmus elszalasztott lehetősége, a kompromisszumoké, amelyeket megkötve talán maradandóbb eredményeket mutathattak volna fel. De hát, mint Nagy Frigyes mondta, II. József mindjárt a második lépést teszi meg, mielőtt az első megtette volna.²⁷ A halálugrás viszont elmaradt, és pedig az, hogy a kataszteri összeírás nyomán bevezesse az általános jövedelmi adót. Így míg Erdélyben is a rendi reakció során a kataszteri összeírásokat nagyrészt megsemmisítették, a jozefinizmus legkézzelfoghatóbb és legmaradandóbb eredménye a népszámlálás – a teljes alapfelvétel és a revíziók töredéke – maradt.

Kérdés: mit tudunk meg belőle? Ha más összeírásokkal vetjük össze, akkor többet, mint első látásra vélünk. Ugyanakkor az egyéb források bizonytalanok. Az adóösszeírások és a népszámlálás családszámai községsorosan olyan szeszélyesen térnek el, hogy tanácstalanul állunk velük szemben. Ezért inkább csak kegyeletből közöljük az ortodox családfők összeírását, amelyet az adóösszeírások alapján készítettek a megyei és az egyházi hatóságok. A plébániaszabályozás római és görög katolikus lélekszám adatai már jobban eligazítanak. Némi lehetőséget adnak a határörvidéki lakosság létszámának községsoros becslésére, valamint a felekezeti és az etnikai megoszlására. Az 1766-os adatokkal, valamint az 1850-es népszámlálás eredményeivel összevetve az eredmény az etnikai megoszlás stabilitása, valamint az, hogy az 1780-as évekre a görög katolikus egyház elérte azt, hogy a románság mintegy felét megnyerje magának, holott az 1760-as években mintegy 10%-ára olvadt le. Nem véletlen, hogy József nem akarta feszegetni a népszámlálási adatoknak az adóösszeírások adataival való összevetését, hiszen az adócsalások felfedése ösztönözte az elégedetlenséghez vezethetett volna, célszerűbb volt az új adórendszerrel a teljes amnesztia. Az sem

véletlen, hogy a népszámlálás során felekezeti és etnikai adatokat sem akartak felvenni, mert ez is csak nyugtalanságot szülő spekulációkra adott volna alkalmat, hiszen a katolikus összeírás alkalmával elrendelték, hogy a katolikus pap jelezze az egyéb felekezetűeket is a kérdőívben, de ezt éppen a Petru Maior ügybuzgalma nyomán támadt panaszok miatt leállították. Az szerencsés véletlen, hogy Közép-Szolnok megye az egyik revízió alkalmával községenként felekezeti és etnikai bontásban adta meg a népességszámot. József céljainak eleve ellentmondott az etnikai megoszlás vizsgálata, taszította az erdélyi etnikai ellentétek szövevénye, és éppen az – ő kifejezésével – „erdélyi nacionalizmusok” megszüntetése miatt számolta fel a natiókat, a szász nemzet kifejezést be is tiltotta, és hivatalosan nem ismert, csak „erdélyieket”. Ugyanakkor egyre radikálisabb lépéseket tett Erdély és Magyarország egyesítése érdekében, eltörölte a kettő közötti vámhatárt, egyesítette mindkettő kancelláriáját, a gubernátor helyett pedig vajdát akart kinevezni.

Nem tudni, hogy az 1840-es években az oly szorgos adatgyűjtő, mint a főhadparancsnoksági levéltárba betekintő Söllner, honnan vette azt az 1786-os adatot, amely Erdélyben relatív magyar többséget jelzett, a valóságos, mintegy 27%-ossal szemben. De jellemző a historiográfiai bizonytalanságra, hogy ezt egy olyan szociológus, mint Petre Suciú az 1920-as években elfogadta és magyarázta: „Az erdélyi román nép szaporaságát főleg annak a szegénységnek és kulturálatlanságnak köszönheti, amelyben élt.” A szászok és a magyarok éppen azért nem szaporodtak volna, mert magasabb életszínvonalukra vigyáztak. Forráskritika semmi. A magyarázat kurrens hiedelmeket összesít, viszont az értékelés szép, megszépíti az elveszett idők itt maradó mocska. Ezért ezt hagyjuk, idézzük inkább Suciút: „Nálunk Erdélyben a változatos etnikai struktúrának jótékony hatásai voltak. Az interetnikus konfliktusokból alakult ki az erdélyi román nemzeti jelleme. Erdély egyes részein a rurális élet nyugatiasabb aspektusa abban rejlik, hogy megelegszenek az együttlakó népekkel való kapcsolattal. / A békés kapcsolat erősebb kultúrát adott nekünk, a politikai elnyomásnak tulajdonítható nemzeti jellemünk. / És így a békés mozzanatokkal és interetnikus konfliktusokkal teljes együttéléseből jött létre Erdélyben valamiféle »gens transylvanica«. / Ennek az országrésznek a jövője és boldogsága annak művészetében rejlik, hogy megtaláljuk a jó együttélés, a múltbeli ellenségeskedések emberies megbékítésének útját. / Ha a tegnap Erdélye számára a heterogén etnikai struktúra szerencsétlenség volt, okos és körültekintő politikusok kezében ez a struktúra boldogság a holnapi Erdélyben és egész Románia számára.”²⁸ A történelem nem úgy alakult, ahogy Petre Suciú szerette volna 1925-ben. Nyolc év múlva Alexandru Vaida-Voevod a *numerus vallachicust* fogadtatta el a törvényhozással, a nem románok létszámának korlátozását 20%-ra a gazdasági vállalatoknál. És hogy a politika és a történetírás mennyire összefonódtak, mi sem érzékelteti jobban, mint az, ahogy Horthy Miklós – állítólag – önmagából kifordulva 1941 őszének elején a budapesti román követet tanította ki, amikor előkapott egy francia térképet a románok 18. századi bevándorlásának érzékeltetésére, többek között azt is kiáltva: „...íme jogaink bizonyítéka!”²⁹ Most aztán törhetjük a fejünket, hogy a tévtanokat hirdető történészek az öregedő admirális színvonalára emelkedtek, vagy oda süllyedtek le. Példa erre a *Magyar Szemle* egyik cikke.³⁰ Hasonló színvonalú román cikkeket is lehetne jelezni – a számháború értelmetlenségének példázására.

Paradox módon a zavarok egyik forrása nálunk Jancsó Benedek, aki az uralkodó magyar nacionalizmus történésze, ugyanakkor egyfajta tisztelettel viseltetett az ellenségnek tekintett román nacionalizmussal szemben, hiszen mint 1892-ben írta, Bukarestben „minden román, még az isten is”,³¹ és mi „ösi bűnünk szerint figyelembe se vesszük, mit írnak a román historikusok”.³² Aztán nemsokára a románok 18. századi bevándorlásának téziséét ő állította

fel, és valószínűsítette olyan számokkal, amelyek egy részének eredete még ismeretlen. Szerinte a fanarióta önkény elől menekültek Erdélybe, ugyanakkor említi az Erdélyből való kivándorlásokat is. Mint Jakó Zsigmond figyelmeztet: „Ha a vajdaságok oldaláról nézzük ezt a fluktuációt [mármint a migrációkat], az erdélyi helyzet tükörképét kapjuk. A vajdák és bojárok éppen úgy panaszkodnak embereik Erdélybe szökése miatt, mint az erdélyiek a vajdaságokba vándorlás fölött.”³³ A migrációk dinamikáját még ma sem ismerjük. Jancsó szerint viszont az 1770-es évektől a magyarság létszáma gyorsabban nőtt, mint a többi erdélyi népé, és ezt erősítette meg D. Prodan, amikor ízekre szedte Jancsó és követői számait, viszont bölcsen nem akarta elmondani, hogy milyen valós demográfiai folyamatok zajlottak a 18. század első felében, mivel nem is igazán tudjuk. Az tiszta fantazmagória, ahogy Jancsó az 1920-as években még 1760-as évektől is húsz éven át tartó román bevándorlást feltételezett, amikor éppen ekkortájt a kivándorlás lehetett erősebb.³⁴ Ugyanakkor Jancsónak az 1910-es években világosabb fogalmi volt az elmúlt évszázad demográfiai folyamatairól, mint bárkinek, mert mint egyik bizalmas levelében írta: „a természetes fejlődés következtében a pár százezernyi magyar nép számban egy millióra emelkedett, vagyonban és műveltségben is erősödött”, és az „erdélyrészi magyarságnak még az is szerencséje volt, hogy volt német városi polgársága is, amely igaz hogy idegen beolvadók, örömenyes és zsidók segítségével, mint városi polgárság igen értékes elemét alkotja az erdélyi magyarságnak és sok tekintetben igen jól betölti a pusztulásnak indult dzsentri hajdani társadalmi és politikai szerepét, sőt a lateiner értelmiség segítségével nagyobb kulturális, sőt merem mondani nemzeti öntudattal is. [...] Egyszóval, Kedves barátom, a régi mondás ez esetben is igaznak bizonyult: fennmaradhatunk nem a magunk okosságáért, hanem az isteni gondviselés jóakarata és ellenségének ostobasága következtében.”³⁵ Ezért nem árt észnél lenni, és a rövid távú haszon helyett a hosszú távú nyereségre gondolni. Fernand Braudel, a legnagyobb európai történész Izrael sorsával érzékeltette a történelmi igazmondás jelentőségét, és ha ezt olvassuk, ne feledjük, hogy Biblia-olvasó őseink a mostoha évszázadok során népünk sorsát Izrael népének sorsával azonosították. „A civilizációk egymásutánjában – írja Braudel – mindegyik elmondja a maga igazát. Sohasem jó, ha a szomszéd teszi ezt. Az viszont biztos, hogy Izrael sorsát, erejét, tartósságát, öröklődését annak köszönheti, ami kemény mag maradt, nem akart szétmállni, azaz önmagához hú civilizáció. És minden civilizáció egyszerre mennyország és pokol az emberek számára.”³⁶ Számomra a régi Monarchia és vele Magyarország a maga nemzetek fölöttiségével és különböző nemzeti mozgalmaival olyan civilizáció, amelynek értékeit érdemes éltetni. Bartók Béla életművében jelent meg ez a maga teljességében. És mellette szólnak a számok is.

Számaink először adnak összképet mintegy száz esztendő erdélyi demográfiai fejlődéséről. Három évből hasonlíthatjuk össze az állónépesség számának regionális alakulását. Éspedig az 1766–67-es felekezeti összeírások, az 1785-ös népszámlálás és revíziói, valamint az 1850–51-es népszámlálás alapján. Összehasonlítható adatsorok előállításában némi utólagos számszaki becsléssel és alapos területi átcsoportosítással kellett élni. Ennek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A nagy feladat a határörvidéki lakosság falvankénti megoszlásának a becslése volt, mivel csak 1786-ra vonatkozóan ismerjük az öt határövezred össznépességének a létszámát.³⁷ Az adatokat rendszerező, statisztikai táblákba foglaló Varga E. Árpád (lásd I. jegyzet) ebből indult ki, és abból, hogy az 1820-as évekre vonatkozóan tudjuk azt, hogy a határörvidéki népesség hányadrészét tette ki egy-egy falu össznépességének, és végül ismerjük még a katolikus plébániaszabályozás alkalmával készült lélekösszeírás községsoros eredményeit, ezekből pedig vissza lehetett következtetni az 1780-as állapotokra. Ennek a munkának az eredményeként a határörvidé-

ki és a vegyes falvak – militarizált és tartományi – népességéről kapunk képet; egészében pedig a népességnövekedés dinamikájáról. Sőt, Varga E. Árpád számokat rendező munkája megteremtette az alapot, hogy immár az 1780-as évektől napjainkig az eddiginél hitelesebb statisztikai képet kaphassunk az erdélyi demográfiai világról.³⁸

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy becslült adatokról van szó. Látnunk kell a torzítás lehetőségét, mert előkerült közben a gyergyószentmiklósi plébániák olyan kimutatása, amelyben külön feltünteti a határőr- és a provincialista népességet. Az összeírást 1787 szeptemberében az esperes, a főhadnagy és az alszolgabíró írta alá. Ha ennek az adatait táblázatba foglaljuk,³⁹ akkor elsősorban az lep meg, hogy a határőrtiszt segédkezésével lebonyolított összeírásban mennyivel alacsonyabb a tartományi (provincialista) népesség száma, mint a népszámlálásban és annak revízióiban. Törhetjük a fejünket, hogy mi lehet az eltérések oka...

	Lakosok száma az 1787-es határőr és római katolikus összeírás szerint				Varga E. Árpád becslése	Provincialista jogi népesség az 1785-ös népszámlálás, 1786-os és 1787-es revíziói szerint	Római és görög katolikusok létszáma az 1786 és 1790-es plébánia-összeírás szerint (görög katolikusok zárójelben)	
	Gyalogok	Huszárok	Provincialisták	Összes				
Gyergyószentmiklós	1915	580	523	3018	5258*	2366, 2402, 2655*	3012 (504)*	3167 (458)*
Szárhegy	1032	170	764	1966	1850	587, 591, 613	1722	1779 (70)
Ditró	1462	205	236	1903	2304	1200, 1183, 915*	2278	1846 (388)
Remete	1255	67	18	1340	1386	108, 161, 113	1265	1365 (20)
Alfalu	1864	166	310	2340	2685	659, 686, 638	2248	2350 (334)
Csomafalva	980	119	167	1266	1192	196, 187, 184	1083	1126 (65)
Újfalva	1130	222	24	1476	1546	233, 231, 209	1433	1504 (41)
Kilyénfalva	448	97	28	573	557	43, 45, 38	673	556
Tekerőpatak	610	119	218	1007	799	330, 328, 323	983	757 (41)

Táblázatunkból az derül ki, hogy a községsoros valós számok eltérhetnek Varga E. Árpád becslésétől, de az tény, hogy a határőrvidéki lakosság végszáma egyezik. Ha előkerülnek a határőrlakosságra vonatkozó valósnak tekinthető községsoros adatok, akkor újra lehet számolni sok mindent, de addig ez az első és legmegbízhatóbb becslés, amely a népességszám alakulását kisebb-nagyobb tájanként elénk tárja.

A 18. század derekától a 19. század derekáig úgy lehetett regionálisan is összehasonlítható adatokat nyerni, hogy a józsefi területi beosztásba kellett az 1760-as évek valamint az 1850–51-es községi adatokat áttenni – felekezetek szerint, hiszen csak a felekezet az egyetlen közös nevező. Ugyanakkor a felekezeti megoszlásból némileg az etnikai megoszlásra is lehet következtetni. A felekezeti és nemzeti együttélésre jellemző, hogy a görögkeleti vallás a köznapi szóhasználatban „oláh törvény”, a református pedig „magyar törvény”, hiszen a hétköznapiakat a vallás szabályozta, és az élet nagy eseményei is – a születés (kereszteléssel), a házasság (templomi ceremóniával) és a temetés (papi segédlettel) – a valláshoz kötődtek. A felekezeti és etnikai megoszlás néhány százaléknyi eltéréssel fedte egymást. Erről a legteljesebb és számszerűsíthető képet az 1850–51-es népszámlálás ad,

hiszen ennek összeállításakor egyaránt megtudakolták mindenkitől, hogy melyik valláshoz és nemzetiséghez tartozik. A görögkeletiek és a görög katolikusok szinte mind románoknak vallották magukat, hasonlóképpen a reformátusok és unitáriusok magyarnak, az evangélikusok pedig szásznak vagy németnek, a római katolikusok túlnyomó többsége pedig magyarnak. Az eltérés csak néhány százalék. És onnan is adódik, hogy a cigányok a különböző felekezetek között oszlottak meg, és 1850-ben talán ahhoz a nemzetiséghez írták őket, vagy vallották magukat, amelyhez nyelvi vagy felekezeti alapon tartoztak. Meglepő például, hogy az 1780-as években, a Szilágyságban milyen sok a cigány református, vagy az, ahogy Beszterce városában, illetve külvárosában a cigányul beszélők a három törvényes felekezet között megoszlottak. Példa erre *Közép-Szolnok megye felekezeti összeírása a „nemzeti nyelvvel” összevetve 1787-ben* táblázatunk. És példaként szolgálnak az egyik besztercei magisztrátusi jelentés számai.⁴⁰ Ebből a kimutatásból az is kiderül, hogy a népszámlálás folyamán pontosan felmérték a felekezeti és nyelvi megoszlást, ugyanis az 1785-ös végösszeg egyezik a népszámlálásban megadott jogi népesség összegével. Íme, Beszterce város lakosságának felekezeti és nyelvi megoszlása:

	Evangélikus		Római katolikus		Református		Görög katolikus	Összes
	Német nyelvű	Cigány nyelvű	Német nyelvű	Cigány nyelvű	Német nyelvű	Cigány nyelvű	Román nyelvű	
1785	2973	23	252	63	87	27	1132	4566
1786	2898	22	256	67	83	27	1082	4434

Az 1780-as években az etnicitás átpolitizálása még nem öltött olyan méreteket, mint az 1830-as évektől. Erdély népei és emberei három regionális rendi (politikai) nemzethez vagy nemzet alá tartoztak, mert a nemzet az uralkodó rendet alkotta. Emellett voltak jól elkülönülő jogállású kisebb-nagyobb csoportok. A magyar nemzet a nemesség, amelynek tagja volt a fogarasi bojár is, aki között még akadt olyan is, akinek ősei kiváltságos helyzetüket a havaselvi vajdának köszönhették, és aztán abba magyar király vagy erdélyi fejedelem erősítette meg a leszármazottakat.⁴¹ De római száműzetésében a bécsi udvarral szemben magyar nemesi jogaira hivatkozott az az Inochentie Micu-Klein, a harcoss görög katolikus püspök is, aki Erdélyben a nemzeti követelések ideológiáját kidolgozta, amikor a római hódítók utódként követelt magának és népének jogokat, azt követelvé, hogy a többihez hasonlóan nemzetnek ismerjék el a románt.⁴² Ugyanakkor nem tartotta magát románnak az a hunyadi nemes, aki magyarul nem is tudott csak románul és a görögkeleti egyházhoz tartozott, de külön templomba, a nemesekébe járt. Románnak tarthatta magát az a guberniumi tanácsos, mint Koszta István, aki a népszámlálás ügyeinek lebonyolításában nagy szerepet játszott, de jogilag a magyar nemzethez tartozott, ám román nemzeti törekvéseket nem támogató, mint azt Iosif Méhesi, kancelláriai tanácsos tette, aki a nemzeti követeléseket újrafogalmazó és irányadó 1790-es felségfolyamodvány, a *Supplex Libellus Valachorum* egyik kidolgozója volt, vagy Ion Budai-Deleanu, aki csak élete vége felé szerzett magyar nemességet, de egyik epikai költeményében kiserkesztette a félcigány kisenemest, aki magyarnak tartotta magát.⁴³ A nemesség állampolgárság volt, etnikailag részben semleges, részben azért, mert a legitimáló mítosz a magyar honfoglalás volt, a hódítás, annak tézise, hogy a nemesi jogokat vérrel szereztek az ősök, mert a kor felfogása szerint a hódítás legitimált. De legitimáltak a király adta privilégiumok is. A szászok autonómiája azokra a privilégiumokra épült, amelyeket mint a király

„vendégei” kaptak. A szász nemzet vezetőrétegét az a városi polgárság alkotta, amely a hivatalok jövedelmeiből is élt, míg néhány család nemességet szerzett, de a Királyföldön a szabadok közösségei megakadályozták a jobbágytság intézményesítését. Szász városoknak ugyanakkor lehettek és voltak jobbágyfalvai, amelyek népe pénzzel vagy olykor munkával tartozott. A királyföldi szászok között élő szabad románok jogilag egyenjogúak voltak a szászokkal, de a tizedet a szász evangélikus lelkésznek kellett hogy fizessék, azon a címen, hogy szász telken laknak. A szászok egyébként igyekeztek a románokat a közföldektől távol tartani, egész falvak éltek a szász városok függőségében. II. József kemény fellépése hozott ebben a vonatkozásban is fordulatot, amikor elrendelte, hogy a szász falvak földjeiből a románok is részesüljenek, vagy egy olyan nagy községet, mint Resinárt, egyszerűen szabadnak deklarált, és ezzel kivont Nagyszeben függőségéből. Resinár korábban úgy akart szabadulni, hogy szkíta őseire hivatkozott. Az idegen ősökre való hivatkozás bevett gyakorlat volt, Bánffyhunyadi népe, ha szükségét érezte, magát tatárnak nyilvánította, Torockószentgyörgy pedig stájer bevándorlók leszármazottainak. A jobbágyorsból úgy akartak kitörni, hogy vagy valamikor szabad hódító vagy szabad bevándorló ősökre hivatkoztak. Ezeket az érveket írástudók öntötték formába, de egy-egy mozzanat rögzült a helyi hagyományban is. A rendi nemzet tagjainak függőségében élt a jobbágytság és zsellérség. Abszolút többségük román volt, de jelentős a magyar és a szász jobbágyközösségek aránya is. A székely nemzet a szabad székelyekből állt, ezek nagy része adófizető volt, de identitását annál inkább őrizte, és elhatárolta magát a románoktól és a cigányoktól, akik egy része aztán asszimilálódott magát székelynek vallva, mert ezzel szabadnak is mondhatta magát. Számszerű arányokat csak az adóösszeírásokból és a felekezeti összeírásokból, majd az 1850-es népszámlálásokból lehet becsülni.

Bizonyos helyzetekben identitás, lojalitás és társadalmi helyzet állandóan mozgásban voltak. Brassóban görögkeleti bolgár és román kereskedők görögnek vallották magukat, hogy a Szent Háromság templom javaiból részesüljenek.⁴⁴ Ugyanakkor a felekezeti hovatartozás és lojalitás a nemzeti hovatartozás és lojalitás kereteit is megszabta. A görög katolikus egyház létrehozásával és megerősítésével a keleti és nyugati kereszténység közötti választóvonal módosult, románok kerültek a pápai főség alá, miközben a rítus keleti maradt, és a jozefinizmus a pápai fennhatóságot is korlátozta. A görög katolikus egyház forradalom volt az elítelt szintjén, hiszen a papok tértek át elsők, és a papnevelés szintjének felemelése ablakot nyitott a nyugati kultúrára. Aki Rómában és Bécsben tanult, a felvilágosodás eszméit szívta magába, a felekezeti lojalitást a formálódó nemzeti ideológiába olvasztotta be. A határőrvidék felállítását forradalmasította a tömeggondolkodást, mert példát adott arra, hogy tömegek létviszonyait radikálisan meg lehet változtatni. Ilyen tömeges privilegizálásra eddig Erdélyben nem volt példa. A kuruc hagyomány a románoknál Habsburg hagyománnyá vált, még akkor is, ha az 1784-es kitöréssel az uralkodó látványosan leszámolt, Horea és Cloșca látványos kivégzésével, miközben amnesztiával vette elejét a további megtorlásnak, amire a nemesség nagyon is törekedett. A görögkeleti és görög katolikus ellentétek forgatagában a császár iránti lojalitást sohasem kérdőjelezték meg. A felvilágosodás hatására a két egyházi vezetést és az értelmiség hangadók egyesítik igényeiket a nemzeti követelésekben. A román nemzetiségi törekvéseknek két arca rajzolódott ki, a modern nemzeti és felekezeti nemzetiségi, hogy E. Turczynski kifejezésével éljünk.⁴⁵

Az etnicitás átpolitizálása több szinten is zajlott. A nemesség a saját privilégiumait legitimáló őskultusszal adott példát. Erdélyben a 18. század elején a magyar hun hódításelmélet analógiájára született meg a román római hódítás- és származáselmélet. Ezzel Inochentie Micu-Klein görög katolikus püspök lépett be a politikai élet arénájába, amikor

egyben a román abszolút többségre hivatkozva követelte a román nemzet elismerését, mint negyedik nemzetét. Mire az erdélyi uralkodó elitek az adnumeratio törvénybe iktatásával válaszoltak, éspedig azzal, hogy a román nemes a magyar natio tagja. Ion Bob is, amikor egyháza és hívei helyzetének javítását követelte 1783-ban, azzal érvelt, hogy románok alkotják a lakosság kétharmadát, a nemességnek pedig felét,⁴⁶ mire a vallásügyi bizottság Bánffy György gubernátorral és Mártonfi József katolikus püspökkel az élen – hat év múlva – csak azzal válaszolhatott, hogy ez túlzás.⁴⁷ A vallási megoszlásból lehetett ugyan következtetni, de igazában összehasonlítható felekezeti kimutatások sem készültek. És bár erős etnoszociális ellentétek hatották át az erdélyi társadalmi világokat, egyben a felekezeti és társadalmi választóvonalak nem jelentettek átjárhatatlanul zárt határokat, miközben ilyen határok nyelvileg homogén csoportokat is elválasztottak. Hunyad megye egyes falvaiban a román nemesek mint nemesek határolták el magukat a jobbágyoktól, volt ahol külön templomuk is volt. Az asszimilációnak több formája is élt, a társadalmi, a politikai és a nyelvi. A román kisenesség alapvetően a magyar arisztokráciához és birtokos nemességhez igazodott, míg a román kisenességből kiemelkedő értelmiségiek alkották a román nemzeti mozgalom elitjét. A társadalmi világokat elválasztó alapvető határ a felekezeti hovatartozás volt. Az asszimiláció is felekezetváltással kezdődött, majd nyelvváltással folytatódott. A Habsburg hatalmat a katolikus vallás és egyház térhódítása érdekelte. Olykor statisztikai táblázatba is foglalta az egyes szerzetesrendek misszióinak eredményét. 1773-ban Auersperg gubernátor elégedetten jelezte az 1771–72-ben elért eredményt: 1460 fő a római katolikus egyház nyeresége, 9936 a görög katolikusé. Nem derül ki, hogy minden esetben lélekszámról van-e szó, vagy családfők számáról is. Általában gyanúsak az ilyen összesítések. Fogadjuk el, hogy lelkekről van szó. Ami érdekesebb, az az, hogy melyik felekezetről tértek át, és ezek a következők: 28% evangélikus, 33% református, 10% görögkeleti, 12% unitárius, zsidó csak négy személy, viszont 2% az aposztata, tehát, aki elhagyta a katolikus vallást (és most visszatért), ezen kívül 14%-ról nem mutatták ki pontosan, hogy melyik felekezetet hagyták el.⁴⁸

Nem kétséges, hogy a felekezeti mozgások aztán fokozatosan a magyarosodáshoz vezettek. Ennek színtere a város volt. Amikor a kolozsvári szász evangélikus lelkész az 1789-es unitárius egyházmegyéek adatait közölte, akkor azt tette szóvá, hogy miután a városban nagyobb a halandóság, mint falun, a megyei magyar és székelyföldi falvakból költöznek be a városba, és a vegyes házasságok révén a Binderből Kádár lesz.⁴⁹ Ez a mozzanat része annak a folyamatnak, amelyet Jancsó Benedek idézett levelében olyan életszerűen jellemezett. Ezt hitelesítik statisztikáink, amelyek sok eddigi képzetet és elképzelést módosíthatnak, cáfolhatnak és megerősíthetnek.

A számok tehát azt mondják, hogy az 1760-as és az 1780-as évek dereka között az össznépeesség növekedési ütemét a görög katolikus és a görögkeleti népesség, valamint a római katolikusoké haladta meg. Nehéz eldönteni, hogy a románok esetében természetes szaporulatról van-e szó, vagy pedig arról, hogy az 1760-as évek összeírásakor alulregisztrálták a két felekezet híveit, bár inkább az gyanítható, hogy az adatközlő papok híveik számát azzal gyarapították, hogy a másik felekezethez tartozókat is a magukéhoz írták. A római katolikus növekedés átlag fölötti szintje az ellenreformáció hatékonyságával is magyarázható. Ez a protestáns felekezetek közül elsősorban az unitáriusokat sújtotta. Az 1780-as évektől a 19. század derekáig a román felekezetek országos átlag alatti növekedési üteme a meglepő. 1848–49 polgárháborújával magyarázni ezt történelemhamisítás, hiszen a mintegy 6 ezer fős román embervesztés mellett 10 ezer fős lehetett a magyar. Inkább az életszínvonal őrzését célzó stratégiákról és a szegénység visszafogó erejéről lehet szó. Ebben a több

mint fél évszázadban már az evangélikus létszámnövekedés üteme is az országos átlag alá kerül, elsősorban az életszint őrzésére kialakított „kétgyermekrendszer” miatt. Ha Erdély népességének növekedését részben becsült, részben kiegészített felekezeti adatok alapján tekintjük át az 1760-as évektől a 19. század derekáig, amikor már a felekezeti hovatartozást is nyilvántartó kimutatást készítettek, a következő kép jelenik meg:

	1763–1767	1785	1850	1763–1767	1785	1850
evangélikus	130884	152594	197363	100	117	151
görögkeleti ortodox	596272	598500	621852	100	100	104
görög katolikus	131058	437175	664154	100	334	507
református	166493	214884	297129	100	129	178
római katolikus	94585	140565	219536	100	149	232
unitárius	28644	31705	46012	100	111	161
zsidó	1000 ha 1500	2092	15599	100 100	209 139	1559 1040
összes	1147936	1577515	2061645	100	137	180

Elvben problémát jelenthetnének a zsidók. 1850-ben a zsidókat zsidó nemzetiségűnek és felekezetűnek írták össze, hiszen magyarosodásuk még alig indult meg, bár a reformkorban már magyar nemzeti elkötelezettségüket kifejezésre juttatják, és Erdélyben a zsidó felekezet térhódítása a magyarság térhódítása. (Az 1760-as évekre annak tudatában becsültük számukat, hogy az adóösszeírások szerint 1766-ban 194, 1767-ben 151 családfőt tartottak nyilván.⁵⁰)

Hogy régióként miként alakult a felekezeti megoszlás „*A népesség felekezeti és területi változásai 1763/1767–1785 és 1785–1850 között*” című táblázatunk mutatja. Ez majdani kötetünk legfontosabb táblázata. Varga E. Árpád akkor készítette el, amikor már sejtette, hogy közlése általa már nyomtatásban nem látható örökségként jelenik meg. És ki tudja, mit mondanak „az Elme leányai”, hogy mintegy hét esztendő forrásfeltáró és feldolgozó munkája végül egy táblázatba foglalható. Varga E. Árpád megjegyzéseivel, íme:

Megye, kerület	1763/1767–1785					1785–1850					
	Összes népes-ség	Román feleke-zetek	Római kato-likus	Refor-mátus	Evan-gélikus	Összes népes-ség	Román feleke-zetek	Római kato-likus	Refor-mátus	Evan-gélikus	Unitá-rius

8. A népesség növekedése vagy csökkenése 1763/1767–1785 és 1785–1850 között felekezetenként (éves átlagban, % szerint)

Hunyad megye	2,54	2,59	2,63	0,85	–	0,27	0,28	0,43	-0,28	– ^a	– ^b
– Maroson inneni kerület	2,24	2,33	2,38	0,78	–	0,27	0,27	0,49	0,12	–	–
– Hátszegi kerület	3,03	3,23	-2,31	0,59	–	0,28	0,27	0,70	-0,06	–	–

– Maroson túli kerület	2,18	2,16	3,35	0,94	–	0,31	0,32	0,42	-0,73	–	–
– Zarándi kerület	2,86	2,79	– ^c	1,37	–	0,23	0,25	0,16	-2,71	–	–
Fehér megye											
Fehér megye	2,74	3,10	2,32	0,86	0,37	0,35	0,37	0,70	0,06^d	-0,15^e	-0,61
– Belső kerület	1,44	1,51	– ^c	1,24	0,41	0,42	0,43	1,36	0,58 ^f	-0,21 ^g	-0,09
– Zalatnai kerület	3,75	4,28	1,78	0,55	-0,00	0,30	0,34	0,57	-0,61	0,40	-0,74
Szeben megye											
Szeben megye	1,82	2,06	6,63^h	1,21	0,84	0,39	0,39	0,12	0,55	0,40	– ^b
– Felső kerület	1,49	1,98	3,87	1,41	0,83	0,47	0,40	0,27	0,31	0,55	–
– Középső kerület	1,74	1,78	8,12 ^h	0,83	0,84	0,27	0,33	-0,11	0,70	0,18	–
– Alsó kerület	2,19	2,40	2,82	1,54	0,87	0,47	0,45	0,98	0,54	0,60	–
Fogarás megye											
Fogarás megye	1,22	1,52	3,85ⁱ	1,45	0,47	0,42	0,43	0,76	0,65	0,31	0,67^o
– Olt folyón inneni kerület	1,31	1,34	2,49	0,34	0,45	0,54	0,54	0,79	0,03	0,36	–
– Olt folyón túli felső kerület	0,96	1,36	5,81 ⁱ	1,98	0,40	0,39	0,45	0,69	0,68	0,26	0,66
– Olt folyón túli alsó kerület	1,38	2,01	– ^c	0,83	0,56	0,29	0,19	0,90	1,09	0,38	–
Háromszék megye											
Háromszék megye	1,40	1,73	1,91	1,21	0,60	0,63	0,66	0,77	0,54^j	0,53^k	0,53
– Sepsi kerület	1,35	1,13	3,70	1,22	–	0,69	0,89	0,72	0,55 ^l	– ^a	0,53
– Kézdi kerület	1,27	0,38	1,34	1,20	–	0,64	0,43	0,79	0,48	– ^a	–
– Barcavidéki kerület	1,53	2,13	6,61 ^m	0,55	0,60	0,58	0,63	0,70	2,40 ⁿ	0,47	– ^b
Udvarhely megye											
Udvarhely megye	1,09	0,01	1,10	1,46	–	0,75	0,87	0,75	0,70	– ^a	0,74
– Udvarhelyi kerület	1,35	-0,18	2,01	1,46	–	0,63	-0,70	0,70	0,69	–	0,74
– Csíki kerület	0,83	0,23	0,77	–	–	0,87	1,58 ^o	0,77	– ^p	–	– ^b

Torda megye	0,89	0,57	3,28	1,39	1,89	0,34	0,25	0,86	0,57	0,45	0,97
– Felső-tordai kerület	0,47	0,00	3,69	1,76	1,19	0,52	0,39	1,11	0,72	0,69	–
– Alsó-dobokai kerület	1,25	0,95	3,28	1,06	2,24	0,28	0,18	0,68	0,38	0,47	–
– Alsó-kolosi kerület	0,76	0,56	2,85	1,23	1,32	0,27	0,21	0,71	0,52	0,21	0,77
Belső-Szolnok megye											
Belső-Szolnok megye	1,65	1,55	1,72	2,06	1,92	0,29	0,22	0,41	0,41	1,58	-0,51
– Felső kerület	1,87	1,66	4,66 ^c	4,37 ^s	–	0,35	0,22	1,61	0,67	–	–
– Alsó kerület	1,17	1,09	0,58	1,42	1,92	0,32	0,24	0,77	0,36	1,28	– ^b
– Felső-dobokai kerület	1,96	1,92	1,69	2,15	–	0,20	0,19	-0,13	0,29	–	-0,76
Közép-Szolnok megye											
Közép-Szolnok megye	2,31	2,58	1,90	1,39ⁱ	–	0,38	0,29	0,83	0,46	1,06	–
– Szolnoki kerület	3,51	4,59	1,68	1,38	–	0,34	0,21	0,85	0,48	1,06	–
– Krasznai kerület	0,68	0,28	1,70	1,39	–	0,47	0,38	1,19	0,46	0,00	–
– Kővári kerület	1,88	1,84	2,39	1,46	–	0,37	0,35	0,15	0,08	1,63	–
Küküllő megye											
Küküllő megye	1,08	0,82	2,43	1,32	0,33	0,42	0,33	0,26	0,60	0,26	0,63
– Felső kerület	0,36	0,06	2,33	0,35	0,22	0,34	0,35	-0,42	0,89 ^u	0,19 ^v	0,57
– Alsó kerület	1,27	1,53	0,46	1,69	0,50	0,39	0,34	1,01	0,41	0,32	0,54
– Marosi kerület	1,51	0,98	2,65	1,45	–	0,50	0,29	0,42	0,56	–	0,69
Kolozs megye											
Kolozs megye	1,66	1,69	2,28	1,68	1,17	0,33	0,27	0,64	0,36	0,47	0,26
– Felső-kolosi kerület	1,67	1,62	1,84	1,74	1,64	0,34	0,25	0,84	0,29	0,29	-0,40
– Alsó-tordai kerület	1,64	1,75	3,32	1,58	-1,17	0,31	0,28	0,07	0,49	-0,50	0,34
Erdély összesen^f											
Erdély összesen^f	1,66	1,83	1,79	1,38	0,81	0,41	0,33	0,67	0,49	0,39	0,57

- ^a 1766-ban és 1832-ben nem írtak össze evangélikust.
- ^b 1789–1790-ben nem írtak össze unitáriust.
- ^c 1763-ban nem írtak össze római katolikust.
- ^d Az 1850-ben tévesen reformátusként felvett evangélikusok nélkül -0,17.
- ^e Az 1850-ben tévesen reformátusként felvett evangélikusokkal 0,31.
- ^f Az 1850-ben tévesen reformátusként felvett evangélikusok nélkül 0,33.
- ^g Az 1850-ben tévesen reformátusként felvett evangélikusokkal 0,30.
- ^h Kiugró növekmény Nagyszebenben, ahol 1763-ban nem írtak össze római katolikust.
- ⁱ A nagy mértékű növekedés Segesvárott következett be.
- ^j Az 1850-ben tévesen evangélikusként felvett reformátusokkal 0,57.
- ^k Az 1850-ben tévesen evangélikusként felvett reformátusok nélkül 0,48.
- ^l Az 1850-ben tévesen evangélikusként felvett reformátusokkal 0,62.
- ^m Nagy mértékű növekmény Brassóban, ahol 1763-ban nem írtak össze római katolikust.
- ⁿ A nagy mértékű növekedés Brassóban következett be.
- ^o A nagy mértékű növekedés Gyergyó vidékén következett be.
- ^p 1766-ban nem írtak össze reformátust.
- ^r Növekmény Lápos Bánya, Magyar és Oláh Lápos helységeken, ahol 1763-ban a római katolikusokról nincs adat.
- ^s Jelentősebb növekmény Magyar Lápos és Damokos helységeken, ahol 1766-ban a reformátusokról nincs adat.
- ^t Az 1766-os összeírásból hiányzik a megye, ezért itt a református növekmény erdélyi átlaga lett beállítva.
- ^u Az 1850-ben tévesen evangélikusként felvett reformátusokkal 0,91.
- ^v Az 1850-ben tévesen evangélikusként felvett reformátusok nélkül 0,17.
- ^w Az unitáriusok lélekszám-növekedésének éves átlaga 1766–1785 között: 0,53%.

A felekezeti népösszeírások és a népszámlálások természetesen csak valószínűségeket kínálnak. Valószínűbb valószínűségeket, mint a korabeli országismertető irodalomban keringő ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen összesítő számok, vagy azok, amelyek az adószedő hatóságok félrevezetésére készültek. Ezek az adóösszeírások madártávlatból nagyon jól körvonalazott összképet kínálnak a népességszám és a társadalmi rétegződés alakulásáról. Kérdés, hogy mikor és miként?

Az adózó családfőket (a családapákat és az özvegyeket) annak rendje és módja szerint évente összeírták. Az 1780-as évek népszámlálásának és adóösszeírásainak számait összehasonlítva az adóösszeírások tízezernél több adózó családfőt mutatnak ki, mint a népszámlálás, és így ha az ötös szorzószámmal élünk, mintegy ötvenezerrel több lakost. Ez a fajta népességszámbecslés még reálisnak is tűnt valamikor, az 1820-as évekig mintha az adóösszeírások a népességszám alakulását követnék.⁵¹ Utána viszont már nem. Kőváry László az 1840-es években úgy becsülte Erdély népességét, hogy az 1772-es adóösszeírás családfőinek létszámát héttel szorozta meg.⁵² Az eredmény majdnem tökéletes: 2,12 millió, igaz, Kőváry eltekintett a majdnem kétszáz ezres határőrnépességtől. Az 1850-es népszámlálás szerint Erdély népessége 2,07 millió. (Az 1848–49-es emberveszteségek mintegy 18 ezerre tehetőek, a korabeli román propagandában hangoztatott 40 ezer románnal és – az egyik román kortárs szerinti – 100 ezer magyarral szemben.) Csakhogy az adóösszeírásokkal jó lesz vigyázni. Az ördög mégcsak nem is a részletekben rejlik. Az 1780-as évek adóösszeírásainak családszámai a népszámlálás és a revíziói népességszámával nem mozognak együtt. Az adózó családfők száma nő, miközben a népszámlálás és a revíziók népességszáma csökken. Az adózó családfők száma 1785-ben 298 746, 1786-ban 312 509, 1787-ben 314 430, 1788-ban 307 259, 1789-ben 307 958. Nagyobb baj, hogy 1847-ben (305 431) alig valamivel több, mint 1821-ben (301 164), míg 1805-ben (344 950) is több, mint 1831-ben (325 115). Ezek szerint Erdély lakosságának csökkennie kellett volna, de nem ezt tette, hanem az 1780-as évek 1,5 milliójáról az 1850-es évekre 2 millió fölé emelkedett. A határőrvideki – megbízható – népességszámok arról szólnak, hogy amíg ott – te-

hát Erdély Kárpátok menti falvaiban – 1785 és 1810 között stagnálásnak lehetünk tanúi, utána már nekilendült a növekedés, és az 1840-es években az 1%-ot is meghaladta, míg 1785 és 1846 között csak 0,51% volt. A határőrvidéki adatok minden valószínűség szerint az erdélyi demográfiai helyzetet is jellemzik. Az adózó családfők létszáma 1831 és 1847 között azért csökkent, miközben a lakosság száma nőtt, mert az általános családnagyság nőtt meg, legalábbis ezt játszották meg az adóösszeírók előtt. Dózsa Dániel tapasztalata szerint „az apa haláláig gyermekei közt nem oszták szét a telket, azután is a kisebb testvérek a nagyobb köré húzódtak, s így éltek közös háztartással tűrhető jólétben, oly vagyon után, mely szétdaraboltan egyiküknek sem nyújtott volna életmódot”. A határőrvidéken pedig egy-egy házközösség tucatnyi embert foglalt magába. Igaz, itt már a reformkorban nem is kellett adózni, de a katonai szolgálat terheinek könnyítése érdekében tömörültek, és ezt maga a katonai vezetés is pártfogolta.⁵³ Az adóösszeírások és a népszámlálás számainak összevetése és az eltérések magyarázata olyan feladat, amely megoldásához csak az összeírt személyek és családok egyenként való összehasonlításával lehet közelebb jutni. A községsoros vizsgálat sem segít, mert az adóösszeírásban és a népszámlálásban szereplő családfők községenkénti szűrőpróbaszerű vizsgálata nem jelez semmi szabályszerűséget, hol itt nagyobb a családok száma, hol ott... Bár az lett volna logikus, hogy az adóösszeírásokban kevesebb családfőt találjunk, mint a népszámlálásban. II. József bölcsességére vallott, hogy az új adórendszer bevezetésekor fátylat akart borítani a múltra. De igazában uralma monumentális erőfeszítéseket, sok indulatot és hatalmas tömeg számot hagyott hátra. Ezek a számok pedig csak újabb kérdéseket tesznek fel. Minden úgy volt vajon, ahogy a számok mutatják? És ha igen, akkor miért és miként? Ugyanakkor új perspektívákat is kapunk! Ezek tudományosak is lehetnek, ha félretesszük az etnoszociális indulatokat! Vagy ezeket jó irányba kanalizáljuk. A jövő kérdése.

Bajlódásunknak egyik eredménye lehet az is, hogy remélhetően véget vet a madártávlatból való spekulációknak, és térségünk történeti demográfiájának szebb és igazabb műveléséhez készíti elő a talajt, miközben azért ott dolgozik bennünk ama bizonyos „statisztikán kívüli élet” nosztalgijája. „Itt éles az elme, ott kődbe tébolyog” – írta Csokonai Vitéz Mihály, és eltűnődhetünk azon, hogy vajon hol is az az itt és ott...

Itt és most viszont az érvényes, amit 1939. február 12-én Márton Áron püspökké szentelése alkalmával a kolozsvári Szent Mihály templomban mondott: „Vallom és hirdetem, hogy vannak olyan igazságok, amelyeknek alapján minden igaz embernek találkozniok kell. Ahogy Erdély földjén a hegyek völgyekkel, a mezők erdőkkel, hófedte bércek a síksággal váltakoznak, éppen úgy váltakoznak a népek Erdély földjén, ahol három nyelven beszélnek és hat-hét féle szertartás szerint imádják Istent, de van a krisztusi evangéliumnak ereje, amely hozzásegít ahhoz, hogy különféle ellentétek összhangba olvadjanak fel és a testvéri együttműködés útját egyengessék.” Köteteinket sokféleképpen lehet forgatni, de valahogy olyképpen kellene, hogy ne hozzunk szégyent arra a szellemre, amelynek Márton Áron hangot adott.⁵⁴

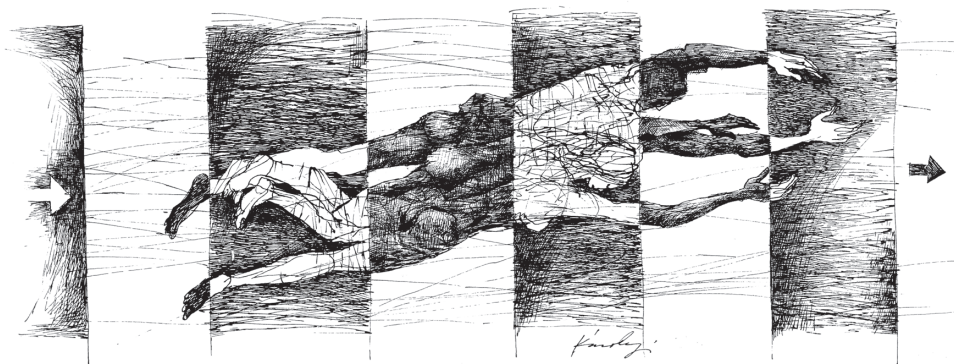
JEGYZETEK

1 A jelen dolgozat kivonata a 18. századi erdélyi népösszeírásokat és népszámlálást feldolgozó forráskiadvány bevezetőjének, amely a 85962 sz. nemzetközi OTKA pályázat keretében készül. A forrásfeltárás Miskolczi

Ambrus munkája, a számanyagot néhai Varga E. Árpád rendezte statisztikailag értékelhető és használható táblázatokba. A dolgozat rövid változata elhangzott a 2011-es kolozsvári hungarológiai kongresszus 18. századi szekciójában.

- Varga E. Árpád életművére lásd: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/nepes.htm#erdkepek>
- 2 OSZKK (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára), Levelestár, 1801. szept. 12.
  - 3 Michael Conrad von Heidendorf: Eine Selbstbiographie. *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, XVIII. 1883, 157.
  - 4 MOL (Magyar Országos Levéltár), Erdélyi Udvari Kancellária, B2 1785:5279.; 1786: 6878
  - 5 Wien, KA, (Kriegsarchiv), HKR (Hofkriegsratsakten) 1766 Dez. -891., 1767 -27 Apr. -160.
  - 6 Halmágyi István *naplói és iratai*. Szerk.: Szádeczky Lajos. Bp., 1906, 325.
  - 7 MOL, P 245 Festetics család, 12. cs. 18. t.
  - 8 MOL, Erdélyi iratok, R 298 18. cs. A jelentés címe: Aufgeklärter Stand des Groß Fürstenthum Siebenbürgens, was dabey dem allerhöchsten Intereß abtraglich, und dem Dienst nachtheilig, auch wie denen mängeln zum gedeyllichen besten abgeholfen werden könnte? Ez a jelentés eredeti szövege, de mellékletek nélkül. A jelentés másolatából közöl Carl Göllner: *Die siebenbürgische Militärgrenze*. München, 1974, 188–191.
  - 9 KA, HKR 1767-27-Nov. Az „Aufgeklärter Stand Siebenbürgens eigenhändig eingesandt” jelentés másolatban maradt fenn, viszont mellékletekkel.
  - 10 KA, K VIIk 341e. Historisch-Politische Beschreibung des Groß Fürstenthums Siebenbürgen. (oldalszámozás nélkül)
  - 11 A Hadik jelentés görögkeletiekre és görög katolikusokra vonatkozó 1766-os létszámaikat, mint 1772-es számokat adja meg Johann Michael Ballmann (*Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse*. Hermannstadt, 1801, 55. old.), 1766-ra vonatkozóan (i. m. 47. old.) pedig a Hadik jelentéssel részben egyező, részben azoktól eltérő számokat ad meg: római katolikusok 93 135, reformátusok 140 043, evangélikusok 130 884, unitáriusok 28 647, görög katolikusok 116 958, görögkeletiek 444 219.
  - 12 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1996.
  - 13 Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában*. II. Bp., 1885, 382.
  - 14 Marczali: *Magyarország története II. József korában*. II., 383.
  - 15 Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Bp., 1982.; Antal Szántay: *Regionalpolitik im alten Europa*. Bp., 2005.
  - 16 Charles Kecskeméti: *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717–1809*. Paris, Budapest, Szeged, 2006, 123.
  - 17 Derek Beales: *Joseph II. I*. Cambridge, 1987. 488.; Derek Beales: *Joseph II. II*. Cambridge, 2009, 364.
  - 18 Óri Péter: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon. II. *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2003, 111.; Pozsgai Péter: II. József népszámlálása Abaúj és Torna megyében. *Történeti demográfiai évkönyv 2004*. 97.; Faragó Tamás: Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt forrása. (Egy forráskiadási munka tanulságai). *Demográfia*, 2010. 4. sz. 315–372.
  - 19 Óri: Hatalom és demográfia, *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2003, 99.
  - 20 MOL, B 2 1785: 7932
  - 21 Anton Tantner: Die Quellen der Konksription. *Quellenkunde derHabsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Szerk.: Josef Pauser, Martin Scheutz, Thomas Winkelbauer. München, 2004, 203. (homepage.univie.ac.at/...tantner/publikationen/Tantner_QuellenderKonksription.pdf – letöltés: 2011-04-27)
  - 22 MOL, Erdélyi Gubernium, általános iratok, F 46 1788:2196
  - 23 MOL, F 46 1788:9512
  - 24 OSZKK, Fol. Germ. 304. Opus-Izdenczy. 11.
  - 25 Cluj, Arhivele Naționale, Familia Bánffy, 1216. 44.
  - 26 MOL, B 2 1788:15781
  - 27 Hajnal István: *Az újkor története*. Bp., 1988, 544.
  - 28 Petru Suci: *Poporațiunea Ardealului și simțul realitățiilor social-economice*. Cluj, 1925, 7., 16., 20.
  - 29 Constantin Argetoianu: *Însemnări zilnice. IX*. București, 2008, 291.
  - 30 Kosáry Domokos: Az oláh bevándorlás. *Magyar Szemle*, 1940. XXXIX. köt, 4. (158. sz.) 248., 252.
  - 31 OSZKK, Levelestár, Jancsó Benedek levele Jakab Ödönhöz, 65. 1892. ápr. 24.
  - 32 MTAKK (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár), Ms. 5162/502. Jancsó Benedek levele Márki Sándornak. 1892. márc. 27.
  - 33 Jakó Zsigmond: *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. Magyarok és románok. I*. Szerk.: Deér József, Gáldi László. Bp., 1943, 563–564.
  - 34 „E nagy mértékű kivándorlás [a fejedelemségek-ből, azaz: Erdélybe való bevándorlás] okozta, hogy a románság száma csak magában a történeti Erdélyben 1700-tól 1761-ig 250 000-ről 547 000-re emelkedjék és a következő húsz évben (1784) 238 000-rel gyarapodva, 785 000-re növekedjék.” Ladihay Vincze [álnéven Jancsó Benedek:] *Erdély története*. Cluj-Kolozsvár, 1923, 213.
  - 35 Miskolczy Ambrus: Jancsó Benedek levelét megírta. Megjelenése előkészületben.
  - 36 Fernand Braudel: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris, 1966, 155.
  - 37 A konkrét számokat és forrásaikat lásd majdani forráskiadványunknak *A népszámlálásból*

- kimaradt határőrvidéki népesség című táblázata bevezetőjében.
- 38 Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–1992. I–V.* Bp., Csíkszereda, 1998–2002.; Uő: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–1992. Helységnévtár.* Csíkszereda, 2002.
- 39 Forrás és megjegyzés: MOL, B2 Acclusa, 3122. cs. (Határőr és római katolikus összeírás 1786); B2 1786:14550 (Római katolikus plébániaösszeírás 1786); a készülő mű I. kötet (Varga E. Árpád becslése; 1785-ös népszámlálás prov. jogi népesség) a készülő mű II. kötet (Római katolikus plébániaösszeírás 1790) A csillaggal jelölt helységek több kisebb helységet is magukba foglalnak, ld. a készülő mű megfelelő kötetében a megfelelő helységek adatsorához fűzött megjegyzéseket.
- 40 MOL, Kolozsvári kerületi biztosság, F 275 1788:1213
- 41 Miskolczy Ambrus: Teleki László szereplése a reformkori Erdély politikai életében. *Teleki és kora.* Szerk.: Praznovszky Mihály és Rozsnyói Ágnes. Salgótarján, 1987, 61–89.
- 42 Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék.* Bp., 1994, 174.
- 43 Miskolczy Ambrus: *Eposz és történelem. A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban.* Bp., 2008, 55–60.
- 44 Miskolczy Ambrus: *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet–nyugati közvetítő szerepe (1780–1860).* Bp., 1986.
- 45 Emanuel Turczynski: *Konfession und Nation.* Düsseldorf, 1976.
- 46 MOL B 2 1784:2481
- 47 MOL B 2 Acclusa 3121. cs.
- 48 MOL, B 2 1773:1594
- 49 Andreas Thorwächter: Kirchen und Schul Etat der Unitarier in Siebenbürgen. *Siebenbürgische Quartalschrift*, 1797, 3.
- 50 Csetri Elek, Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821.* Bukarest, 1980, 76.
- 51 Csetri, Imreh: *Erdély változó társadalma*, 21.
- 52 Kövály László: *Erdélyország statisztikája.* Kolozsvár, 1847, 203.
- 53 Miskolczy Ambrus: Erdély a reformkorban (1830–1848). *Erdély története III.* Főszerk.: Köpeczi Béla. Szerk.: Szász Zoltán. Bp., 1986, 1194–1213.
- 54 Marton József: Márton Áron, Erdély püspöke. <http://www.hhrf.org/gyrke/ma/elete.html> (2011-08-16)

Fájdalmas búcsú a hatalomtól: Joszif Sztálin utolsó beszéde

Az 1952 őszen megrendezett XIX. pártkongresszus kiváló alkalmat nyújthatott volna Joszif Sztálin számára, hogy teoretikusként vonuljon be a történelembe. Még ekkor, élete alkonyán is hajtotta a vágy, hogy megcáfolja régi politikai ellenfelei megvető megjegyzéseit a szellemi teljesítményéről. „Koba, maradj a kaptafánál, ne törj tudományos babérokra”, intette őt 1923 őszen David Rjazanov, a moszkvai Marx–Engels intézet alapítója, amikor a grúz politikus a marxista elmélet kérdéseibe ártotta magát. Sztálin ezt soha nem felejtette el, és a néhány szónak szerepe volt abban, hogy amint csak tehetette, leszámolt ellenfelével. Az 1930-as évek legelején a Volga menti Szaratovba deportáltatta Rjazanovot, ahol a nemzetközi hírű tudós egy kis könyvtárban kapott állást.¹

(A zsarnok összes műveinek kiadására vágyik.) A városban, amely már a cári korszakban is a politikai száműzöttek lakhelye volt, a kegyvesztett bolsevikot szoros megfigyelés alatt tartották. Ő tisztában volt ezzel, de továbbra sem titkolta lesújtó véleményét a Kreml uráról.² Ismét letartóztaták, hónapokon át kihallgatták, majd 1938 januárjában kivégezték. A szovjet büntetés-végrehajtási intézményeket bejárta a halál kapujában is ellenálló fogoly több szarkasztikus megjegyzése is. Amikor például egy hajnalon a vizsgálóbíró kihallgatásra rendelte, így fakadt ki: „Most nincs kedvem beszélgetni magával... Vegye tudomásul, hogy Rjazanov éjszaka aludni szokott...”³

Évek, sőt évtizedek teltek el, ám Joszif Sztálin még mindig képtelen volt megbékélni azzal, hogy kritikusának igaza lett: semmi látványosat nem tudott létrehozni a szocialista elméletben, általában a tudomány valamely ágában. Azt is sértőnek érezte, hogy hiába élte túl a lenini gárda tagjait, szellemileg maga Lenin, de Trockij, Zinovjev és Kamenyev is túlszárnyalta őt. Miközben az 1917. évi bolsevik fordulat vezetői a szovjet-oroszországi polgárháborút követően könyvtárak egész polcait megtöltő sorozatokban adták közre műveiket, a szovjet diktátornak csupán néhány cikkgyűjteményre futotta.

Ezért Sztálin csak magát hibáztathatta. A XX. század elején az észak-oroszországi és szibériai kényszerlakhelyeken eltöltött hosszú éveket ebből a szempontból elvesztegette. Az 1920-as évek végén pedig, amikor egy egész birodalom ura lett, még ritkábban ragadott tollat.⁴ Művei összkiadásának megkésett történetére ráillik az Achilles és a teknősbéka viadaláról szóló ókori tanmese. Bármilyen gyorsan haladt célja felé a mitológiai hős, hatalmasat lépkedve saruba bújta-tott lábával, mégsem érte utol Isten páncél borította kicsiny teremtményét. A lassúságáról ismert teknősbéka lekörözte kora legjobb futóját, Achillest, mivel idejében indult útnak.

A szellemi alkotás terén jókora késésben lévő Joszif Sztálint hatalma teljében is feszítette a vágy, hogy az utókorra hagyja összegyűjtött munkáit. De kétely is marta, vajon megütik-e a mércét régi írásai, ha leporolja, és kronológiai rendben egymás mellé helyezi őket. Sokáig még az életrajza megjelenését is visszatartotta. „Nincs időm átnézni. Küldjék vissza a Marx–Engels–Lenin Intézetbe”, utasította a szerzőket.⁵

A második világháború után azonban megváltozott a véleménye. Töviről hegyire átszerkesztette az életrajzát, és beleírt magáról egy sor magasztaló jelzöt. Az öt és fél íves könyv 1951. évi bővített változata tizenöt ívre duzzadt. Hasonlóképpen fontos lett számára összes művei kiadása is: hozzálátott, és alaposan modernizálta korábbi publikációit, majd a keze alá dolgozó néhány fős kollektíva elvégezte a többi munkát.⁶

A tizenhat kötetre tervezett sorozatból az első tizenhárom kötet több millió példányban – néhány országban közel egy időben – látott napvilágot. A nagy sajtókampánnyal elindított sorozat azonban 1951 tavaszán váratlanul leállt, noha a következő kötetekben szerepeltek volna a diktátornak a tömeges megtorlás időszakában keletkezett kemény írásai, amelyekre mindig szívesen hivatkozott. Néhány hónappal később, 1951 őszén a Kreml ura minden indok nélkül lefújta a Churchill-lel és Roosevelttel kormányfői minőségében folytatott háborús levelezés közreadását.

A szovjet diktátor mindkét döntését motiválhatta, hogy a hetvenedik életévén túl egyre nyomasztóbb érdektelenséget tanúsított napi teendői iránt.⁷ Számos példa arra utal, hogy az elmúlástól rettegő öregember döntéseit egyszer depresszió okozta lehangoltság, máskor eufórikus felfokozottság indukálta. Apatikus állapotában dönthetett úgy, nem bibelődik tovább művei újraközlésével. Amikor viszont elhatalmasodott rajta a tenni vágyás, számára teljesen ismeretlen elméleti kérdések taglalásába vágott bele, komoly fejtörést okozva a véleménynyilvánításra felkért szakembereknek.

Az 1950-es évek elején Joszif Sztálin rájött, hogy szellemi felsőbbrendűségét valamely tudományos diszciplína reformjával bizonyíthatja. A nyelvészek körében javában zajló, elkeseredett vitákról értesülvén ezért hívatta grúz földijét, Arnold Csikobavát.⁸ 1950. április 12-én találkoztak, és hét álló órán át beszélgettek. A házigazda végig lelkesen jegyzetelt, közben kérdéseivel ostromolta az egyre kimerültebb nyelvtudóst. A hallottak alapján Sztálin bújni kezdte a nyelvészeti munkákat. Csakhogy új munkásságában sokak szerencsétlenségére D. N. Kudrjavszkij *Bevezetés a nyelvtudományba* című művére támaszkodott, amely Jurjevben (a mai Tartuban) látott napvilágot. Az 1912-ben közreadott könyv azonban a XX. század közepére teljesen elavult.⁹

Alig néhány hét alatt a diktátor ennek alapján mégis vitairatot állított (vagy állíttatott) össze, és azt elküldte a szovjet politikai vezetés tagjainak. A dolgozat először a *Pravdában* látott napvilágot 1950. június 20-án, végül pedig kiegészítve az olvasói levelekre adott válaszokkal *Marxizmus és a nyelvészet problémái* címmel külön broszúra formában eljutott az ország valamennyi újságosstandjára. A moszkvai rádióban Jurij Levitan, az ország legnépszerűbb bemondója olyan pátosszal olvasta fel főműsoridőben Sztálin nyelvészeti fejtegetéseit, mintha azokon múlna az ország sorsa. A kisvárosban, amelynek kórházában akkoriban a szülei orvosként dolgoztak, a teljes személyzetnek – még a környező falvakból bejáró írástudatlan takarítónőknek is – részt kellett venni az állítólag tudományos forradalmat jelentő Sztálin-tanulmány megvitatásában.

(*Népes szerzőgárda.*) A zsarnok eufórikus periódusa hamarosan még egy korszakosnak szánt művet eredményezett, amely *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* címmel indult el világhódító útjára. Ezzel Sztálin egy régebbi elhatározását valósította meg: 1950 februárjában ugyanis úgy döntött, hogy átveszi a szerinte egy helyben topogó közgazdasági alap kutatások irányítását.¹⁰ Tulajdon ötletén fellelkesedve megparancsolta a többségükben csupán pár elemi végzettséggel rendelkező szovjet vezetőknek, hogy kezdjék tanulmányozni a különböző korok gazdasági elméleteit.¹¹

A munkához Sztálin egy egész évre népes szerzői kollektívát telepített Makszim Gorkij egykori vidéki nyaralójába, hogy ott, a világtól távol, a marxista közgazdaságról állítsanak össze közösen a közkézen járó párttörténethez hasonló „rövid tanfolyamot”. A terjengős munkát eredetileg maga Sztálin akarta sajtó alá rendezni, de közben rájött, hogy nem bírja erővel. Az elkészült negyvenkét fejezetből a Kreml ura végül csupán a bevezetőbe és a régmúlt időkkel foglalkozó első három részbe javított bele.

A szerkesztői munka dandárját maguknak a szerzőknek kellett elvégezniük, beépítve a zsarnok gyakran változó ötleteit. Sztálin a szovjet gazdaság további sorsára nézve kézzelfogható változásokat remélt a könyv megjelenésétől. Bizalma jeléül 1952 őszén átadta egyik dolgozósobáját a Kremlben a tankönyvíró team vezetőjének, a nemrég még kegyvesztettnek számító Dmitrij Sepilovnak, akit időközben megtett a *Pravda* főszerkesztőjének. Sőt, többször célzott rá a pártvezetés felmenő csillagának, hogy előbb-utóbb az övé lesz a Zsdanov halála óta betöltetlen főideológusi hely.

Az 1980-as évek végén, egyik moszkvai utam során találkoztam a már nagybeteg Sepilovval, aki elmondta: egyszerre büszkeséget és félelmet érzett, amikor megtudta, hogy neki kell előkészíteni a szovjet diktátor, valamint a politikai vezetés találkozóját a tudományos élet tizennyolc képviselőjével. 1952. február 12-én a több mint egy órás megbeszélésen szóba került *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című majdani Sztálin-könyv szinte minden fontosabb posztulátuma. A beszélgetésre nem engedték be a gyorsírókat, a résztvevők feljegyzései alapján azonban részletes gépirat készült.¹² Ennek birtokában Sztálin néhány napra bezárkózott „közeli” nyaralójába, ahol senki nem merte zavarni a munkában. Ő maga ellenben gyakran telefonálgatott rejték helyéről. Egyszer, jóval éjfél után, a polihisztornak számító Sepilovot rángatta ki az ágyából, máskor meg a tekintélyes közgazdász Lev Leontyevnek tett fel teljesen naív kérdéseket a *vertuskán*.¹³

A kollektív bölcsesség eredményeként a szovjet diktátor egyszemélyes műhelyében 1952 nyarán és kora őszén végleges formában létrejött a Nagy Mű, amely nem csak a mai, de az akkori felfogás szerint is hasznavehetetlen írásnak bizonyult. A kézirat végén a szeptember 28-ai dátum szerepelt, de a vékony könyvecske már október harmadikán másfél millió példányban elhagyta a nyomdát. A gazdasági vita résztvevőinek felfogását összegző hosszabb részt követően a könyv lapjain Sztálinnak a téma iránt behatóan érdeklődő négy levélíró kérdéseire adott rövid válaszai következtek. A marxista elődök műveiből kimásolt példákkal tarkított textus jól érzékeltette a zsarnok ingerültségét, békétlen lelkiállapotát.

A XIX. pártkongresszus előtt a *Pravda* folytatásokban közreadta a könyv szövegét, amely kötelező vita tárgya lett a munkahelyeken. Több millióan kénytelenek voltak hosszú idézeteket kívülről megtanulni a számukra teljesen érthetetlen és érdektelen műből. Új munkája lapjain Joszif Sztálin többször ellentmondott önmagának, ám ezt az akadémiai élet képviselői közül senki nem merte szóvá tenni. Azt sem, amit a sorok között ki lehetett olvasni: hogy ugyanis a szerző a pénz általános egyenértékes szerepe helyett a legszívesebben bevezetné a termékcserét.¹⁴

Új kiadványát Sztálin időközben véleményeztette a szovjet csúcsvezetés tagjaival. Ám csalódnia kellett, mert Molotov például kritikával felérő kényszeredett visszafogottsággal lelkendezett a szerző állításaiért. A többieknél intelligensebb Mikojan pedig úgy döntött, hogy inkább begubózik és hallgat. Viselkedésüknek meg is lett a bójtje, mert Sztálin rászánta magát, hogy leszámol velük. A szovjet csúcsvezetés két ősbölcseyének tartózkodásával szemben viszont Malenkov megértette, mennyire fontos a Gazda számára, hogy a kongresszus napjaiban magasztalják a művét. Ezért szó szerint beemelte beszámolójába *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* főbb megállapítását. Beszéde nyomán a tanácskozási felszólalói versengtek egymással, ki tudja erőteljesebb jelzőkkel dicsérni a közgazdaságtudomány új géniuszát.

(Az utolsó beszéd.) Amikor a pártkongresszus utolsó napján, 1953. október 14-én Joszif Sztálin az előadói emelvényre lépett, mindenki azt hitte, reagálni kíván a tömjénezésekre. A diktátor azonban más utat választott. Megvárta, amíg a teremben ülők várakozása a tetőfokra hág, és csak akkor kért szót az elnöklő Klim Vorosilovtól, hogy köszöntse a jelenlévő külföldi vendégeket.

A háború óta évtizedeket öregedett marsall már nem a régi, jókedvű embernek látszott, akinek mindenkire volt néhány kedves szava. Az „első vörös tiszt” nagyon nehezen élte meg, hogy sokéves jó barátja, Joszif Sztálin többször is szemébe vágta: többé nem bízik benne, mivel szilárd meggyőződése, hogy 1943. évi hivatalos londoni útja alatt beszervezték az angolok. A bolsevik elit egykori bonvivánja, akinek festőkből, írókból és művészekből saját udvartartása volt, és még tenger dolga között, ősz fejjel is szakított rá időt, hogy tegye a szépet a Nagy Színház, a „Bolsoj” balerináinak, a XIX. pártkongresszus napjaira már csak árnyéka volt régi önmagának.¹⁵

Adjutánsa és fő bizalmasa, Rafail Hmelnyickij szerint Vorosilov az 1950-es évek elején folyton attól rettegett, hogy letartóztatják. Félelme eloszlátására minden nap használta a 20. század elejének divatos idegnyugtatóját, a Charcot féle hidegzuhanyt.¹⁶ De abban a néhány másodpercben, amikor Sztálin a szónoki pulpitus felé indult, hogy elmondja beszédét, Vorosilov pedig bejelentette őt, olyan barátságosan mosolyogtak egymásra, mint a bakui illegális éveiben, vagy 1918-ban, amikor a caricini fronton találkoztak.

A felajzott hallgatóság tapsvihara sehogyan sem csitult. A szovjet diktátor a vakító Jupiter-lámpák fényében, sztoikus nyugalmat színélve, hunyorgott még egy ideig. Vorosilov pedig, aki óriási megtiszteltetésnek tekintette, hogy az utolsó napon ő elnökölhessen, a küldöttekkel együtt sokáig tüntetően tapsolt, majd nagy nehezen csendre intette a hullámzó búzamezőre emlékeztető auditoriumot. A hangorkán csak akkor csillapodott valamelyest, amikor a diktátor nagyon halkán, kissé fulladozva, köhécselve, a távoli meszesességbe nézve belekezdett a felolvasásba.

„Rövid, átütő beszédet mondott”, írta Ilja Ehrenburg, a szovjet rendszer kegyeltje, aki a diktátor halála után kiadott, reveláló memoárjában már konzekvensen bírálta a pártvezért.¹⁷ „Túl rövid volt a felszólalás. Szívhez szóló, de nem igazán tartalmas. Úgy látszik, Sztálin még időben rájött, hogy egy hosszabb beszédet nem bírna szuflával, ezért lekerékítette a mondanivalóját”, reagált a hallottakra a pártkongresszus vendége, Boleslaw Bierut, Lengyelország első embere.¹⁸

Sztálin valóban nagyon röviden beszélt, és sem átütő, sem lényegre törő nem volt. Nem szólt a hatalmas birodalom előtt álló feladatokról, és nem adott magyarázatot arra a sokkoló döntésére sem, hogy megváltoztatta a bolsevik párt nevét. Rövid mondatokból álló beszédekben a szónok a polgárháborús idők világhorradalmi stílusát az 1930-as évek „népfrontos” időszakának visszafogottabb terminológiájával ötvözte. Hitet tett ugyan a nemzeti felszabadító mozgalmak mellett, de nem jelentette ki, hogy kifejezetten a baloldali erőket támogatja. Ezt úgy lehetett érteni, hogy a nyugati világgal való végső harcra készülő politikus a földkerekség távolabbi régiói felé is nyitott, ahol abban az időben – Indokínától Kenyán át Algériáig – véres gerillaháború folyt a gyarmattartó hatalmakkal. Sztálin valószínűleg nem akarta elijeszteni Moszkvától a küzdelem élére álló nacionalista, esetenként polgári politikusokat.¹⁹

A világsajtóban másnap ismertetett beszéd alig negyedóráig tartott. A szovjet híradó felvételeiből kitűnően a kedvetlen szónok csak a felolvasás végén élénkült fel kissé, amikor a békeharc fontosságáról szólva váratlanul elvágta a fonalat, és megemelve hangját, elköszönt hallgatóságától. „Mennyire meghatott, milyen emberi...” – sugdosták egymás fülebe az átszellemült küldöttek.²⁰

1952. október 14-én, miután Sztálin elmondta beszédét, megvárta a kongresszus befejezését, az ünnepi fogadáson már megkönnyebbülten, jókedvűen koccintott néhány külföldi vendéggel. Ezután elvonult a Kremlben lévő dolgozószobájába, ahol páncélszekrényben őrizte az új pártvezetés – a központi bizottság és annak vezető grémiumai – tagjainak sokszor átírt névsorát. Mielőtt nyugovóra tért, egészen hajnalig ezt javította. Néhány kiszemelt vezető az utolsó pillanatig nem is sejtette, hogy a kiválasztottak közé kerül.

Sokak meglepetésére Lev Mehlisz is köztük volt. A szovjet diktátor egykori titkára, majd a *Pravda* szerkesztője és a Vörös Hadsereg politikai csoportfőnöke, akinek lelkén annyi ártatlan ember élete száradt, a második világháború után miniszteri rangban afféle gazdasági- pénzügyi főellenőrként dolgozott, de agyvérzést kapott, és már csak mankóval tudott járni. A pártkongresszus előtti heteket fél oldalára bénán, a szavakat nehezen formálva, a nyaralójában töltötte. Már leváltották állami tiszttségéből, de mivel tagja volt a központi bizottságnak, azt várta, hogy legalább vendégként jelen lehet a kongresszus megnyitóján. Sztálin tudomást szerzett erről, és megüzente Mehlisznek, hogy tartsa magát távol a tanácskozástól. „Ne csináljunk ispotályt egy ilyen fontos rendezvényből”, tolmácsolta a diktátor szavait Alekszandr Poszkrjobjisev, a titkára.

Mehlisz kis híján behalt a tilalomba. A kongresszus befejezését követő napon viszont, amikor elővette a *Pravdat*, döbbenet értesült róla, hogy beválasztották az új központi bizottságba. Órákon át zokogott a meghatottságtól, és sokáig simogatta a diktátor dedikált fényképét, amelyet még korábbi utazásai során is mindig magánál tartott.²¹

A Malenkov hagyatékában megmaradt listákból kitűnően a káderügyek nagymestere régi és új bábuait tologatva nehezen haladt a politikai sakktablán.²² A régiektől szívesen szabadult volna, de az újakat alig ismerte, és valaha kitűnő memóriája egyre gyakrabban cserbenhagyta. Környezete szerint az 1930-as években Sztálin még rendszeresen találkozott a szovjet politikai középvezetés, a katonai és a gazdasági elit tagjaival, ám élete alkonyán a szovjet tagköztársaságok és régiók számos előjárójáról azt sem tudta, hogy kicsoda. Ezért egyre gyakrabban rögtönözött, és korábban elképzelhetetlen módon magyarázkodott is a politikai bizottság tagjai, sőt a külföldi vendégei, köztük Rákosi Máttyás előtt, értésükre adva, kik azok a teljesen ismeretlen politikusok, akiket beemel a hatalomba. Elmondta azt is, hogy a döntéshozás centrumát ideje áthelyezni a párt szervezeteiből az állami szférába.²³

(*Új káderek a csúcson.*) A XIX. pártkongresszus utáni napokban Sztálin rögeszméjévé vált, hogy „új, intellektuális erőkkkel” kell megerősíteni a központi bizottságot. A bolsevik párt veterán vezetőinek csodálkozására így került előtérbe Jekatyerina Sztjepanova, egy ötödrendű gazdasági szakíró meg a filozófus Dmitrij Csesznokov. Az asszonyt Sztálin még csak is nem ismerte személyesen, de megtetszett neki a tőle olvasott egyetlen cikk. A pártkörökben ismeretlen, szürke Csesznokovval is csak egyszer váltott szót, ám ez a rövid találkozás elégségesnek bizonyult a tudós szédületes felemelkedéséhez.²⁴ A fiatalembert beválasztották a központi bizottságba, majd a párt új szervezeti szabályzata értelmében a politikai bizottság funkcióit betöltő elnökségbe. Amikor kinevezésének híre kerülő úton eljutott Csesznokovhoz, a férfi irgalmatlanul dühös lett, mert azt hitte, hogy a bolondját járatták vele.²⁵

Írott forrás híján többnyire csak találgathatjuk, hogy milyen szempontok alapján hozta létre Joszif Sztálin 1952 októberében az immár *kommunista* nevet viselő állampárt új vezetését. (A korabeli értékrendben a pártvezetés a központi bizottság tagjait és póttagjait, a pártellenőrzési testület vezetőit, a központi bizottság titkárait és a központi bizottság elnöksége, a prezídium tagjait jelentette.) Az egyszemélyi diktatúra logikáját követve nyilvánvaló, hogy a formálódó pártvezetésből azért hagyta ki az egykori tífliusi klán nagyhatalmú belügyes tagjait, Merkulovert, Gyekanozovot és Gvisianyit, mert már javában készült a Berijával való leszámolásra. E kör néhány tagja azonban továbbra is a központi bizottság tagja maradt, sőt Mir Dzszafar Bagirov azeri pártvezető az elnökség póttagja lett.

A diktátor személyi döntéseinek másik mozgatórugója az volt, hogy egyre komolyabban számolt egy harmadik világháború lehetőségével. Így érthető, hogy reaktíválta a messzi Ural vidékre száműzött Georgij Zsukovot, aki a központi bizottság póttagja lett. Ha hinni

lehet a marsallnak – aki idős korában általában pontosan idézte fel élete eseményeit –, Sztálin 1953. február végén, alig néhány nappal végzetes agyvérzése előtt felhívta őt telefonon, és azt mondta, nagy tervei vannak vele, ezért hamarosan áthelyeztetni Moszkvába.

A tanácskozáson a diktátor a tulajdon fiát, Vaszilijt is beemelte a hatalom formális intézményeibe, noha ez minden paramétere szerint a „Caligula lova” szindróma XX. századi megnyilvánulása volt. A Kremlben és a Kreml körül mindenki tudta, hogy a huszonévesen tábornokká kinevezett férfi az alkohol rabja, akinek az apja által ráerőltetett elvonókúra sem segített megszabadulni a szenvedélybetegségtől. Érthető keserűségében Sztálin nem egyszer elpanaszolta bizalmasainak, hogy tehetetlen a fiával szemben. Nem sokkal a kongresszus előtt kénytelen volt leváltani „Vaszja tábornokot” a Moszkva környékén állomásozó légierő kulcsfontosságú parancsnoki tisztéből. A züllött és korrupt alkoholista ilyen előzmények után lett a politikai vezetés tagja.²⁶

Sztálin egy másik kínos személyi döntése az volt, hogy megkísérelte beemelni a kommunista pártvezetésbe kedvenc történelmét, Milica Nyecskinát. Az értelmiségi családból származó asszony kétségtelenül kitűnő tollú szerző volt: a dekabristákról, az 1825. évi szentpétervári nemesi felkelés hőseiről, valamint Gribojedovról, *Az ész bajjal jár* című dráma szerzőjéről szóló munkáit ronggyá olvasta a közönség. Sztálin, aki népszerű munkákból pótolta műveltsége hiányait, főleg tankönyvíróként ismerte Nyecskinát, és noha az asszony bölcsész volt, meghívatta a szovjet közgazdaság aktuális kérdéseiről szóló vitára.²⁷ Ezt követően szándékozott kiemelni őt a pártkongresszuson. Ám az utolsó pillanatban kiderült, hogy a professzorasszony férje, mint a „nép ellensége” – vagyis politikai fogoly – megjárta a börtönöket, ő maga pedig soha nem volt tagja a bolsevik pártnak.²⁸

A központi bizottság végül nagyrészt a főhivatású nőmeneklatúra fiatalabb tagjaival egészült ki, akik az 1930-as évek végének tömeges leszámolásai nyomán támadt vákuumban kerültek a hatalom „belső köreibé”. Előmenetelüket felgyorsította, hogy Sztálin 1941-ben és 1947-ben két nagy hullámban „ejtette” azokat a vezető politikusokat, akikre különböző okoknál fogva megorrolt. Az 1949-ben félreállítottakat pedig egymás után kivégeztette.

(Látványos lemondás.) A pártközpont gazdasági részlegének nagyvonalúságát kihasználva a vidékről érkezett kongresszusi küldöttek a kongresszus befejezése után egy darabig nem költöztek ki szállodai szobájukból: még néhány napig járták a szűkebb pátriájuk viszonyaihoz képest jól ellátott moszkvai boltokat, esténként pedig színházba mentek. A létszámában felduzzasztott központi bizottság tagjai ezzel szemben idegesen várták a további fejleményeket, hiszen még hátra volt a diktátor sorsfordító döntése: ki legyen a körükből kiemelt csúcvezetés tagja.

Az új központi bizottság 1952. október 16-án ült össze. A titkos tanácskozásról nem készült részletes jegyzőkönyv, sőt mindmáig még az ilyen esetekben szokásos rövid hivatalos összefoglalás sem került elő a levéltárakból. Néhány kortárs visszaemlékezéséből annyit tudunk, hogy Joszif Sztálin rosszkedvűen lépett be az ajtón, és szokásától eltérően senkit sem köszöntött külön. A mintegy két és fél órás ülés alatt jó másfél órán át egyedül ő beszélt, dühödtt kirohanások közepette lehordva a pártvezetés idősebb tagjait. Felszólalása döbönt értetlenséget váltott ki, ami egyenesen pánikba torkollt, amikor a diktátor kijelentette, hogy le akar mondani.

Erre a mozzanatra a jelenlévők már eltérően emlékeznek. Így még azt sem könnyű rekonstruálni, hogy Sztálin a központi bizottsági ülés elején vagy a végén beszélt, és nem világos, hogy valamennyi tisztségéről lemondott-e, vagy csak a párt vezetéséről. Akárhogy is történt, a „búcsúszimfónia” mindenképpen kiszámított lépés volt a részéről, amellyel nem

először tette próbára a hatalmas birodalom vezetését. 1923 elején például a kezébe került Leninnek a következő pártkongresszushoz írt levele, amelyben a súlyosan beteg politikus felszólította a bolsevik vezetőket, hogy ne válasszák újra az ő szemében leszerepelt, „durva és arrogáns” Sztálint a párt főtitkárának. A grúz politikus csak úgy tudta Lenin követelése ellenére megőrizni pozícióját, hogy kilátásba helyezte a lemondását. Ekkor és még néhány későbbi alkalommal zárt körben fenyegetőzött ezzel, de mindig fellélegzett, amikor társai kérlelni kezdték, hogy maradjon.

1926 decemberében rövid levélben fordult a pártvezetéshez: „Kérem, mentsenek fel a központi bizottság főtitkársága alól. Kijelentem, hogy képtelen vagyok elvégezni ezt a munkát. Egyszerűen nincs rá erőm.”²⁹ Számítása ezúttal is bevált, mert a megszólított bolsevik politikusok hevesen tiltakoztak, és még szorosabban zárták soraikat a főtitkár körül. Pontosán egy évvel később, 1927 decemberében a központi irányvonal híveivel a háta mögött Joszif Sztálinnak ügyes intrikák segítségével sikerült végleg elsöpörni útjából akkori fő riválisait, Lev Trockijt és Grigorij Zinovjevet.³⁰ Híveit óvatosságból még egy újabb hűségnyilatkozatra akarta kényszeríteni. A lemondásával zsarolta őket, azzal indokolva elhatározását, hogy a szakadás veszélye egyszer s mindenkorra elmúlt, így ő békésen visszavonulhat.

– Immár három éve kérem a Központi Bizottságot, hogy mentsen fel a főtitkári beosztásból. (...) A párt csak nyerhet ezzel – mondta, alig titkolva, hogy nem veszi túl komolyan a saját szavait.³¹ A bolsevik elit ekkor megint visszatapsolta Sztálint a hatalomba. Akik könyörögtek, hogy maradjon a helyén, egy évtized múlva kevés kivétellel a sztálini Moloch áldozatai lettek.

Az évek folyamán a Kreml korlátlan hatalmú ura időről időre újra szóba hozta, hogy a fiatalítás érdekében bármikor kész átadni az ország irányítását. Röviddel a Szovjetunió elleni német támadás előtt a kormány egyik fiatal, tehetséges tagja, Vjacseszlav Malisev gépipari népbiztos feljegyezte a pohárköszöntőjét:

– Emelem poharam az öregekre, akik szívesen átadják a hatalmat, és a fiatalokra, akik ugyancsak szívesen átveszik a kormányrudat.³²

A nagy világegést követően a Generalisszimusz azzal lepte meg marsalljait és tábornokait, hogy elpanaszolta, milyen rozoga és beteg, ezért bármikor kész lemondani. Máskor pedig a jugoszláv kormányküldöttség tagjaival próbálta elhíttetni, hogy hamarosan Josip Broz Tito kerül majd helyette a nemzetközi munkásmozgalom élére, a Szovjetuniót pedig Molotov fogja kormányozni. Eközben élesen figyelte, hogy milyen hatást váltanak ki szavai.

1952. november 16-án a diktátor ismét nekiveselkedett a sajátos próbatételnek. Az akkor alig huszonnégy órája megválasztott központi bizottság tagjai nem értették, hogy ez csak színjáték, amelyet nem szabad túl komolyan venni. Egy vidéki pártmunkás, Leonyid Jefremov, feljegyzésében úgy fogalmazott, hogy Sztálin megüzente nyájának: ridegtartásra kárhoztatja. Ez még apróságokban is megnyilvánult. Amikor a pártvezér megjelent, és kitért a szokásos tapsorkán, ő elégedetlenül legyintett, majd halkán odabökte:

– Máskor ezt ne tegyétek...

Majd pár perc múlva felpattant a helyéről, magához ragadta a szót, és hosszú fejtegetésbe kezdett, amelynek az volt a lényege, hogy a XIX. pártkongresszuson mindenki által tapasztalt egység valójában nem is létezik.

– Egyesek nem értenek egyet a határozatainkkal – mondta, majd a pipájával dühösen gesztikulálva hozzátette: – Mi, öregek, meg fogunk halni. Végig kell gondolni, hogy kinek adjuk át a nagy ügy stafétabotját. Ehhez fiatalabbakra lenne szükség, hűséges politikai közszereplőkre. Jó tíz évbe telik. Nem, dehogy, tizenöt év kell ahhoz, hogy felneveljünk egy államférfit.

Hosszú szünet következett, majd Sztálin ismét megszólalt. Indulatosan magyarul kezdte, miért kellett leváltani az olyan öreg politikusokat, mint Molotov, Kaganovics és Vorosilov.

– Miért tettük ezt? Milyen alapon? – tette fel a költői kérdést, és rögtön meg is adta a választ. – Azért, mert a miniszteri munka muzsikoknak (*vagyis erős férfiaknak. K. M.*) való foglalatosság. Teljes erőbedobás kell hozzá, konkrét tudás és jó egészség. Emiatt mentetünk fel egyes kiérdemesült elvtársakat (...), és más, képzetesebb munkatársakat neveztünk ki a helyükre. Az új miniszterek egytől egyig fiatal emberek, tele erővel és energiával.

Sztálin hozzátette, hogy az elcsapott „nagy öregek” az ő helyettesei lettek a szovjet minisztertanács élén.

– Ezért így aztán lassan magam sem tudom, hány helyettesem van... – gúnyolódott régi bajtársain.³³

Ez a „felvezetés” már elég volt ahhoz, hogy a Kreml ura frontális támadást indítson az ország legismertebb politikusai ellen. Az elsőknek kiszemelt Molotovról elmondta, hogy részegen fecserészik a fogadásokon, az „osztályellenség” jelenlétében. Sőt, méltatlankodott a szónok, át akarta játszani a zsidóknak a Krím félszigetet. A felesége, Polina Zsemcsuzsina pedig lába ujjától a feje búbjáig áruló. Majd elővette Mikojan bűnlajstromát, akinek felrótta, hogy mentesíteni akarta a szovjet parasztságot a jogosan kivetett adók jelentette megszorításoktól.³⁴

A minden lépésüket összehangoló, politikailag afféle szíami ikreknek számító Malenkov és Berija időről időre egymás szavába vágva, helyeslően közbekiabáltak. A központi bizottság tagjainak nagy többsége azonban dermedt némaságba burkolózva hallgatta a szitokáradatot. Világossá vált, hogy az ország idős vezetőinek nyakán ott a kés.

Sztálin minden bizonnal csupán ezt követően jelentette be, hogy le akar mondani. A teremben ülők a halálosan elfehéredett Malenkov vezényletével erre már visszanyerték a hangjukat, és azonnal, nagy hangon tiltakoztak.

– Sztálin elvtárs, ezt a nép nem érti meg. Egy emberként megválasztjuk önt a vezetőnknek. Másként nem lehetséges – bődült fel a tar Szemjon Tyimosenko, a szovjet-oroszországi polgárháború legendás hőse, volt honvédelmi népbiztos, aki emellett évekig a szovjet diktátor nájsza is volt. A második világháború frontjain a bátor, ám tudatlansága miatt hibát hibára halmozó – később a belorusz katonai körzet élére száműzött – Tyimosenko marsall ezen a tanácskozáson remegett, mint a nyárfalevél. Közbekiabálásával szerette volna megszilárdítani a helyzetét. Alighanem a többiek is hasonló megfontolásból pattantak fel a helyükről.

A Kreml ura ekkor átmenetileg megnyugodott. – Na, jó. Akkor legyen Sztálin is (*a csúcsvezetés tagja. – K. M.*) – intette le a kórust.³⁵

(*Szuperelnökség alakul.*) Egy cédulát vett elő a zsebéből – már önmagában ebből látszott, hogy esze ágában sem volt távozni a hatalomból –, és felolvasta rövid beszédét, amely újabb fejtörést okozott a jelenlévőknek. Sztálin ugyanis arra utalt, hogy a kis létszámú korábbi politikai bizottság helyére egy új, népes vezető testület lép: az elnökség – prezídium –, amely a pótagokkal együtt harmincöt emberből áll. A listán az alig néhány perce még durván szidalmazott Mikojan és Molotov neve is ott volt. A termen halk moraj futott végig. A diktátor azonban elmagyarázta, hogy az elnökség túlságosan nehézkesen működik a napi dolgok intézéséhez. Ezért sorából büro néven egy kilencfős operatív testületet, vagyis egyfajta szuperelnökséget kell létrehozni. Sztálin ravaszsága abban nyilvánult meg, hogy ennek tagjai között a két „nagy öreg” már nem szerepelt – ezzel szemben a bolsevik

párt veteránjai közül Vorosilov és Kaganovics bekerült a tisztázatlan hatáskörű új testületbe. Sőt, a „láthatatlan hatalom” több reprezentánsa, így Malenkov, Berija, Hruscsov és Bulganyin, valamint két technokrata: Szaburov és Pervuhin is tagja lett.³⁶

A diktátor számára ez a bonyolult húzás elsősorban a két régi bajtársal való leszámoláshoz kellett. A szuperelnökségnek más funkciója nem is igen volt, még csak valódi jogosítványokat sem kapott. Ráadásul Sztálin szigorúan titkosnak nyilvánította a grémiomot, nehogy a Nyugat megtudja, kinek a kezében van az igazi hatalom a Szovjetunióban. A szuperelnökségnek elvileg a pártapparátust kellett irányítania – a két kiváló gazdasági szakembernek, Szaburovnak és Pervuhinnak azonban nem volt, nem is lehetett affinitása ehhez a munkához. A logikátlanságok sora felveti, hogy Joszif Sztálin esetleg már zavart tudatállapotban állíthatta össze a szuperelnökség listáját. Erre utal az is, hogy amikor – alig néhány perccel a döntés után – elé tették az elnökség és a büro legépelt névsorát, Vorosilovra utalva toporzékolni kezdett:

– Hát ez az angol kém hogyan szivárgott be ide?

Csak akkor nyugodott meg kissé, amikor társai elmagyarázták neki, hogy az ötlet tőle magától származik.³⁷

A tanácskozás végén elhangzott a központi bizottság tíztagú – a korábbinál háromszor népesebb – titkárságának névsora is. Nem kisebb jelentősége volt annak, hogy ezen a központi bizottsági ülésen hivatalosan is megszűnt a főtitkári tisztség, amely 1934 óta gyakorlatilag nem szerepelt a bolsevik párt hivatalos dokumentumaiban.³⁸ Joszif Sztálinon kívül egyetlen egy „nagy öreg” sem szerepelt a titkárság listán. Így vált véglegessé a Sztálin által jó előre megtervezett váltás a hatalom csúcsain.

*

Évtizedeken keresztül hiába próbáltam rekonstruálni Sztálin látványos visszavonulásának, majd a maga által gondosan megkomponált „megdicsőülésének” valódi történetét. A kortársak hozzám eljutó emlékfoslányai sehogyan sem álltak össze logikus egésszé. Az 1990-es évek elején azonban találkoztam egy nyugdíjas politikussal, aki különösebb emóciók nélkül felfedte az ominózus központi bizottsági tanácskozás titkait. Ő volt Alekszandr Selepin.

„A kongresszus utáni legelső plénumon [október 16-án], néhányan szót kértek, miután elhangzott Sztálin hosszú beszéde, amelyben a legjobb barátait ócsárolta” – emlékezett a szovjet Komszomol akkori vezetője videoszalagra rögzített beszélgetésünk során. „Az asztalon egy hatalmas doboz gyufa hevert. Sztálin végighúzott egy szálat a doboz oldalán, meggyújtotta a pipáját, és fel-alá járkált a hallgatóság előtt. Már rosszul hallott. Állandóan fülelt [mutatja], hogy ki mit mond. Emlékezetem szerint először Molotov szólalt fel. A beszédében azt mondta, sőt azzal kezdte:

– Sztálin elvtárs. Mi valamennyien az Ön tanítványai vagyunk.

Joszif Sztálin meghallotta ezt, a gyufásdobozt az asztalra hajította, és ráripakodott Molotovra:

– Mi valamennyien *Lenin* tanítványai vagyunk. *Lenin tanítványai!*

Molotovnak inába szállt a bátorsága. Be sem fejezve beszédét, lelépett a szónoki emelvényről. Mikojan következett utána. Többé-kevésbé részletesen a párt érdemeit magasztalta, amelyeket az ország Sztálin vezetése alatt ért el.

Sztálin figyelmesen meghallgatta, majd azt mondta:

– Elég volt. Egy ilyen nagy, nehéz háború után... nem érzem igazán jól magam... és az életkorom is arra készítet... kérem, mentsenek fel a tisztségeim alól.

Ha jól emlékszem, egészen pontosan nem a „felmentés” szót használta, hanem azt kérte,

hogy ne válasszák meg őt újra a központi bizottság főtítkárnak. Malenkov, aki akkor a párt második embere volt,³⁹ az elnökség első sorában ült, és az újját felemelve, némán intett a központi bizottsági tagoknak, hogy ne egyezzenek bele Sztálin kérésébe.”

A történetek ilyen világos, egyértelmű leírását azóta sem hallottam. A nagy idők e tanújával egyet kell értenünk: a sztálinizmus háború utáni időszaka az 1952. október 16-ai tanácskozással lényegében lezárult. Az 1936/1939. évi tömeges megtorlás legfontosabb szereplői addigra sorra gyanússá váltak Joszif Sztálin szemében. A következő tömegmészárlást tervező diktátor fiatalokat küldött helyettük a csatatérre. Az újoncok többsége – köztük Selepin is – Malenkov környezetéből kerültek ki, de megválasztásukat követően úgy érezték, hogy most már Sztálinra vannak „bekötvé”.

A szovjet pártvezérnek édes mindegy volt, mi a hivatalos stalluma. Most már egy cseppet sem érdekelt, hogy „főtítkárnak” vagy egyszerűen „títkárnak” szólítják hívei. Tudta, hogy változatlanul ő a mindenható Diktátor, akinek hatalma végtelen. Fő ellensége ekkor már a Kaszás volt, aki ott strázsált a „közeli” sztálini nyaraló hóval borított küszöbén.

JEGYZETEK

- 1 Jakov Rokityanszkij – Reinhard Müller: Krasznij gyisszigiént. Akagyemik Rjazanov – opponyent Lenyina, zsertva Sztalina. Moszkva, 1996, 96–126.
- 2 „Robespierre azért bukott meg, mert nem tartotta hatalmában a hadsereget és a rendőrséget. Kiderült, hogy Sztálin okosabb nála, mivel a hadsereg és a GPU is a kezében van...” – jegyezte fel a politikai rendőrség egyik ügynöke a száműzött Rjazanov megjegyzését. Uo. 378.
- 3 Rjazanov sokat szenvedett özvegye, Anna asszony és Viktor Dalin emlékei nyomán.
- 4 L. erről Kun Miklós: Az ismeretlen Sztálin. Budapest, 2002, 54–59., 141–146., 153–165.
- 5 RGASZPI, fond 558. op. 1. d. 43.
- 6 Az első kötetet hivatalosan még Lavrentyij Berija szerkesztette, ám a munkát beszédirója, a mingrél Petre (Pjotr) Sarija végezte el helyette, aki nem félt vitatkozni a diktátorral egy-egy neki tulajdonított, aláírás nélküli régi újságcikk szerzőségéről. Hamarosan azonban a kiváló filológus kegyvesztett lett, mert „idealista hangvételű” elbeszélő költeményt írt fia korai haláláról, amelyben a lélekvádorlás gondolata is felbukkant. A megbocsáthatatlan ideológiai botlás híre Sztálin tudomására jutott, és Sariját eltiltották a munkától. *Minuszeje*, Moszkva, 1992/7. 35., 360., 366–369., 451–459., 471–472.
- 7 Jurij Zsukov: Tajni Kremlja. Sztalin, Molotov, Berija, Malenkov, Moszkva, 2000, 546–547.
- 8 A tbiliszi egyetem ötvenkét éves professzora jó viszonyt ápolt Kandid Csarkvianyi grúziai párttitkárral, aki felhívta rá a zsarnok figyelmét. Simon Sebag Montefiore: Sztálin. A Vörös Cár udvara. Budapest, 2007, 620.
- 9 Sztálin még kétszer hívatta Csikobavát. Az ekkor már „csak” 2-3 órás megbeszélések során a grúz nyelvésznek olyan érzése volt, mintha magánórát tartana egy jól szituált, eszes nebulónak.
- 10 Dmitrij Sepilov: Nyeprimknusvij. Moszkva, 2001, 181–182., 184–192.
- 11 A gyakorlati munkát a diktátor szokása szerint Malenkovra bízta. Amikor a politikus egy másik ügyben hívatta Selepint, a vendég azt látta, hogy Dmitrij Szuhanov éppen felpakolja a polcokra Adam Smith, David Ricardo, Henri Saint-Simon és mások műveit, összesen vagy háromszáz kötetet. Georgij Malenkov tehát ezúttal is stréber tanulóknak bizonyult.
- 12 Politburo CK VKP(b) i Szovjet Minyisztrov SzSzsZR. 1945–1953. Moszkva, 2002, 359–366.
- 13 Eredetileg a népszerű tudós, a Szovjet Tudományos Akadémia levelező tagja vezette a marxista közgazdaságról írt tankönyv szerzői kollektíváját. 1941 februárjában a szovjet diktátor találkozott Leontyjevvel, és közölte észrevételeit a nagyrészt már elkészült kéziratról. A háború alatt a kiadványról nemigen esett szó. Leontyjev egy nemzetközi kitekintésű folyóirat szerkesztője lett, amely az 1940-es évek közepétől a szovjet kormány félhivatalos kiadványaként, *Novoje vremja* címmel látott napvilágot. A kiadvány elnevezése zavarta Leontyjevet, mivel még a cári korszakban ugyanezen a címen jelent meg egy népszerű monarchista orgánus. Feltárcsázta hát Sztálint, aki azonban megnyugtatta, hogy ennyi év elteltével ez már nem számít.
- 14 Anasztasz Mikojan: Tak bilo. Moszkva, 1998, 359.
- 15 1960 áprilisában Vorosilov így fakadt ki Vaszilij

- Sztálin előtt: „Az utolsó években apád nagyon furesán viselkedett. Olyan címeres gazemberek vették őt körül, mint Berija. Előfordult, hogy megkérdezte tőlem, milyen ügyeim vannak nekem az angolokkal. És angol kémnek nevezett! Ezernyi ártatlan embert végeztek ki. (...) Engem is megölhettek volna, hiszen sokakkal ezt tették.” Joszif Sztálin v objatyjah szemji. Moszkva, 1993, 141.
- 16 Igaz, korábban is híve volt az egészséges életmódnak: a polgárháború éveitől kezdve rendszeresen lovagolt, és naponta gyors tempóban több kilométert gyalogolt. Rafail Hmelnyickij közlése.
- 17 Ilja Ehrenburg: Ljucyí, godi, zszizny. Moszkva, 2006, 550.
- 18 Lolja Zajoncowska személyes közlése.
- 19 A felkelők gyakran szovjet fegyverrel vagy a helyi kommunistáktól kapott dollárkötegekből vásárolt arzenállal harcoltak a nyugati erők ellen. A Szovjetunió csak Latin-Amerikában fogta vissza támogatásukat, mivel ezt a térséget Sztálin az Egyesült Államok „hátsó udvarának” tartotta – az 1823-tól érvényes Monroe-elv értelmében az is volt.
- 20 Alekszej Szurkov személyes közlése.
- 21 David Ortenberg közlése, aki tanúja volt ennek a jelenetnek, mivel a XIX. pártkongresszus napjában pusztá szánalomból eljárt Mehliuszhoz szakozni. A történetet kissé más változatban l. David Ortenberg: Sztálin, Sceserbakov, Mehliusz i drugije. Moszkva, 1995, 184.
- 22 RGASZPI, fond 83. op. 1. d. 2.
- 23 A. A. Danyilov – A. V. Pizsikov: Rozsgyenyije szverhgyerzszavi. SzSzsZR v pervije poszlevojennije godi, Moszkva, 2002, 254–257., 298.
- 24 Igor Csermoucan személyes közlése.
- 25 Anasztasz Mikojan: Tak bilo, i. m. 572.
- 26 „Rossz az egészsége, beteg a gyomra, már enni is alig bír”, panaszkodott Sztálin, aki korábban nemigen törődött a fia sorsával. Simon Sebag Montefiore: Sztálin. A Vörös Cár udvara, i. m. 613. Vaszilij boldogtalan gyermekkoráról, Sztvetlana hűgával való freudi gyökerű rivalizálásáról (főleg publikálatlan levelezésük alapján), valamint Sztálin fiatalabb fiának börtönéveiről l. Kun Miklós: Az ismeretlen Sztálin, i. m. 304–318., 340–346., 354–365.
- 27 Politbjuro CK VKP(b) i Szovet Minyisztrov SzSzsZR. 1945–1953, i. m. 365.
- 28 Az 1950-es évek elején a központi bizottság apparátusában dolgozó Pavel Volobujev neves történész személyes közlése.
- 29 Idézi Leonyid Mlecsin: Szmerty Sztalina. Vozsagy i szoratznyiki, 2003, 40.
- 30 Robert Service: Stalin. A biography. London, 2004, 248–250.
- 31 Idézi Leonyid Mlecsin: Szmerty Sztalina, i. m. 41.
- 32 A sztálinista politikus naplófeljegyzései általában pontosan idézik a szovjet diktátor „asztali beszédeit”. V. A. Malisev: Dnyevnyik narkoma. Vesztnyik Arhiva Prezizyenta Rosszizszkoj Fegyveracii, 1997/5. 103–147.
- 33 Jefremov, L. Ny.: Neopublikovannaja recs J. V. Sztalina na Plenum CK KPSzsZ 16 oktyabrja 1952 goda. Doszje „Glasznozstyi”, 2002/3. 8–11. Konsztantyin Szimonov: Glazami cseloveka mojevo pokolenyija. Razmislennyija o Sztalinye. Moszkva, 1990, 210–215.
- 34 Anasztasz Mikojan: Tak bilo, i. m. 574–576.
- 35 Leonyid Mlecsin: Szmerty Sztalina, i. m. 81–82.
- 36 A biórónak eredetileg csupán hét tagja lett volna: Sztálin mellett Berija, Bulganyin, Kaganovics, Malenkov, Szaburov és Hruscsov. Ez szerepel a Malenkov hagyatékában fennmaradt papírlapon, amelyre később valaki odabiggyesztette Vorosilov és Pervuhin nevét is.
- 37 Leonyid Mlecsin: Szmerty Sztalina, i. m. 80.
- 38 A. Avtorhanov: Zagadka szmertyi Sztalina, Frankfurt/Main, 1981, 162–163. A szerző nem zárta ki, hogy társai egyszerűen leváltották Sztálint a főtitkári tisztségéből. A kelet-európai rendszerváltás idején azonban, amikor a világszerte tisztelt csecsen történésznél jártam München melletti otthonában, az akkoriban nyilvánosságra került iratok fényében már maga sem ragaszkodott ehhez a kevésbé életszerű feltételezéshez.
- 39 Ez megfelel a valóságnak, jóllehet maga a politikus nem használta a szovjet párthierarchiában igen fontos „másodtitkár” elnevezést. Malenkov akkori helyzetéről l. az oroszországi szociáldemokrata és a bolsevik mozgalom nagy történészeének átfogó tanulmányát: B. I. Nyikolajevszkij: Tajnije sztranyici isztorii. Moszkva, 1995, 202–209.

Nyilas reminiscenciák és ötvenhat

A forradalom történetének, különösen a fegyveres csoportok tevékenységének leggyakrabban használt forrásai a megtorlás során keletkezett iratok. A megtorlás kutatói, Kahler Frigyes és Zinner Tibor azonban egyetértenek abban, hogy a büntetőeljárások célja nem a valóban történtek feltárása, hanem a konkrét ügyeken túli politikai elvárások kiszolgálása volt:¹ elsődlegesen az MSZMP IKB 1956. decemberi határozatának (utólagos) alátámasztása, a történeteket ellenforradalomnak állító deklaráció konkrét példákkal történő szemléltetése, a társadalom megfélemlítése stb. A történészek nagy többsége egyetért abban, hogy a peres iratokban nem torzítatlanul maradt fenn a forradalom története, csak a torzítás mértékének megítélésében térnek el. Kahler imént jelzett munkái szerint a perek koncepciók voltak, következésképpen azokból megismerhetetlenek tartja ötvenhatot, Brusznayai Árpád és társai peréről írott könyvében sem a perben elbeszélte történeteket ütközteti azzal, ami más forrásokból megtudható a veszprémi forradalomról, hanem az eljárás manipuláltságát vizsgálja, annak törvénytelenégeit tárja fel. Hasonlóan alkalmatlannak tekinti a megtorlás iratait ötvenhat történetének megismerésére Kenedi János.² Rainer M. János egy korai írásában a klasszikus koncepciók perekkel különbözőnek állította a megtorlás eljárásait, és miközben elismerte, hogy „kiegészítő jelleggel” „koholt rémmesék” is kerültek az iratokba, arra jutott, hogy a vizsgálatok célja a valóban történtek feltárása, egyben kriminalizálása volt, olyan beállítás, olyan összefüggésbe helyezése, amely lehetővé tette a vádlottak elítélését.³ Magam egy vádemelés nélkül lezárt vizsgálat alapján próbáltam bizonyítani, hogy a vizsgálatok során készült jegyzőkönyvek tényleges szerzője nem a gyanúsított, hanem a kihallgató volt.⁴ E helyütt nem kívánok kitérni annak vizsgálatára, milyen arányban kerülhettek „koholt rémmesék” az iratokba, hogy minden per koncepció volt-e, vagy csak azok egy része, mindössze azt látom szükségesnek leszögezni, hogy a ránk maradt szövegek valamilyen formában és valamilyen mértékben szándékoltnak szennyezettek. Mégis úgy látom, hogy a vizsgálati és peres iratok együtt – egyéb források híján – nélkülözhetetlen forrásai az ötvenhatos kutatásnak. Negligálásuk helyett arra kellene törekedni, hogy körültekintő forráskritikával, logikai dedukcióval, és – ahol lehetséges – analógiás bizonyítással leleplezzük azokat az ötvenhetes történeteket,⁵ amelyeket az 1956-ban megszüntetve megőrzött ávó talált ki és kényszerített jegyzőkönyvbe. Van, amikor az iratokba véletlenül bekerült és benne maradt morzsákból próbálhatjuk meg rekonstruálni, mi történhetett ötvenhatban, máskor ezek a nyomok csak a fennmaradt, az ítéletet megalapozó (ötvenhetes) történetek hamisságának bizonyítására elegendőek.

Mivel a politikai felhangú perek már az 1945 utáni népbírói eljárások során elvesztették azt a funkciójukat, hogy az elítélteket a társadalom is bűnösnek tartsa, az 56-ra következő megtorlás eljárásaiban nagy súlyt helyeztek arra, hogy a perbe fogottakat köztörvényi bűncselekményekben is bűnösnek mutassák, és ezzel biztosítsák a perbe fogottak, valamint általában ötvenhat és az ötvenhatosok megbélyegzését. Ezt a célt szolgálta egyes valóban megtörtént cselekmények kriminalizálása (például a nemzetőrök felszerelésének fosztogatásként történő beállítása), illetve különböző bűncselekmények kitalálása (például az ávosokról és pártfunkcionáriusokról készített névsorok halállistákként való pertraktálása). Utóbbiak közül egyeseket a történészek különösebb bizonyítás nélkül tekintettek valótlannak. Így, noha senki sem cáfolta, az 1990 utáni munkák nem tekintették történelmi

ténynek azt az egyik utolsó, 1960–1961-ben megrendezett perben „feltárt” és „bizonyított” cselekményt, miszerint a Baross téri felkelők 1956. október 29-én parancsnokaik utasítására bázisuk pincéjében kivégeztek négy embert. Az állítólagos eset nem került be sem a feldolgozásokba, sem a kronológiákba, még a több mint 2600 eseményt tartalmazó, az 1956-os Intézet által 1999-ben CD-ROM-on megjelentetett ötvenhatos enciklopédiába sem.⁶ Eörsi László azonban a VII. kerületi felkelőkről nemrég kiadott könyvében a vonatkozó források alapján arra jutott, hogy „*az október 29-i, négy személyt érintő likvidálás [sic!] nagy valószínűséggel megtörtént*”.⁷ Szerinte tehát a Baross téri felkelők Nickelsburg László főparancsnok utasítására valóban kivégeztek négy embert, „*két ÁVH-gyanús személyt*” és két fosztogatáson ért vagy parancsmegtagadó felkelőt.⁸

Hollós Ervin két könyvében is említette az állítólagos kivégzést, amellyel 1967-ben a Baross tériek brigantizmusát példázta, 1974-ben pedig a Köztársaság téri ostromra készülő csoport „*terrorhangulatának felszítását*”, „*lincshangulatának fokozását*” tekintette a gyilkosság céljának.⁹ Mert ha október 29-én az történt a Baross téren, amit Eörsi 2011-ben elmesél, akkor az nem kivégzés volt, aminek ő általában nevezi, hanem gyilkosság. Gyilkosság, amely pontosan illeszkedik Hollós ötvenhetes történetébe: a nyilasokból és bűnözőkből összeverődött „Baross téri csoport a gyilkosságok egész sorát követte el”.¹⁰ Eörsi azonban nem az ellenforradalom történetének megírására törekszik, ezért más megvilágításba helyezi az esetet: szerinte az azt demonstrálja, hogy Nickelsburg „a forradalom nevében szigorú fegyelmet tartott, és megtorolt bármiféle kihágást”.¹¹ Figyelmen kívül hagyja azonban, hogy ez legfeljebb a két felkelő kivégzését indokolhatja, az ávósok tartottakét semmiképpen. Foglyok legyilkolása ugyanis bűncselekmény: gyilkosság. De Nickelsburg szigorú fegyelemre törekvése nem indokolhatja a felkelők kivégzését sem, állítólagos bűnük ugyanis (fosztogatás vagy parancsmegtagadás, a források másutt italozást is említenek) október 29-én délután, a fegyverszünet beállta után nem indokolt ilyen súlyos büntetést. Amúgy sehol nincs nyoma (pedig számtalan büntetőeljárás folyt VII. kerületi felkelők ellen), hogy október 30-a előtt jelentős mértékű fosztogatás történt volna a környéken, fegyveres harcot pedig Eörsi szerint is legfeljebb október 24-én vívtak az ottani felkelők, tehát harc közbeni parancsmegtagadás sem indokolhatja a két felkelőnek mondott áldozat ítéletét. Az 1960–1961-es perben kísérlet sem történt annak tisztázására, hogy mit fosztogattak vagy milyen parancsot tagadtak meg (esetleg mennyire voltak részegen illetlenek) az állítólag kivégezettek, erre Eörsi sem tett – akár más eljárások segítségével – kísérletet. Tehát a büntetőeljárásban és az ő rekonstrukciójában is a semmiből indul a történet. Mindezekon túl október 29-én Nickelsburgnak, aki akkor legfőljebb egy felkelőcsoport parancsnoka lehetett volna, semmilyen jogi alapja, felhatalmazása nem volt arra, hogy mások felett ítélkezzen, és az ítéletet embereivel azonnal végrehajtsa. Erre nem hatalmazta fel semmilyen felsőbbség, de nem jogosította fel a forradalom sem. Amennyiben tehát az történt, amit Eörsi elbeszél, akkor Nickelsburg és társai gyilkosok. Bűncselekményüket nem lehet a forradalommal igazolni. Tettük ellenforradalmi, mivel ellentétes az önkény, a törvénytelenység felszámolásáért vívott forradalommal. Ráadásul teljesen értelmetlen, és a történetet elbeszélő két forrás (két vádlott vallomása) egy lényeges kérdésben kölcsönösen kizárja egymást. Eörsi szerint Nickelsburg a „kivégzéssel” példát akart statuálni,¹² amit értelmetlenné tesz másik – ugyancsak források alapján tett – megállapítása, miszerint „a kivégzés után mindenkinek felhívta a figyelmét, hogy »hazafias kötelessége« hallgatni a dologról.”¹³ A forrásokban elbeszélte ötvenhetes történet szerint a cselekményt nem kifelé, nem valamely hatóság, hanem a csoport tagjai előtt kellett titkolni: „*a kivégzés a többi fegyveres előtt el lett titkolva*”,¹⁴ ami kizárja a példastatuálást. Az ávónak nem sikerült a

vallomásokat összecsiszolni, egy másik vádlott éppen ellenkezőleg vallott: „*Nickelsburg László kijelentette: [...] Nekünk is ott kell lenni a kivégzésnél, hogy lássuk a példát, és ismertessük az emberekkel, hogy így járnak, akik fosztogatnak.*”¹⁵

Eörsi ezúttal is egy koncepció per ellenforradalmi történetét erőszakolta ötvenhatra.¹⁶ Olyat, amely szerint a Baross téri felkelők vezetői elvetemült gyilkosok, akiknek cselekménye leginkább a pártházuk pincéjében zsidókat legyilkoló zuglói nyilas hóhérok rémtetteire emlékeztet. Többről van tehát szó, mint annak tisztázása, hogy egy bizonyos esemény megtörtént vagy nem történt meg. Az igazi kérdés az: előfordult-e 1956-ban, akár csak egyetlen alkalommal is (hiszen hasonló esetnek nyoma sincs), hogy a felkelők úgy viselkedtek, mint 1944 decemberében a nyilasok. Van-e valós alapjuk az ötvenhatosokat lenyilasozó kijelentéseknek?

A gyilkosság áldozatait nem sikerült azonosítani.¹⁷ Nincs nyomuk a halotti anyakönyvekben, az állítólagos ávások nem szerepelnek a Kádár-korban a forradalom idején meghalt belügyesekről kiadott könyvekben. Márpedig egyetlen gyilkosság is csak akkor tekinthető bizonyítottnak, ha van azonosított áldozat: megvan a holttest, annak megsemmisítése esetén a nyoma, maradványai, de legalábbis bizonyított a személy eltűnése. A büntényt tehát 1960–1961-ben az akkor hatályos jogi normák szerint sem sikerült elégségesen bizonyítani, de a megtorlás szerveinek nem is a szabatos bizonyítás volt a feladatuk és a céljuk. Nem látták szükségét alapos bizonyításnak, anélkül is (úgy) tudták, hogy az ellenforradalmárok gyilkosok. Mára azonban tudjuk, hogy 1956-ban a tárgyalt esethez hasonló sem történt. Előfordultak gyilkosságok Budapesten, általában harci körülmények között: október 24-én reggel a Rádió elfoglalását követően, 30-án a Köztársaság téren, majd november 4-én, a szovjet orvttámadás idején. De ezek alapvetően különböztek attól, ami állítólag a Baross téren történt, hiszen október 24-én, 30-án és november 4-én nem előre megfontolt gyilkosságot követtek el, hanem felbőszült emberek elégtételt vettek a kezükre kerülteken. Október 29-én a Baross téren viszonylagos béke és nyugalom honolt, amikor Nickelsburg és más (soha senkitől nem azonosított) parancsnokok állítólag ítéleztek, és az ítéletet végrehajtották. Az állítólagos Baross téri kivégzés Tóth Ferenc százados október 31-i meglincselésétől is különbözik, hiszen azt sem hideg fejjel és hidegvérrel hajtotta végre egy többé-kevésbé szervezett fegyveres csoport – az egy felbőszült, fékezhetetlen tömeg indulatkitörése volt. Az eset tehát 1956-ban példátlan, egyedi, „nagy valószínűséggel megtörtént”-nek is csak alapos bizonyítás után tekinthető.

Eörsi kétfajta bizonyíték alapján állítja „nagy valószínűséggel megtörtént”-nek. Hivatkozik tárgyi bizonyítéokra, arra, hogy a Baross téri bázis pincéjét – a forradalom előtt – lőtérnek használták, de ott csak kispuskával végrehajtott lövészet volt engedélyezve. A pincét átvizsgáló igazságügyi fegyverszakértők pedig „20-25 fémköpenyes lövedéket találtak a falban”,¹⁸ ami bizonyítja, hogy ott nemcsak kispuskával, hanem emberi élet kioltására alkalmas fegyverrel is lőttek. Elfogadom érvelését, miszerint kevésbé valószínű, hogy a forradalom előtt áthágták volna a szabályt, de ebből csak az következik, hogy a pincében október 23-a után lőttek éles lőszerrel. Ebben az időben az épületet felkelők, majd nemzetőrök foglalták el, közöttük értelemszerűen voltak fegyverhez nem értők, és a pincében talált lőtér alkalmas hely volt arra, hogy az ilyenek néhányat löve megismerkedjenek a fegyverrel. Békeidőben gyanúra okot adó nyom lehet egyetlen lövedék is, 1956-ban azonban harc folyt. Az pedig tévedés, hogy a szakértők húsz-huszonöt lövedéket találtak, mert az ítélet szerint mindössze öt ilyen sikerült a falból kikotorni. Öt lövedék pedig csak annak számára bizonyíthatja, hogy tíz-tizenöt fegyveres (egyesek sorozatlövő fegyverrel) agyonlőtt négy foglyot, aki ezt bizonyíték nélkül is tudja.

Tehát nincsenek azonosított áldozatok és nincs elégséges tárgyi bizonyíték: mint a szovjet típusú perekben általában, ezúttal is a vádlottak vallomása a bizonyíték. Mert az ügyben vallomást tevő, érdektelennek nem tekinthető tanúk mindössze azt állították, hogy láttak halottakat a pincében, hallottak onnan lövéseket, de ezeket nem kapcsolták az állítólagos kivégzéshez. Eörsi négy vádlott vallomására hivatkozik bizonyítékként: Mocsári József és Timus Lajos jegyzőkönyveire, illetve önvallomásaira, valamint Mocsári és Nickelsburg, illetve Timus és Kovács Lajos szembesítési jegyzőkönyveire. Valójában a négy vádlott közül csak kettő tett beismerő vallomást a gyilkosságról, ugyanis Nickelsburg és Kovács az Eörsitől hivatkozott szembesítésen is tagadta, hogy abban részt vett volna. Ezzel ellentétes vallomásuk nincs a források között.

„Timus Lajos által elmondott dolgok tudatos valótlanságok elejétől végig.

[...]

Határozottan állítom, hogy Timus Lajos által elmondott dolgok adott időpontban és adott helyen nem történtek meg.

[...]

Határozottan állítom, hogy Timus Lajos által elmondottakban én nem vettem részt, erről nem is tudok, sőt azt sem tudom, kik vettek ezen részt.”¹⁹

„Én a négy személy kivégzésében nem vettem részt a Baross tér 19-es számú ház pincéjében, és nem is tudok arról, hogy ott történtek volna kivégzések.”²⁰

„Én nem voltam ott a kivégzésnél. Ilyen beismerő vallomást a nyomozás során sem tettem.”²¹

Következésképpen mindössze két vádlott volt, akitől sikerült „beismerő” vallomást jegyzőkönyvbe venni a gyilkosságról: Mocsári József és Timus Lajos. Timusról Eörsi is megállapítja, hogy mindent megtett azért, hogy elkerülje a felelősségre vonást. 1960-ig ötvenhatos társait provokáló ügynökként szolgálta az ávót, a büntetőeljárásban pedig „*társairól és önmagáról egyaránt feltáró jellegű vallomásokkal szolgált*”.²² A „feltáró” kifejezést „terhelő”-re cserélve egyetérték Eörsivel, különösen a „szolgált” kifejezéssel: Timus volt a vád egyik legfőbb, néhány esetben egyetlen tanúja, aki a tárgyaláson az ügyész szerepét átvéve igyekezett cáfolni társai védekezését, bizonyítani, hogy a vád tárgyává tett bűncselekményeket elkövették. (Eörsi is feltételezi, hogy együttműködött a szervekkel, ez magyarázhatja, hogy noha a tárgyaláson tizenöt gyilkosságban vallotta bűnösnek magát, mindössze tizenöt évi börtönbüntetésre ítélték, míg társai közül jóval kevesebbert hármat halálra, hármat pedig életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.²³ Szerepe a büntetőeljárásban tehát több mint gyanús, következésképpen vallomásait aggályosaknak kell tekinteni. Azokat hiteltelennek tekintette a bíróság és Eörsi, amikor különösebb magyarázat nélkül ítélték bizonyítatlannak két olyan gyilkosságot, amelyek elkövetését Timus „beismerte”. Eszerint a pincében elkövetett gyilkosságok bizonyítottsága egyedül Mocsári vallomásain áll. Vagy bukik. A továbbiakban (áttételesen) tőle fennmaradt szövegekre koncentrálna kizárólag azt vizsgálom, hogy Mocsári részt vett-e a gyilkosságban, és ha nem, miért „ismerte be” mégis.

Eörsi általában a Mocsárral 1960. június 21-én készült jegyzőkönyvre hivatkozik állításai igazolásaként. (Tizenegy esetben hivatkozik Mocsárral készült dokumentumra, ebből hatszor a jelzett jegyzőkönyvre.) E szerint Mocsári a következő vallomást tette:

„1956. október 29-én, legjobb emlékezetem szerint kb. este 7 órakor századparancsnokom, Tokai [helyesen: Tokaji, később is] István és Balogh László²⁴ kihívtak engem abból a szobából, ahol tartózkodtam. Tokai és Balogh együttesen közölték velem, hogy Nickelsburg hívott, menjek az ő szobájába, mivel ott a parancsnokok részére értekezlet lesz.

Én ezután Tokaival és Baloghgal együtt Nickelsburg szobájába mentem.

Ez alkalommal Nickelsburg szobájában az összes parancsnokok jelen voltak.

Nickelsburg beszédet mondott előttünk. Közölte velünk, hogy négy olyan személy van fogva tartva, akik »nemzeti érdekeinknek« nem kívánatosak. Ezek közül két fő áv. tiszt, a másik kettőre úgy emlékszem, azt mondta, parancsot megtagadó árulók. Közölte velünk, hogy úgy határoztak, a négy személyt ki fogjuk végezni, ezt vegyük parancsnak, és eszerint engedelmeskedjünk.

Kérdés: Nickelsburg közlésével mindenki egyetértett-e?

Felelet: Nickelsburg azon közlésével, hogy a négy személyt kivégezzük, emlékezetem szerint lényeges ellenvetés nem volt. Lényegileg a jelenlévők – így én is – azzal egyetértettünk, és tudomásul vettük.

Kérdés: Tegyen részletes vallomást arról, hogy az értekezlet után mi történt, hogyan hajtották végre Nickelsburg parancsát, és ebben kik vettek részt?

Felelet: Az értekezlet után a résztvevők valamennyien lementünk a pincébe. Én és Tokai István mentünk leghátul, így láttam, hogy mindenki lement. A pincében abba a helyiségbe mentünk, amely lőtérnek volt kiképezve. Miután ezen helyiségbe értünk, azután láttam, hogy odakísérték a négy férfit. Arra már nem emlékszem, hogy az odakísérésükben kik vettek részt, de úgy emlékszem, hogy a kísérők között volt Balogh László.

Ezután a négy férfi a pincehelyiségben lévő golyófogó falhoz állítva, szemben velünk. Arra emlékszem, hogy valaki a szemüket bekötötte, de hogy az ki volt, már nem tudok visszaemlékezni. Ezután Nickelsburg, Balogh László és egy görög származású egyén, akinek a nevét nem tudom, intézkedtek, hogy a kivégzendőktől kb. 10-12 méterre álljunk fel, sorban. Ezután valaki tüzet vezényelt – hogy ki, arra már nem emlékszem. A tűz vezényszó elhangzása után fegyvereinkből rálőttünk a négy férfire, akik a lövések után összeestek.”²⁵

A jegyzőkönyv látszólag igazolja Eörsi rekonstrukcióját, ám egy olyan eleme mindenképpen van, amely kétségessé teszi, hogy valóban az ötvenhatban történeteket beszéli el. A történet leginkább aktív, egyénített szereplője Tokaji István, akit meg sem vádoltak a gyilkosságban való részvétellel.²⁶ Pedig ha a parancsnokok hajtották végre a gyilkosságot (ezt tartalmazzák a források, és ezt állítja Eörsi²⁷), akkor Tokajinak, Mocsári századparancsnokának abban részt kellett vennie. Tokaji nem esett el a harcokban, nem menekült Nyugatra, ötvenhatos tevékenységéért nem ítélték el, hanem tanúként tett vallomást a nyílt vizsgálatot megelőző titkos, operatívának nevezett szakban, majd a tárgyaláson. Első kihallgatásán november 2-től beszélt az eseményekről, kijelentve, hogy a korábban történetekről nincs tudomása,²⁸ a bíróság előtt pedig határozottan tagadta nemcsak azt, hogy részt vett a gyilkosságban, hanem azt is, hogy arról 1956-ban tudomása lett volna:

„Mocsárit október 31-én ismertem meg[...] [...] A lóvágóhídon dolgoztam az ellenforradalom alatt. Éppen 15 lovat akartunk vágni, amikor szóltak, hogy ne vágjunk, mert nem tudnak szállítani, nagy lövöldözés van a Köztársaság téren.

[...]

Én nem voltam semmiféle parancsnoki értekezleten. Nem is tudtam, hogy volt ilyen.”²⁹

Tokaji tehát a bíróság által elfogadott, hiszen nem cáfolt vallomása szerint október 30-án (az állítólagos gyilkosság másnapján) még dolgozott a munkahelyén, következőképpen legkorábban aznap délután csatlakozhatott a Baross tériekhez. Ebből következően valószínűtlen és valószerűtlen, hogy előző nap a lóvágóhídról érkezve mézsárszékét csinált a Baross tér 19. pincéjéből. A bíróság elfogadta, hiszen nem cáfolta vallomását, amely szerint nem is tudott arról a parancsnoki értekezletről, amelyre Mocsárit – a vele 1960. június 21-én a Gyorskocsi utcában készült jegyzőkönyv szerint – ő hívta és kísérte el. A nyilvánvaló ellentmondást Eörsi azzal próbálja feloldani, hogy beilleszt a történetbe egy másik

személyt, bizonyos Mészárosot, mint aki az első napokban, mielőtt Tokaji a csoporthoz csatlakozott volna, Mocsári parancsnoka volt.³⁰ Figyelmen kívül hagyja, hogy Mészárosot csak Mocsári említette, és mindig olyan eseményekkel összefüggésben, amelyeket későbbi vallomásaiban Tokajihoz kapcsolt.³¹ Figyelmen kívül hagyja, hogy Mészárosra senki nem emlékezett azok közül, akik vallomásuk szerint kezdetől részt vettek a csoport tevékenységében. Az történhetett, hogy Mocsári korai kihallgatásain nem a nevéen, hanem a foglalkozásán keresztül beszélt parancsnokáról: mészárosot mondott (mert Tokaji mészárosként dolgozott 1956-ban), amit kihallgatója, Szüts Zoltán százados Mészárosként vett jegyzőkönyvbe. Miután kettejüknek együttesen sikerült Mocsári századparancsnokát azonosítani Tokaji Istvánnal, mészáros-Mészáros neve többé sosem fordul elő a jegyzőkönyvekben.

Mocsári a bírósági tárgyaláson visszavonta „beismerő” vallomásait, és ártatlannak vallotta magát a gyilkosságban,³² miként Timus kivételével összes vádlott-társa:

„IV. r. vádlott [Timus Lajos]: *A vallomásom azzal a kiegészítéssel fenntartom, hogy én a TT-pisztolyomból adtam le lövést, de a foglyok mellé céloztam.*

V. r. vádlott [Mocsári József]: *Kijelentem, hogy Timus Lajos ide vonatkozó vallomása nem felel meg a valóságnak, ezen a napon nem is voltam a Baross tér 19.-ben.*

II. r. vádlott [Kovács Lajos]: *Nem felel meg Timus vallomása a valóságnak. A Baross tér 19.-ben nem voltam a pincében, azt sem tudom, hol van.*

III. r. vádlott [Hámori István]: *Sem október 29-én, sem máskor nem voltam a pincében, azt sem tudom, hogy kivégzés lett volna a pincében.*

VI. r. vádlott [Antal Péter]: *Az említett kivégzésben nem vettem részt, nem is tudok arról, hogy ilyen lett volna. Azt sem tudom, merre van a pince a Baross tér 19.-ben.*

IV. r. vádlott [Timus Lajos]: *A vallomásomat fenntartom.*”³³

Eörsi számára a négy (majd Nickelsburg perbe vonása után az öt) vádlott egybehangzó tagadása is erőtlen Timus vallomásával szemben, Mocsári vallomás-visszavonását pedig anélkül tekinti pusztá taktikázásnak,³⁴ hogy bármivel indokolná, miért tartja hitelesebbnek a vizsgálati osztály Gyorskocsi utcai kihallgató szobájában a kádári ávó által készített jegyzőkönyveket, mint azt, amit a tárgyalás jegyzőkönyvvezetője rögzített. Pedig Mocsári igyekezett megindokolni, miért tett önmagát hamisan gyilkossággal vádoló vallomásokat. Borbély János, a Legfelsőbb Bíróság (háta mögött) „mosolygó hóhér”-nak nevezett tanácselnöke figyelmen kívül hagyhatta Mocsári „magyarázkodásait”, amit egy történész nem tehet meg. Különösen, ha némely érve nagyon valószínű, mások pedig ismerősen csengenek.

„1957-ben a Gyűjtőfogházban voltam, és ott a fogolytársaim ecsetelték, hogy milyen bálnásmódot alkalmaznak a BM vizsgálati osztályán. Ennek hatására aztán, amikor valóban oda kerültem, hat hétig tartottam ki a valóság mellett, de végül megtörtem, és olyanokat is elismertem, ami nem történt meg.”³⁵

Mocsári 1957. március-áprilisban volt őrizetben a Kozma utcai börtönben, a MUK! keltette belügyes pánik és hisztéria, a tömeges begyűjtés idején, amikor a leginkább volt jellemző a foglyok gyötrése, kínzása. Borbélyként dolgozott (ez volt a foglalkozása), így sok fogollyal találkozott, volt tehát alkalma rémisztő dolgokat hallani. 1960-ban nem kellett öt verni ahhoz, hogy féljen. Elég volt, amit korábban hallott, különösen, ha megtoldották némi fenyegetéssel:

„A vizsgálati osztályon nem bántottak, de a légkör és a beszéd hangszúlya félelmet keltett bennem.”

„Az október 29-i kivégzésekkel kapcsolatos vallomásom nem felel meg a valóságnak, visszavonom. Az előadó azt mondta, hogy addig nem mehetek el tőle, amíg el nem vállalom.

[...]

Kemény [Béla] őrnagy azt mondta, hogy amíg nem vallom be, addig itt rohadok.”³⁶

Ez a sztálinista perek számos áldozatának visszaemlékezéséből ismert fenyegetés némi-képp (Kádár-)korszerűsített változata. Rákosi-kori variánsára így emlékezett Szász Béla:

„El is tüntethetjük. Mondtam már; megássa a sírját, aztán egyetlen revolvergolyó elintézi. De mi nem tékozoljuk a közösség vagyonát. Még golyóra sincs szükség. Két év alatt elrohad itt a pincében. Mutassak magának egy pasast, aki már másfél esztendeje van itt?”³⁷

Mocsári többször hivatkozott arra, hogy ismertették vele tanúk és vádlott-társai öt terhelő vallomásait, szükség esetén szembesítették velük. Ezek hatására úgy látta, nincs értelme a további tagadásnak, és megtette a „beismerő” vallomást:

„Az előadóm mindig mondta, hogy Kovács [Lajos] azt vallotta, hogy ezt csináltam, Antal [Péter] azt vallotta, hogy azt csináltam, ezért én mindent elvállaltam.”³⁸

Tehát a vele ismertett jegyzőkönyvekből azt olvasta ki, hogy bizonyítékok vannak állítólagos bűncselekményére. Tagadása esetén a bíróságon múlik, hogy a tanúk vallomását vagy az ő védekezését fogadja el. Mivel a vádlottak általában tagadják a terhükre rótt bűncselekmény elkövetését, okkal tartott attól, hogy tagadásával szemben a bíróság a (magukat is vádoló) tanúk (akik egyben vádlott-társai voltak) vallomását fogadja el. Tagadásával pedig megfosztja magát annak lehetőségétől, hogy „beismerő” vallomását enyhítő körülményként értékeljék. Így próbálták beismerésre kényszeríteni Szász Bélát is:

„ha nem hülye, be kell látnia, hogy ilyen vallomással szemben egy lyukas garast se ér a maga tagadása. Annál kevésbé, mert tanúnak bármikor fölvonulatható Szőnyi [Tibor] is. Maga már; mélyen tisztelt miniszteri tanácsos úr, nyakán érezheti a hurkot...”³⁹

Az ellene valló vádlott-társak jegyzőkönyvei ismertetésének másik fontos feladata a vádlottak egymás ellen fordítása volt:

„Én ezeket a neveket azért mondtam, mert ezek a személyek a vizsgálotiszt szerint engem már beáztattak, erre én is vallottam rájuk.”⁴⁰

Tyekvicska Árpád már 1994-ben felismerte, hogy a vádlott-társak egymás ellen fordítása fontos eszköz volt elítélésükben. A percsinálók fontos eredménye volt Pálinkás Antal szembefordítása mindenkivel, „áthághatatlan szakadék” mélyítése „a vádlottak közé, demoralizálva, önhittükben megingatva őket, lehetetlenné téve elemi érdekük, a kölcsönös szolidaritás szem előtt tartását”.⁴¹ Ezt Szász Bélával szemben is alkalmazták.

„Látja, nem érdemes védenie a komáját. Most már nem árthat neki, akármit vall is rá. Csak önmagának árthat, ha tovább makacskodik. Megnyugtatom, a miniszter úr sem kíméli barátait. – Farkas [László] a jegyzőkönyvet forgatta, aztán, mintha megtalálná, amit keresett, a nevemet mondta, és hozzámormogott valamit. – Igen – pillantott föl kívárgatva. – Nagyon érdekes dolgokat mesél itt Rajk magáról is. Ezt persze nem mutatom meg. A saját beismerését várjuk.”

„Ebből is megláthatja majd, érdemes-e kímélnie a cimboráját. Ezt olvassa el.

Mutatóujjával egy kurta szakaszt ütögetett. Ebben Rajk szó szerint ugyanazt adja elő, amit később a főtárgyaláson is vallott. [...]

Mit szól ehhez? – kérdezte Károlyi [Márton], és kajánul rám nevetett. – De Rajk valahol még pontosabban elmeséli, miért pártfogolta magukat.”⁴²

Tehát míg a tagadás gyenge és önszélyes fegyver volt a védekezéshez, megfosztotta a vádlottat a visszatámadás lehetőségétől. Amennyiben ugyanis kitart tagadása mellett (ott sem volt, nem tud az esetről), nem tud bosszút állni az őt (állítólag vagy valóban) hamisan vádoló társain. Az ismertett vallomások pedig nemcsak ellentétet szültek, hanem elegendő információt szolgáltatottak a „beismerő” vallomáshoz: történetet, amit jegyzőkönyvbe lehetett vallani, és amelybe bele lehetett foglalni azokat, akik rá (is) terhelő vallomást tettek.

„A nyomozás során Nickelsburg neve sokat szerepelt. Amikor valamit magamra vállaltam, és megkérdezték, hogy Nickelsburg is ott volt-e, én mindig azt mondtam, hogy igen.”

„Az önvallomásomban írt négy ember kivégzéséről és Nickelsburgnak a pártháznál tanúsított magatartásáról csak a szembesítések és kihallgatások során lett tudomásom.

[...]

A nyomozati kihallgatások során annyiszor kijavítottak engem a helyszín és a körülmények leírásában, hogy végül pontosan tudtam, hogy a Baross tér 19. pincéjében merre kell menni, és hol mi történt.”⁴³

Nem kizárólag Mocsári mondta el saját vallomásaként azt, amit kihallgatásain tudott meg, így tett vádlott-társa, Antal Péter is.

„Ha Timus és Mocsári nem tettek volna rám terhelő vallomást, akkor én sem tudtam volna rájuk terhelően vallani.”

„Elébe tartak a nyomozáskor tanúvallomásokat, és nekem muszáj volt ezt vallanom.

[...]

A tanúk vallottak ellenem, azt mondta az előadó, hogy ha csináltam valamit, ha nem, be kell vallanom. A kihallgatásom hosszú ideig tartott.”⁴⁴

Ha pedig a vádlott valaminek az elmondásában hibázott, kihallgatója korrekciójával került jegyzőkönyvbe:

„Ha valamit rosszul mondtam, az előadóm mindig kijavította.”

„Olyan állapotban voltam, hogy mindent elvállaltam. A Tóth [Ferenc] előadó úrnak mondtam, hogy segítsen, mert én nem tudom, hogy mi, hogyan történt.”⁴⁵

Mocsári leggyakrabban arra hivatkozott, hogy zárkatársa (akit ő Németi Zsigmondnak, ügyvédje Némethy Istvánnak tudott, de aki jelentéseit Nádasdi Géza néven írta alá) vette rá a hamis beismerő vallomást tartalmazó jegyzőkönyvek aláírására.

„Egy ügyvéddel voltam a zárkában, nem hitte el, hogy nem csináltam semmit, azt mondta, inkább valljak be mindent, az enyhítő körülmény, különben felakasztanak.

[...]

Dr. Németi Zsigmondnak hívták azt az ügyvédet, akivel egy zárkában voltam, és aki azt mondta, hogy ha terrorcselekményt bizonyítanak rám [írtsd: a pincében elkövetett gyilkosságot], akkor felakasztanak. Ekkor én nagyon megijedtem, és mindent bevallottam.”

„Egy ügyvéddel voltam egy cellában, az mondta, hogy ismerjek be mindent.”⁴⁶

Ügyvédje indítványozta a zárkatárs kihallgatását annak tisztázása érdekében, hogy valóban befolyásolta-e Mocsárit vallomása megtételében, de Borbély János tanácselnök a vamzer kihallgatását ellenző ügyész álláspontját tette magáévá:

„A Legfelsőbb Bíróság V. r. vádlott [Mocsári] védője dr. Némethy István felderítésére és kihallgatására vonatkozó előterjesztését elutasítja. Mocsári József a tárgyalás során ép ésszel rendelkezett, egy volt cellatársa befolyása nem fogadható el. Ki sem hallgathatja dr. Némethy István volt ügyvédet olyan ügyben a Legfelsőbb Bíróság, amellyel magát bűncselekménnyel vádolná.”⁴⁷

Borbély azonban egyfelől csúsztatott, másfelől nem létező paragrafusra hivatkozott. Csúsztatott, mert Mocsári nem arra hivatkozott, hogy gyengeelméjüket más befolyására cselekedett, hanem arra, hogy laikusként megfogadta egy magát jogi kérdésekben jártasnak, ügyvédnek mondó férfi tanácsát. Borbélynak pedig tudnia kellett, hogy miközben az Alkotmány szerint az eljárás alá vontakat a büntetőeljárás minden fázisában megillette a szakszerű védelem, a hatályos büntető perrendtartás ezt csak a bírói szakra tette kötelezővé. És tudhatta, hogy az ötvenhatos ügyek terhelte ügyvéddel először a rendőrségi vizsgálat lezárulta után, általában csak közvetlenül a bírósági tárgyalás előtt találkozhattak. Mocsárit, a jogi kérdések-

ben teljességgel járatlan borbélyt halálos ítélettel fenyegetett bűncselekményekkel vádolták. Őrizetbe vételét követően kihallgatóin kívül egyedül zárkatársával beszélhetett. Kizárt, hogy ne hallgatott volna a magát ügyvédnek mondó férfire, különös tekintettel arra, hogy ugyanarról győzködte, mint kihallgatója: csak beismerő vallomással javíthat sorsán.

Másfelől Borbély nem létező jogszabályra hivatkozva utasította el a védelmi indítványt. A büntető perrendtartás ugyanis nem hatalmazta fel a bírót, hogy megtúltsa a tanú kihallgatását, ha felmerül az esélye, hogy önmagát is vádolná, hanem megengedte a tanúnak, hogy ilyen esetben megtagadja a vallomást.⁴⁸ A törvény két esetben tilalmazta általában és egy esetben részlegesen a tanú kihallgatását. Nem volt kihallgatható a terhelt védője arról, amit vele a terhelt mint védőjével közölt, és az, „akitől testi vagy szellemi fogyatkozása folytán helyes vallomás nem várható”.⁴⁹ Alappal valószínűsíthető, hogy Borbély a büntető perrendtartás 56. §-ára gondolva utasította el a védelem indítványát, amely tiltotta a tanú kihallgatását olyan kérdésekre, amelyek államtitoknak minősültek, illetve hivatali vagy szolgálati titoktartás kötelezettsége alá tartoztak, ha a tanú a titokgazdától nem kapott felmentést.⁵⁰ A korban államtitoknak tekintették a (zárka)ügynöki kapcsolatot, és következetesen kerülték az ügynökök bíróság előtti felléptetését, mert az óhatatlanul lelepleződés fokozott veszélyével járt. Mocsári vádlott-társai között pedig rutinos rabok voltak, akikről feltételezhető volt, hogy nála többet tudnak a börtönben terjedő hírekből, akik felismerhették a tanúban az ügynököt. Feltehetően ezért kellett az indítványt elutasítani, nem azért, mert Nádasdi-Némethy szükség esetén ne tudott volna olyan vallomást tenni, amellyel cáfolja vagy erőtlenné gyengíti Mocsári védekezését, hanem mert Borbély tudta (netán csak sejtette), hogy Mocsári nem zárkatársa, hanem zárkaügynöke befolyására tette meg „beismerő” vallomását.

Borbély János tehát elutasította a védelmi indítványt, nem hallgatta ki Mocsári vamzerét, és nyilván nem olvasta annak jelentéseit, hiszen az ilyen, operatívnek nevezett titkos iratokat az ávó általában visszatartotta, azok csak az ávón irattározott dossziékban maradtak fenn, ha egyáltalán fennmaradtak. Ennyiben a mai kutató a tárgyalás tanácselnökénél kedvezőbb helyzetben van, neki ugyanis lehetősége van a vallomások alapján felvett jegyzőkönyvekbe foglaltakat kiegészíteni azzal, amit a vamzer jelentései őriztek meg. Ezek áttekintése előtt célszerű előre bocsátani, hogy ezek sem mentesek a tévesztésektől és torzításoktól. A vamzer is közvetítője, és mint ilyen, szándéktalanul is alakítója a ránk maradt szövegnek. Néhány alkalmi kivételtől eltekintve nem törekszik arra, hogy szó szerint adja vissza a hallottakat, hanem azok alapján ő ír az általa tudottakhoz illesztett szöveget. Ahogy emlékezett, amire emlékezni akart. Mivel nem jegyzetelhetett, és egyes részletekre csak ritkán kérdezhetett vissza, jelentését pedig sokszor csak napokkal később volt alkalma leírni, így azok számos elhallást, elértést tartalmaznak, számos fontos dolog pedig bele sem került; akár azért, mert megfeledezett róla, netán nem tartotta fontosnak, érdekesnek, lejegyzésre érdemesnek. Ugyanis elsődleges feladata a kihallgatást vezető munkájának segítése, a terhelt bűnösségének bizonyítása volt, így az az ellen ható érveket általában kihagyta. De nemcsak tévesztett, hanem torzított is. Őt is hajtotta a teljesítés kényszere: eredményt kellett produkálnia, hogy börtönkiváltságokkal jutalmazott helyét megtarthassa.

„Eleinte húzódozott tőle, s csak akkor vállalkozott, mikor megvilágosodott előtte, hogy e révén a gyanút csökkenti magáról, mert beszél róla, s megtudja azt, hogy erre hogyan reagálnak, melyből következtetni tud. Kihallgatásáról visszajöve kijelentette: »Ez volt az első igazán jó tipp, amit nekem adott.«”⁵¹

A szövegből jól látszik, hogy az ügynök jelentésében is titkolni igyekezett: ő beszélt rá Mocsárit, hogy valamit elmondjon a kihallgatáson, ám a szó szerinti idézetből egyértelműen kitűnik, hogy ő adta az „igazán jó tipp”-et. A feladatával (és a kihallgatókkal)

azonosulni igyekvő vamzer másfelől egyáltalán nem próbálta titkolni, hogy zárkatársát bűnösnek tartja: „*úgy érzi, hibát követett el a hullák elásásának letagadásával*”.⁵² Szerinte tehát Mocsári „letagadott” valamit, vagyis szándékosan nem mondott igazat, pedig nyilván a hullák elásásának *tagadását* érezhette hibának. Az imént idézett május 17-i vamzerjelentés pedig azt is jelzi, hogy a vizsgáló sokszor még tovább torzított szöveget olvasott. A jelentések általában két formában maradtak fenn: az eredeti, kézzel írt szövegek, valamint azok gépiratos másolata. Az ávó gépírónöje is vétett hibát.

„*A gyilkosságról beszél, illetve említi azokat.*”

„*A gyilkosságról vagy gyilkosságokról mint állítólagosokról beszél, illetve említi azokat.*”⁵³

Nyilvánvaló, hogy a másoláskor véletlenül hagyott ki egy részt, de véletlen tévesztésével más értelmet adott a szövegnek. A gépiratos szöveg a kriminalisztika megállapításai szerint Mocsári bűnösségét igazolja: a bűnöst gyötri a lelkiismerete, ez arra kényszeríti, hogy újra meg újra beszéljen bűnéről, pedig a vamzer eredeti jelentése éppen ezzel ellenkező következtetésre adott alapot. Hasonló következményű tévesztés máshol is található.⁵⁴ A vamzer jelentéseit tehát ugyanolyan körültekintő forráskritikával lehet csak a múlt megismerésére alkalmas forrásnak tekinteni és akként használni, mint a periratok jegyzőkönyveit. Nádasdi–Némethy jelentéseiből így is kiderül, hogy Mocsárit hetekkel első „beismerő” vallomása előtt már faggatták a Baross téri gyilkosságokról: „*Két ávósgyilkossággal is gyanúsítják, melyet egy pincében követett el.*”⁵⁵

Mocsári első alkalommal 1960. május 25-én írt a Baross téri gyilkosságról „beismerő” önvallomást, és másnap készült „beismeréséről” jegyzőkönyv. A vamzerjelentés alapján tehát megállapítható, hogy több mint egy hónapig tagadta a vádat annak ellenére, hogy Szüts százados többször és többféleképpen próbálta „beismerésre” szorítani ígéretessel, fenyegetéssel, jegyzőkönyvek részleges ismertetésével és szembesítésekkel.

Mocsári a tárgyaláson tagadta, hogy bántották volna, arra ellenben hivatkozott, hogy mégis félt, a vizsgálat felőrölte idegeit.

„*Hazudtam a nyomozás során. A szembesítésnél sírtam, reszkettem, mindent elvállaltam. Az ismertetett vallomásomat nem tartom fenn.*”⁵⁶

Félelmének, pszichikai összeomlásának számos nyoma van a vamzer jelentéseiben.

„Kihallgatásairól rendkívül ideges állapotban tér vissza, hangoztatja, hogy ezt ő hetekig nem bírja csinálni, s beleőrül. Félt, hogy meg fogják kínozni. Étvágya nincs, éjjel keveset alszik, letartóztatása óta jóformán csak folyadékot eszik [sic!].”

„Kijelentette, hogy a fenti tények nem igazak, s ezeket csak azért vállalta el, mert attól félt, hogy tettelesen bántalmazni fogják, ha tagad.

[...]

a részvételt kénytelen volt elvállalni, mert nagyon fenyegetően léptek fel.”

„Letartóztatása alatt ebben az időben figyelhető meg rajta a legnagyobb izgalom, kétszer sírva fakadt, egyszer kis híján összeesett. Teljes tehetetlenség állapotának tudata tapasztalható nála.”⁵⁷

Mocsári tehát verés nélkül is rettegett, elég volt, „*ha rákiabálnak*”,⁵⁸ és könnyen meg lehetett zavarni, hiszen három év előtti eseményekről faggatták. Homályos, bizonytalan emlékei nem nyújtottak neki elegendő alapot, hogy cáfolni tudja az ellene vallókat.

„Ha a kihallgatott tanúk azt állítják, hogy nem tartózkodtam a házban, lehetséges, hogy valóban úgy van, csak már nem emlékszem rá... Lehetségesnek tartom azt is, hogy már 1956. okt. 25-én a fegyveres csoporthoz csatlakoztam, csak talán nem voltam annyira aktív, mint 31-e után, és ezért nem emlékszem vissza. Az idézett vallomások után magam sem tudom, hogy mikor mentem az ellenforradalmi csoporthoz.”⁵⁹

„kihallgatói úgy megzavarták, hogy fogalma se volt, hogy még a zárkában is mit beszél. A terhelő vallomások megtételénél ő nem volt az eszénél, idegei felmondták a szolgálatot[.]

[...]

valószínűleg⁶⁰ tartja, hogy Timus hallott valamit a gyilkosságokról, s őt is úgy belezavarták a beismerésbe, hogy hallomásból tudott dolgokat elvállalt.”⁶¹

A vamzer jelentései szerint Mocsári neki is ártatlannak mondta magát, tagadta a vádat, de idővel meggyőzték, hogy a tanúk vallomásával szemben mit sem ér a tagadás, amiből logikusan következett a hamis „feltáró beismerő” vallomás megtétele, mint ami esélyt kínál a legsúlyosabb büntetés elkerülésére. Az ehhez szükséges információkat kihallgatója kérdéseiből, és a tanúk vallomásaiból merítette.

„Várható, hogy olyan tanúval fogják szembesíteni, ki azt fogja mondani, hogy látta őt előállított egyént megütni, vagy két embert agyonlőtt a Baross téri nemzetőrség pincéjében, továbbá, hogy gépfegyveres volt a Köztársaság téren. Ezek az esetek hangsúlyozása szerint ugyan nem történtek meg, de itt ráfogások vannak, s ahogy kivette, várható ilyen szembesítés. Kérdése, hogy elismerjen-e olyan bűncselekményt, amelyet nem követett el, de tanúk állítják, s az, hogy ha szervezkedés vezetését, gyilkosságot, rablást és terrorcselekményeket rábizonyítanak, ezért ma milyen büntetés jár.

[...]

kijelentette, hogy ő a fenti cselekményeket nem követte el, de mindenre fel kell készülnie, s az ő véleménye az, hogy terrorcselekményeket (két ember agyonlövése a pincében) tanú esetén sem ismeri el, mert ezek hazudnak, csakúgy, mint ez ideig a többi tanú.”

„Mocsári József elmondotta, hogy a Baross téri nemzetőrségen elkövetett gyilkossággal kapcsolatban kihallgatták, s rá akarják fogni, hogy ő ilyenben részes volt. Tagadta a vádat, de úgy látszik, valamilyen tanú mégiscsak van az ügyben, mert a kihallgatók beszédjéből ezt kivette. Ártatlanságát egy ideig hangoztatta.”

„*»Ha a Köztársaság teret bizonyítani tudják, akkor ugyanolyan könnyen tudják bizonyítani, hogy agyonlőttem valakit a pincében.«*

[...]

Hangoztatja, hogy ő nem volt a Köztársaság téren, meg a pincében sem csinált semmit, de a tanúk ellen nem tud védekezni. Egy-két ávós legyilkolásával is biztos fognak jönni, melyre lesz tanú. Ő hajlandó lenne beszélni, mert ez rajta, ő is tudja, hogy segít, de mit csináljon, részleteket nem tud mondani, pedig jól tudja, a Köztársaság térről meg a pincéről részletesen beszélnie kell.”

„*Részleteket Timus vallomásából csak annyit tudatott meg vele [kihallgatója], hogy részt vettek október 29-én egy közös század- és szakaszparancsnoki megbeszélésen.*”

„*olyan kijelentéseket tett, hogy amit a tanúk mondanak, ő azt elismeri. Tisztában van azzal, hogy a vádlott-társak beismerő, s rá nézve terhelő vallomását megingatni nem tudja.*”

„*Továbbra is hangsúlyozza, hogy ő a pincében nem volt, s ebben az ügyben részt nem vett, de elismeri, mert mást nem tehet. Magának vindikálja azonban azt az előnyt, hogy ő volt az első, aki a pincéről beszélt, s nem Timus, tehát ha valaki felderítő vallomást tett, akkor a bíróságnak meg kell állapítani, hogy ezt ő tette, s enyhítő körülményként kell neki betudni.*

[...]

az adatokat a kérdéses ügy feszegetése során leste el. [...] Jelenleg nagy lelki tusát vív az irányban, hogy elfogadható módon elő tudja adni a történeteket, tudja, hogy tagadni nem tud a bizonyítékok miatt, s mégis, a zárkán teljes tudatlanságát továbbra is hangsúlyozza.”⁶²

„*Mocsári a fogdaügynöknek állandóan azt hangoztatja, hogy sem gyilkosságban, sem*

*a pártház megtámadásában nem vett részt, ezeket a dolgokat csak azért ismerte el, mert ilyen irányban egyrészt tanúvallomások lettek idézve neki, másrészt szembesítések folyamán mondták a szemébe a tanúk.*⁶³

„Amit kihallgatásain mondott, azt mind kihallgatói szavaiból leste el, s ő csupán ismételte ezeket.”

„ő nem tehet mást, hát elvállalja, mert enyhítő körülmény, ha nem vészik össze a vizsgálótisztségével.”⁶⁴

Mocsárit azonban nemcsak félelme, zavarodottsága és az bírta rá hamis „beismerő” vallomásra, hogy céltalannak láttatták vele a pusztá tagadást, és előnyösnek mutatták a „feltáró beismerő” vallomást, amelyekre a tárgyaláson hivatkozott, hanem valami más is, amit elhallgatott a bíróság előtt (esetleg nem jegyzőkönyvezték).

„A Baross téri gyilkossággal kapcsolatban megkönnyebbülést látni rajta, hogy csak egy gyilkossággal van vádolva. Kihallgatói szavából ezt vette ki, s a többi tisztázva van. Kijelentette, hogy nagy lekvárba kerülne, ha a többi gyilkossággal kapcsolatban aztán később jönnének.”

„Elmondta, hogy újabb pincegyilkosságokat akarnak rábizonyítani. Nagyon nehezményezi kihallgatóinak, hogy (egy gyilkossággal dacára, hogy elszámolt) még többet akarnak rábizonyítani. Ígéreteiket is emlegeti ezzel kapcsolatban, és kijelenti, hogy többet nem hisz nekik. A pincével kapcsolatban tett beismerő vallomását megbánta, s olyan kérdést is tett fel, ha csak a vádlott beismerő vallomása van ez ügyben, akkor visszavonás esetén a bíróságon mi a helyzet.”⁶⁵

E szerint kihallgatói alkut kínáltak neki: ejtik vele szemben a két (netán négy) gyilkosság vádját, ha egyről „feltáró beismerő” vallomást tesz. Az üzlet mindkét fél számára előnyösnek látszott: az ávo megkapja a bizonyítékot, a terhelt pedig megmenekszik három gyilkosság vádjától. Mocsári teljesítette a saját részét, Szüts százados azonban megszegte a megállapodást, ez háborította fel Mocsárit. Mert nyilván nem „nehezményezte” volna az „ígéretek” megszegését, ha az egyik valóban feltárt és valóban elkövetett bűntény után Szüts kinyomozza a másikat. Ezt a módszert számos más esetben is alkalmazták a megtorlás során. Két típusa ismert. Az egyikben a vádlottat több gyilkosság elkövetésével vádolták, majd azszal biztosították kollaborálását saját elítélésében (önmagát terhelő vallomásának megtételét, és vallomásának fenntartását a tárgyaláson), hogy a vádat egyre csökkentették. A másik típus szerint kihasználták megrendülését, összeomlását, és az egy gyilkosság „beismerése” csak az első fázis volt, amelyet a későbbiekben a többi bűncselekmény elvállalása követett.

Mocsáriral szemben a második típust alkalmazták. Miután elismerte, hogy részt vett egy személy kivégzésében, Szüts százados megemelte a tétet, és többek kivégzésével gyanúsította: egyről négyre emelte az állítólagos október 29-i kivégzés áldozatainak számát, illetve meggyanúsította egy másik, állítólag november 2-án, ugyanott elkövetett gyilkossággal (aminek elkövetését Eörsi sem látja igazoltnak).

„Kérdés: Adataink szerint az említett időpontban, vagyis 1956. október 29-én nem egy személy lett kivégezve, hanem több. Ezzel kapcsolatban tegeyen vallomást!

Felelet: Én csak egy személy kivégzésében vettem részt.

[...]

Kérdés: Ismertetem Önnel Timus Lajos tettestársának 1960. június 3-án felvett jegyzőkönyvéből az idevonatkozó részletet [...]

[...]

Timus vallomásával kapcsolatban tegeyen vallomást!

Felelet: Timus vallomása nem felel meg a valóságnak. Én ilyen megbeszélésen nem vettem részt, és arról sincs tudomásom, hogy ilyen megbeszélés egyáltalán volt. Arról sem tudok, hogy négy személy egyáltalán ki lett végezve. Én a kivégzésekben nem vettem részt.

[...]

Közlés: Több oldalról bizonyított tény, hogy a Baross tér 19. számú ház pincéjében történtek kivégzések, és nemcsak egy alkalommal. Ön ez ideig nem teljesen őszinte a kérdésekre vonatkozóan”⁶⁶

Mocsári csak annyit értett meg a közlésből, hogy egy másik gyilkossággal is gyanúsítják.

„Mocsári József elmondta, hogy kihallgatója eléje tárta Timus vallomását, mely szerint négy személy kivégzésében együtt többbedmagukkal részt vettek. Részleteket Timus vallomásából csak annyit tudott meg vele, hogy részt vettek október 29-én egy közös század- és szakaszparancsnoki megbeszélésen. Mocsári kijelentette, hogy Timus állításait tagadta, mégpedig azért, mert annak elismerése esetén biztos felakasztják őt. Későbbi részletes fejtegetés során megcsillantotta azt a lehetőséget, hogy lehetséges, mely szerint el fogja ismerni valónak Timus állításait. De rögtön hozzá is tette: »Ez esetben azonban az a baj, hogy október 29. és november 3. között történhetett ott még egyéb gyilkosság is, és ha a négy főt elismerem, akkor rögtön rám jönnek a továbbiakkal.«”⁶⁷

A jelentésnek van egy olyan mondata, amely alkalmasnak látszik annak bizonyítására, hogy Mocsári elkövette a terhére rótt bűncselekményt: azért tagadta Timus vallomását, mert négy gyilkosság beismerése kötéltre juttatná. A vamzer jelentései azonban többször megőrizték a nyomát annak, hogy Mocsári hajlandó volt „beismerni” olyan bűncselekményeket, amelyeket nem követett el. Ennek fényében feltehetően azt mondhatta el a zárkatársnak, hogy fontolóra vette a négy gyilkosság „beismerését”, de úgy látta, nem érdemes, mert a Köztársaság térin és az egy Baross térin túl további három gyilkosság rábizonyítása esetén akkor is halálra ítélik, ha „beismerő” vallomást tett, különös tekintettel arra, hogy Timus megelőzte a beismerésben. Ettől alig különbözik az, ahogy szavait a vamzer jelentésbe írta.

Az iratokból nem derül ki, hogy milyen érvekkel, de Szűts századosnak (véltetően a vamzer segítségével) napokon belül sikerült meggyőznie Mocsárit, hogy jobban jár, ha noha Timus után, de „beismerő” vallomást tesz a négy Baross téri kivégzett ügyében. A birkózás hosszú ideig tartott, csak 1960. június 21-én készült el a „beismerés” kiterjesztését tartalmazó vallomás, pedig Mocsári már legkésőbb június 14-én próbált beismerő vallomást tenni.

„Mocsári József elmondotta, hogy a négy fő legyilkolásával kapcsolatban nem tudott egybehangzó vallomást tenni Timussal, s ezért kihallgatója utasította, hogy ha majd abba akarja hagyni a hazudozást, jelentkezzen kihallgatásra. Egy pár napig várni fog, hogy fogják-e hívni, ha nem, akkor jelentkezni fog, hogy lássák, hogy törődik az ügyével.

Kijelentette, hogy majd megpróbál beletalálni Timus vallomásába, s másképpen fogja mondani, mint első alkalommal. Ő elismeri a négy fő legyilkolásában való részvételt, s a részleteket is elmondaná, mert ha elismer, akkor ez igazán belefér. Feltételezi, hogy Timus az egyetlen, aki ebben az ügyben beszélt, s izgatja az a kérdés, hogy mi van akkor, ha a többiek tagadnak.⁶⁸ Egyáltalán nem kelt ki amiatt, hogy Timus vagy a többiek hazudnak, s az egész dolog koholmány, sőt olyan kijelentéseket tett, hogy amit a tanúk mondanak, ő azt elismeri. Tisztában van azzal, hogy a vádlott-társak beismerő, s rá nézve terhelő vallomását megingatni nem tudja.”⁶⁹

Mocsári igyekezett kitalálni, hogyan történt az a bűncselekmény, amivel vádolták, hogy részletes vallomást tudjon tenni. Abszurd drámába kényszerítette bele az ávó.

„Kérdezték egy gépkocsival meg egy doktorral kapcsolatban, hogy mit keresett Újpesten.

Fogalma sincs az egészsről, hogy mit akarnak. Biztosan a tanúk megint ráfognak valamit. Később megkérdezte, ha esetleg azzal gyanúsítják, hogy Újpesten agyonlőtt öt szovjet katonát, akkor elismerje-e vagy sem, tekintve, hogy most már beismerésben van, és nem akar a helyzetén rontani.

„Elmondotta, hogy a 4 fő egy időpontban való kivégzéséről beszélt, de a személyeket nem tudta megjelölni. 2 személlyel nem tud elszámolni, s legközelebbi kihallgatásán orosz katonákat fog megemlíteni.”

„Egy személyről kérdezték, kit a pártházból vezettek ki a 6 fő legyilkolása után, s az utca közepén lelőtték. Mocsári rögtön kijelentette, hogy ezt vállalja, de mi lesz, ha még azzal jönnek, hogy egyéb dolgokban is részt vett.”⁷⁰

A drámának volt egy másik, Mocsári számára lényegtelennek tűnő része, amelyben hiába igyekezett, nem tudott megfelelő vallomást tenni. Mikor eljutott oda, hogy hajlandó volt „feltáró beismerő” vallomást tenni a gyilkosságról, kihallgatója nem elégedett meg a bűncselekmény általában való beismerésével, hanem annak részletes elmondását követelte. Addigra Mocsári számos információhoz jutott a gyilkosságról részint a tanúktól, részint a kérdésekből („Az adatokat a kérdéses ügy feszegetése során leste el”⁷¹), de nem sikerült megtudnia, hova tűntek a kivégzettek hullái. Nem sokkal őrizetbe vétele előtt, 1960 februárjában a Baross tér 19. házmasteré révén arról értesült, hogy a rendőrség tetemek után kutatva felásza a pincét. Május 26-án ez alapján óvatos, körültekintő vallomást tett. E szerint nem vett részt a hullák eltüntetésében, de hallotta, hogy „Nickelsburg olyan utasítást adott, hogy [azokat] a pincében temessék el”⁷². Még aznap kiderült, hogy indokolt volt az óvatossága:

„A hullákról úgy nyilatkozott, hogy azt biztosan tudják, hogy elásták őket a pincében. Ő ebben nem vett részt. Későbbi kihallgatásáról visszajöve kijelentette, hogy úgy látszik, nem tudják mégse a hullákat vagy a hullát, és ennek szemmel láthatólag örült.”⁷³

Mocsárit tehát május 26-án több szakaszban hallgatta ki Szüts százados, mielőtt a jegyzőkönyvet elkészítette. Az egyik szünetben kételyei támadtak (netán valamelyik kollégája megosztotta vele kételyeit), ezért kiegészítette a jegyzőkönyvet. Mocsári pedig, akinek a „beismerés” után mindegy volt, hogy mi történt a hullával, készséggel tanúsította: azt is hallotta, hogy kocsi-val kiviszik a Dunához, hogy ott a vízbe dobják.⁷⁴ Ezt a – nyilas időkét idéző – verziót vélhetően azért kényszerültek elvetni, mert 1956-ban egyetlen hullát fogtak csak ki a vízből, arról is kiderült, hogy karhatalmisták végeztek vele.⁷⁵ Nem állt tehát rendelkezésre 1956-ban vízből kifogott holttest, de a Baross 19. pincéjének felásása sem hozott használható eredményt:

„A lőtérén végzett földfeltárási munkák során megállapítottuk, hogy annak területén hullák eltemetve nem lettek. A földfeltárási munka folyamán sem a lőtér, sem a pince más helyiségeiben nem találtunk olyan nyomot, amely arra utalt volna, hogy ott az ellenforradalom idején földmozgatás történt volna.”⁷⁶

Az ávó új hipotézist állított fel, amelyet Szüts Mocsárral próbált bizonyítani:

„Elmondotta [hogy a kihallgatáson azt vallotta], hogy a szomszéd pincehelyiségben elásták a hullákat, s ő csak a betakarítás munkájában vett részt, s megemlítette a maradék föld elplanírozását. Úgy látja, hogy a hullák hollétéről nem tudnak semmit, mert megemlégették a Péterfy Sándor Utcai Kórházat is, hogy esetleg oda is vittek belőlük. Lehetségesnek tartja, hogy oda átvihettek, mert szerinte elvehették a papírjaikat, s betették a MABI hullatermébe őket. Ő ki fog tartani az elásás mellett, mint mondták, csak attól fél, hogy kiviszik a helyszínre ásni, s nem fogja tudni pontosan megmutatni a helyet.”⁷⁷

A kérdés napirenden tartásából Mocsári azt következtette, hogy a hullák elföldelésével is gyanúsítják, ezért arról is „beismerő” vallomást tett, de félreértette feladatát. Az eredménytelen „nyomozási kísérlet” után Szütsnek nem javított, hanem megváltoztatott vallomásra volt szüksége, ezért súgott neki: lehetőségként felvetette, hogy a tetemeket esetleg átvitték a

Péterfybe. A vamzer szövege is egyértelműen mutatja, hogy Mocsári erről, mint tőle idegen dologról formált véleményt, de megmaradt előző vallomása mellett, és nem attól tartott, hogy egy helyszíni szemle során megtalálják a bűntényt bizonyító corpus delictit, hanem attól félt, hogy nem fogja tudni megmutatni a hullák helyét. Okkal aggódott, hiszen elhitte, hogy a gyilkosságot elkövették: „nem kételkedik abban, mely szerint a pincében gyilkosságok történtek, de biztos nem azok a személyek követték el, akiket ő és Timus mondott”⁷⁸, és okkal aggódott azért is, hogy kudarc esetén ismét hazugsággal, a bűncselekmény szándékos leplezésével fogják vádolni.

Ebben a kérdésben is csapdába került. Megtette a „feltáró beismerő” vallomást, de ha nem tud megfelelő választ adni a számára lényegtelen részletkérdésre, ha ezt más teszi meg, elveszíti elsőségét. „Idegesíti, hogy jegyzőkönyvet kihallgatásáról nem vesznek fel, s ebből is látja, hogy nem hisznek neki. Elhatározta, hogy kihallgatásra jelentkezik, s igyekszik helyzetén javítani.”⁷⁹ Kihallgatónak és kihallgatottnak június 21-re sikerült olyan jegyzőkönyvet összehozni, amely egyaránt illeszkedett Mocsári első vallomásához (a hullát a pincében ásták el) és ahhoz a nyomozati eredményhez, hogy ott nem találták nyomát elásott hullának: a hullákat el is ásták, de legalábbis ástak a pincében, és el is vitték a Péterfybe. (Eörsi általában erre az iratra hivatkozik a történet ismertetésekor.) A szövegből jól látszik, ahogy Mocsári igyekszik mindig olyan választ adni, amilyenre a kérdésekből következtet:

„A gyilkosság után a négy hullát át lett vive a szomszédos pincébe.

[...]

Ezután hallottam, hogy Nickelsburg és szűkebb parancsnokai arról beszéltek, hogy mi legyen a hullákkal. Nickelsburgnak az volt a véleménye, hogy az egyenruhás hulláját át kell vinni a Péterfy Sándor Utcai Kórházba a halottas házba, a három másik hullát ideiglenesen a helyszínen el kell ásnak. Hallottam valamelyiktől olyan véleményt is, hogy mind a négy hullát át kell vinni a Péterfy Sándor Utcai Kórház halottasházába. Ezután én a pincéből elmentem. Nincs biztos tudomásom arról, hogy végül hová lettek eltüntetve a hullák. A gyilkosság végrehajtása után kb. három nap múlva az udvaron találkoztam Nickelsburg Lászlóval. Ez alkalommal kérdeztem meg tőle, hogy mi lett a hullákkal. Nickelsburg nekem azt mondta, hogy mind a négy hullát átvitték a Péterfy Sándor Utcai Kórház hullakamrájába. Azt is megjegyezte, hogy a hullák átvétele minden papír, minden írás nélkül történt. Arról nem beszélt nekem, hogy mikor és kik szállították el a hullákat; én részleteket nem is kérdeztem tőle.

Kérdés: Ön pár nappal ezelőtt nekem olyan kijelentést tett, hogy a meggyilkolt négy személy hulláját a szóban lévő pincében elásták, és a betemetésükben részt is vett. Most másképpen mondja el a hullák hova tételét. Mi az igazság ebben a kérdésben?

Felelet: Beismerem, hogy most sem voltam teljesen őszinte. Úgy módosítom vallomásomat, hogy a gyilkosság után, miután a hullák át lettek vive a szomszédos pincébe, én is rövid időre benéztem oda. Ekkor láttam, hogy ott gödröt ásnak. Láttam, hogy az ásásban a ház fűtője és Antal Péter is részt vett. Ezután én elmentem a pincéből, így nem tudom, hogy a hullákat végső fokon ideiglenesen, vagy véglegesen eltemették-e a pincében.

Mivel Nickelsburg pár nap múlva azt mondotta nekem, hogy a hullákat elvitték, így lehetséges, hogy csak ideiglenesen temették el őket a pincében.⁸⁰

Szűts szádost megpróbálta más úton is bizonyítani, hogy a hullákat a Péterfybe vitték: „A pincében történt gyilkosságok bizonyítása érdekében ellenőrizni, hogy a Péterfy Sándor Utcai Kórházba nem-e szállították át hullákat, valamint a HM Személyzeti Főcsoportfőnökségen és a BM Személyzeti Osztályán keresztül felderíteni, hogy az ellenforradalom ideje alatt kik tűntek el, annak vizsgálata érdekében, hogy nem-e a Baross téri csoportnál végezték ki őket.”⁸¹

Vélhetően a bizonyítási kísérlet nem hozott eredményt, ugyanis az iratokban semmi

nyoma annak, hogy a forradalom idején kerültek volna névtelen holttestek a Péterfybe, sem annak, hogy a fegyveres testületeknek lett volna olyan halottja, akit a Baross téri gyilkosság áldozatának lehetett volna tekinteni.

Mindezek után kellő alappal ki lehet jelteni, hogy Mocsári Lajos nem vett részt az állítólagos Baross téri gyilkosságban, annak megtörténtét tehát kizárólag a több esetben a vád hamis tanújának bizonyult Timus Lajos vallomásai igazolják, amelyek hiteles bizonyítéknak nem tekinthetők. Következésképpen megállapítható, hogy az állítólagos gyilkosság nem bizonyított, azt történelmi ténynek tekinteni nem lehet, vagyis nem bizonyított, hogy az ötvenhatos felkelők nyilas módra gyilkolták le foglyaikat.

De meg lehet próbálni rekonstruálni, hogyan születtek ötvenhatos ügyekben a vádlottak magukat terhelő hamis vallomásai. Mocsári a vizsgálat kezdetétől a bűnös pozíciójából kényszerült védekezni, hiszen tagja volt a Baross téri nemzetőrségnek, és november 4-én ott volt a Szabadság szállóban, amely a harcok következtében súlyosan megrongálódott, noha vélhetően már azt követően, hogy Mocsári elmenekült onnan. Félt az ávótól, ezért kezdettől igyekezett együttműködni, és azonnal őszinte vallomást tett minden cselekményéről, amelyet őrizetbe vétele okának gondolt. Kihallgatói azonban vallomásait nem őszintének, hanem a fő vádak leplezését szolgáló hazugságnak tekintették, hiszen már a nyílt vizsgálat kezdete előtt úgy tudták, hogy Mocsári gyilkosságokban is részt vett. Különböző ávos trükkökkel, bűnösségét tanúsító jegyzőkönyvekkel és szembesítésekkel, a pusztá tagadást eredménytelennek, ellenben az „őszinte beismerés”-t élete megmentésére alkalmasnak mutatva rávették arra, hogy olyan bűncselekményeket is elvállaljon, amelyeket valójában nem követett el, amelyekről a vizsgálat előtt alig hallott valamit. Ebben döntő szerepe volt a vele kötött alkunak, a terhére rótt gyilkosságok numerikus leszállításának. Nem volt előre megírt forgatókönyv, amivel a terhelteknek egybehangzó vallomást kellett tenniük, csak a történet fő vonalait állította össze az ávó a nyílt vizsgálatot megelőző titkos, operatív szakban. A részletek kidolgozása a vádlottak feladata volt, akik „beismerését” nemcsak az elsőségtől remélt előnyök, hanem – a mechanizmus esetleges felismerése után – az is siettette, hogy aki először talált bele „beismerés”-ével abba a történetbe, amit az ávó elvárt, az határozhatta meg a részleteket, amelyekhez társainak igazodniuk kellett.

Annak, hogy Mocsári végül mégsem játszottá végig engedelmesen a rá osztott szerepet, hogy a bíróság előtt visszavonta vallomását, és következetesen tagadott, annak legfőbb oka az lehetett, hogy erősebb volt, mint amilyennek gondolta magát, és mint amilyen képet saját önértékelése alapján a vamzer rajzolt róla. Az ávó gépezete csak egy időre tudta megroppantani, de megtörni nem. A tárgyaláson megtagadta a kollaborálást.

A halálos ítéletet ugyan elkerülte (életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték), de így sem szabadult élve a börtönből. Ott halt meg tizennégy évvel a forradalom után.

JEGYZETEK

- 1 Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon, 1945–1989*. Budapest, 1993.; Kahler Frigyes: *A Brusznjai-per. Emberi sorsok a politikai megtorlás idején*. Második kiadás. [Budapest], 2001.; Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, 2001.
- 2 Kenedi János: *A fogały Bibó vallomásai az 1956-os forradalomról*. Budapest, 2006.
- 3 Litván György (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom. Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás*. Budapest, 1991.
- 4 Szokolczai Attila: Vas Gál tanúsága. In *Levéltári Szemle*, 2011. 3. sz. 3–27.
- 5 A kifejezésen azt értem, hogy a történet nem az ötvenhatban történtek rekonstrukciójának kísérlete, hanem a megtorlás idején készített kompiláció.

- 6 *A magyar forradalom és szabadságharc enciklopédiája. 1956. október 6.–december 12.* [Budapest], 1999.
- 7 Eörsi László: *A „Baross Köztársaság”. A VII. kerületi felkelőcsoportok.* Budapest, 2011 (a továbbiakban Eörsi, 2011), 50.
- 8 Eörsi, 2011, 47.
- 9 Hollós Ervin: *Kik voltak, mit akartak?* Budapest, 1967 (a továbbiakban Hollós, 1967), 59.; Hollós Ervin: *Köztársaság tér, 1956.* Budapest, 1974, 103.
- 10 Hollós, 1967, 59.
- 11 Eörsi, 2011, 47.
- 12 Uo.
- 13 Eörsi, 2011, 48.
- 14 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), Herczegh Benjámín és társainak pere. TB. 46/1960. (a továbbiakban Herczegh Benjámín...), 43. doboz. Mocsári József jkv., 1960. augusztus 15.
- 15 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Timus Lajos tárgy. jkv., 1961. március 29.
- 16 Véleményem szerint ezt tette *Köztársaság tér, 1956* című könyvében is. Szakolczai Attila: *Népköztársaság tér, 2006.* www.rev.hu
- 17 Eörsi, 2011, 48.
- 18 Eörsi, 2011, 50.
- 19 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 46. doboz. Timus Lajos és Nickelsburg László szembesítési jkv., 1960. szeptember 5.
- 20 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 41. doboz. Timus Lajos és Kovács Lajos szembesítési jkv., 1960. augusztus 29.
- 21 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Kovács Lajos tárgy. jkv., 1961. április 12., június 14.
- 22 Eörsi, 2011, 404.
- 23 1956 Kézikönyve. III. kötet. Megtorlás és emlékezés. Szerk. Kende Péter. Budapest, 1996. (a továbbiakban Kende, 1996.), 199.
- 24 Balogh László a Baross téri nemzetőrség egyik vezetője volt. 1957-ben a Péch Géza és társai perben halálra ítélték, és kivégezték. Az ellene folytatott eljárásban szó sem esett az állítólagos Baross téri kivégzésről. Kende, 1996, 97–98.
- 25 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Mocsári József jkv., 1960. június 21.
- 26 Eörsi, 2011, 48.
- 27 Uo.
- 28 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Tokaji István jkv., 1960. február 26.
- 29 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Tokaji István tárgy. jkv., 1961. május 23. Lásd még: Tokaji István jkv. 1960. február 26.
- 30 Eörsi, 2011, 27.
- 31 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Mocsári József jkv., 1960. május 5., május 20., illetve 1960. augusztus 15., 16., 26.
- 32 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Mocsári József tárgy. jkv., 1961. március 31., április 12., április 18., május 22., május 23., május 24., június 14., június 23., július 3.
- 33 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Tárgy. jkv., 1961. április 12. Nickelsburg László akkor még nem tudta tagadni a vádat, mert csak 1961. júniusban kapcsolták az ellene indított perújítási eljárást az alapúgyhöz.
- 34 Eörsi, 2011, 351.
- 35 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Mocsári József tárgy. jkv., 1961. július 3.
- 36 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Mocsári József tárgy. jkv., 1961. július 3., május 22. Kemény örnagy vette fel a Mocsári 1960. június 21-i kihallgatásáról készült jegyzőkönyvet, amelyre Eörsi a történet rekonstruálásakor leggyakrabban hivatkozik.
- 37 Szász Béla: *Minden kényszer nélkül.* Budapest, 1989. (a továbbiakban Szász, 1989.), 125. Lásd még: 90, 137, 138, 140.
- 38 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Mocsári József tárgy. jkv., 1961. május 24.
- 39 Szász, 1989, 125. Lásd még 132–133, 181.
- 40 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Mocsári József tárgy. jkv., 1961. május 24.
- 41 Tyekviccsa Árpád: *A bíboros és a katona.* Budapest, 1994, 109., 117.
- 42 Szász, 1989, 124, 179–180.
- 43 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Mocsári József tárgy. jkv., 1961. június 23., július 3.
- 44 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Antal Péter tárgy. jkv., 1961. április 12., május 4.
- 45 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Mocsári József tárgy. jkv., 1961. június 14.; Antal Péter tárgy. jkv., 1961. május 17.
- 46 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Mocsári József tárgy. jkv., 1961. március 31., 1961. május 23.
- 47 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Borbély János tárgy. jkv., 1961. május 25.
- 48 *A Büntető perrendtartás kommentárja.* Összeállította és a magyarázatokat írta Molnár László és munkaközössége. Budapest, 1957. (a továbbiakban Molnár, 1957.), 57.§. 187.
- 49 Molnár, 1957, 55.§. 183.
- 50 Molnár, 1957, 56.§. 185.
- 51 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. május 17.
- 52 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. július 1.
- 53 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. május 17. Gépirat, illetve kézirat.
- 54 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. június 14. Gépirat, illetve kézirat.

- 55 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. április 21.
- 56 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 49. doboz. Mocsári József tárgy. jkv., 1961. április 7.
- 57 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. április 19., 22., május 22.
- 58 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. július 6.
- 59 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Mocsári József jkv., 1960. május 5.
- 60 Nyilvánvaló elírás a „valószínűnek” helyett.
- 61 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. július 6.
- 62 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. május 11., 12., 22., június 9., 14., 17.
- 63 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Szüts Zoltán szds. jelentése, 1960. július 2.
- 64 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. július 6., augusztus 9.
- 65 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. május 26., 30.
- 66 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Mocsári József jkv., 1960. június 8.
- 67 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. június 9.
- 68 A gépiratos áttétel ezen a ponton tendenciózusan hibás. Ott az „izgatja” helyett az „igazolja” kifejezés található, jelezve, hogy mit tartott igazán fontosnak a gépirónó: Mocsári bűnösségének az igazolását.
- 69 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. június 14.
- 70 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. május 30., június 17., július 1.
- 71 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. június 17.
- 72 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Mocsári József jkv., 1960. május 26.
- 73 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. május 26.
- 74 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Mocsári József jkv., 1960. május 26.
- 75 Hadtörténeti Levéltár, A Budapesti Katonai Bíróság büntető iratai, B. 576/1957. Márász Sándor és társainak pere.; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.9. V-141823. Márász Sándor és társainak vizsgálati iratai.
- 76 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Jelentés Mocsári József vallomásának ellenőrzéséről, 1960. június 8.
- 77 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. június 17.
- 78 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. július 6.
- 79 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Vamzerjelentés Mocsári Józsefről, 1960. június 17.
- 80 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Mocsári József jkv., 1960. június 21.
- 81 MOL, XX-5-h, Herczegh Benjámín..., 43. doboz. Szüts Zoltán százas jelentése, 1960. július 2.

Ranschburg Pál és a magyar kísérleti pszichológia kezdetei

(Előszó) 2010. december 10-én a Magyar Pszichológiai Társaság Pszichológiatörténeti Tagozata emlékkonferenciát tartott Ranschburg Pál születésének 140. évfordulója alkalmából. Előadásaikat az előadók leírták, a később felkért tanulmányírók is rendben (és határidőre) megírták a maguk tanulmányait. Így állt össze (az én szerkesztésemben) a következő kötet:

1. Gyáni Gábor: A kreatív főváros. Budapest a 19–20. század fordulóján
2. Lányi Gusztáv: Ranschburg Pál és a magyar kísérleti pszichológia kezdetei
3. Erős Ferenc: Ranschburg Pál és Ferenczi Sándor: párhuzamok és különbségek
4. Czigler István: Ranschburg Pál kísérleti pszichológiai munkássága és nemzetközi hatása
5. Pléh Csaba: Ranschburg mint a lélektan történésze
6. Lányiné Engelmayer Ágnes: Ranschburg Pál és a magyar gyógypedagógiai pszichológia
7. Gordosné Szabó Anna: Ranschburg Pál folyamatos jelenléte a 110 éves magyar gyógypedagógus-képzésben – és „elmélkedés” a képzés jövőjéről
8. Ranschburg Ágnes Hildegard: Elismerések és előítéletek keresztüztüében. Ranschburg Pál életútja a családi dokumentumok tükrében

A kötet, bízunk benne, ebben az évben meg is jelenik. Az itt következő előadás ennek a – *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia* címmel elkészült kötetnek – az egyik tanulmánya.

(*Miről lesz szó?*) Előadásomban a fiatal Ranschburg Pál kísérleti pszichológiai laboratórium-alapítási „kalandjáról” szólok. „Kalandnak” minősíteni persze talán csak némi blaszfémiával lehet ezt a figyelemre méltó eseményt – és ugyanakkor mindaz, ami és ahogyan történt, nem is tűnhet olyan meghökkentően vagy kirívóan szokatlanok a hazai pszichológiatörténet összetett, mondhatni *kalandosan kanyargós* folyamatában. Mindenesetre olyan eseménysort idézek fel, amely számos drámai és ugyanakkor szokványos (drámaian szokványos?) fordulattal jellemezhető.

Mindenekelőtt tehát szólok a *Psychophysiologiai Intézet* megalapításáról. Minden tudománytörténeti (és nem melleleg: történeti) leírás és elemzés az egykor volt történés, szereplő(k), esemény, epizód stb. rögzítésével, az adatok hiteles feltárásával kezdődhet.

A „mi történt?” kérdése után azonban szükségképpen jöhetnek a különböző interpretációkat lehetővé tevő „miért úgy történt? (ahogy történt)” kérdései. Ezért tehát én is felteszem a kérdést: *mi tette lehetővé a Psychophysiologiai Intézet megalapítását?* Mint majd látni fogjuk: az ilyen vagy ehhez hasonló kérdések nyomán feltárható részletek, összefüggések erőterében bontakozhat ki előttünk a szóban forgó esemény, történés ilyen vagy olyan jellege: drámai, kalandos, szokványos és mindennapi sajátossága, az események szereplőinek viselkedése, emberi habitusa, személyiségének jellegzetességei.

Nem „kalandregény”-szerű epizódokat fogok felidézni, ám egy *sajátos dramaturgiai pszichológiai* szálaira fűzöm fel az interpretációmát – ennek konkrétabb módszertanáról nem sokára még szólok. Azt fogom körbejárni, hogy a fiatal, az orvosegyetemet éppen befejező

Ranschburg Pál első munkahelyén, a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvoskara Elme- és Idegkórtani Tanszékén milyen szakmai és intézményes környezetet talált; az elemzés dramaturgiáját a *befogadó/kitaszító mikrokörnyezet* bemutatásával oldom meg.

Ezzel összefüggésben szólok majd Ranschburg Pál szakmai tevékenységéről a laboratórium megalapításáig tartó időszakban. Az így bemutatott összefüggések fényében vetem fel a következő interpretációs kérdésemet: *a laboratórium (miért nem) létezett?* A lét és nemlét határán billegő laboratóriummal együtt persze magának Ranschburg Pálnak a – nagy reményekkel induló – szakmai-tudományos karrierje is megtörni látszott. Mindenesetre ennek az *elbillent* helyzetnek Ranschburg Pált traumatizáló hatását is érintenem kell.

A *végjátzsma és az új kezdet* dramaturgiai fordulatai felidézése során szólok a laboratórium, mondjuk így, *kísérleti-technikai szimbólumáról: a Ranschburg-féle mnenométerről*. A technika nem-technokratikus, ám valóban mélyen szimbolikus összefüggéseit viszont az izgalmasan feszült kérdés felvetésével igyekszem elmélyíteni: az „elsőség” mibenlétét fogom firtatni – ki volt az első kísérleti pszichológus Magyarországon: Lechner Károly vagy Ranschburg Pál? (Amellett fogok érvelni, hogy: *Lechner Károly*.)

Előadásom végén egy, a magyar pszichológiatörténet-írás problémáit is feszegető ellentmondásra hívom fel a figyelmet: *Ranschburg Pál a magyar pszichológiatörténet „pantheonjában” van, de nem él mint eleven tradíció – miért?* (Teszem majd *fel* ezt a kérdést, s hagyom is ott: „fent” – szándékosan. Ezzel is serkentve talán a különböző válaszkísérletek megfogalmazását).

(*A Psychophysiologiai Intézet megalapítása*) „dr. Ranschburg Pál az elmekórtani tanszéken díjtalan gyakornokként alkalmaztatott, a Psychophysiologiai Intézet (Laufenauer tanár) felügyelete mellett vezetésével megbízott.” (Orvosegyetemi iktatókönyv, 155/1898/99)

Ez volt a magyar kísérleti pszichológia megszületésének hivatalos aktusa (Torda 1995: 43).¹ A csupasz (ám nem jelentéktelen) tényről hivatalos dokumentum arról persze hallgat, hogy – Laufenauer Károly egyetemi tanár támogatása mellett – Ranschburg Pál egy gyógyult betegének erre a célra adományozott 2000 koronányi összege is jelentősen hozzájárult a laboratóriumalapításhoz (Schnell 1946: 18).

Mi tette lehetővé ezt az intézet-alapítást? *Megközelítem és interpretációm: élettörténeti*. A pszichológiatörténet-írásnak (is) számos lehetséges változatai közül én most is az *élettörténeti* megközelítést választom.² Az élettörténeti módszer alkalmazása nem szokatlan sem az általában vett történetírásban, sem a tudománytörténet-, és a bennünket most jobban érdeklő pszichológiatörténet-írásban sem (Barenbaum 2006, Bjork 1993, Friedman 1999, Haynal 2003, Hoffman 1988, Sulloway 1987, Ziegler és Gilman 1998).

A pszichológiatörténet-írás során alkalmazott élettörténeti megközelítésben én magam azonban mintegy két szálon, ám az egymásra hatás összefüggéseire is figyelve, futtatom az interpretációs logikát:

1. az egyik szál a *pszichobiográfia* – ekkor az alkotói motivációk kutatása az elsődleges (lásd például Alexander 2005, Anderson 2005, Barenbaum 2005, Runyan 1982, 1998, 2005, 2006);

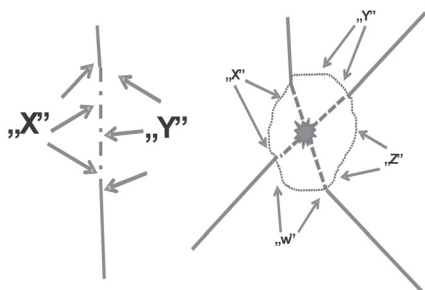
2. a másik szál a *történelmi szociálpszichológiai és tudásszociológiai interpretáció* – ekkor a mikro/makro-történeti és -szociológiai kontextusok és hatások feltárására törekszünk (lásd például Gergen és Gergen 1984, Mannheim 1996, 2000, Pataki 2001, 2011, Preglau 2004, Ricoeur 1999, Schütz 1970, Schütz és Luckmann 1984).

Magam ezt az élettörténeti megközelítést monografikus méretű elemzésben alkalmaztam Karácsony Sándor társaslélektani rendszerét vizsgálva (Lányi 2000). Emellett még kísérleteztem politikai pszichobiográfia-írásokkal (Lányi 2001: 94–121, 142–147, 217–

226, 234–236), nem mellesleg politológia és szociológia szakos hallgatóimat is igyekeztem ilyesfajta pszichobiográfia-írásokra ösztökélni (Lányi 1999, 2006: 63–124).

Most, ebben az alkalmi előadásban, s Ranschburg Pál életének egy rövid, ám nagyon is meghatározó epizódját elemezve, szükségképpen adódik a kérdés: miképpen tudjuk úgy alakítani az interpretációt, hogy a pszichobiográfiai és a tudásszociológiai szálakat mintegy egybefonva, sűríteni legyünk képesek a pszichológiai, a szociológiai és a történeti egyediség/komplexitás dinamikus áramlatait és hatásait?

(Az interpretáció komplex metaforája: határok) Előadásomban, elismerem, egy *kockázatos interpretációs sűrítéssel* élek: abból a feltevésből indulok ki, hogy a *határ(ok)* – mind absztrakt, mind konkrét létezéseiben – nem más/ok, mint *érintkezési felületek által és mentén keletkezett feszültségek és göcpontok*. Sőt, mi több: ebben az értekezésben van igazán esélye az „új” találkozások lehetőségeinek is. Sokkal inkább ilyen feltételek gerjesztik az „új” kipattanását (eszmiék és konkrét helyek vonatkozásában egyaránt), mint a *nyugodt hátsószág békés körülményei és hatásai* közepette. Ekkor és ilyen („nyugodt hátsószági”) feltételek közepette viszont éppen a már megszokott eljárások, bevált probléma-megoldási sémák üdvös bizonyossága lesz eredményes, minden „új” erőfeszítés valóban nem kifizetődő, főlegesen kockázatos alternatíva lenne – forradalmi, romboló, destruktív és deviáns (Csíkszentmihályi 2008: 66–67, 136–137, Jeggle 1994, Kuhn 1984, Merton 1980: 338–451, Pléh 2011: 173, 181, Simonton 2004).

1. ábra: Határok (didaktikus illusztrációk)

(*Határok Ranschburg Pál életében*³)

1. Származás, család

(a) *Család. Zsidó származás.* – Hét generáción át voltak a család felmenői között írástudók (papok és tanítók), Ranschburg Pál édesapja, Salamon is rabbi volt. A család az elzászi Trierből származik, s Prágán keresztül jutottak el Győrbe.

Ranschburg Salamon intenzív talmud-iskolai tanulmányai mellett nagyon alapos világi tudományokkal (pedagógiával, joggal és filozófiával) is foglalkozó tudós férfiú volt, aki rabbi oklevélét Prágában kapta meg, s innen ajánlották be a győri hitközség főbbijára mellé prédikátornak. A világtól távoli életet folytatott, az íróasztalának dolgozott.

Ranschburg Pál édesanyja bécsi származású volt. Tíz gyermeket szült (kettő korán meghalt), öt fiú közül Pál a negyedik volt. Egy visszaemlékezésben Ranschburg Pál édesanyjáról a következőket olvasom: „kulturbáj jellemezte lényét” – és (mint sajátos asszimilációs stratégia) „Jézus életét olvasni maga adta fiai kezébe” (Révész 1946: 45).

(b) *Asszimiláció.* – Ranschburg Salamon is hangsúlyozottan törekedett az asszimilációra. Pontosabban: ő maga már kevésbé volt képes rá (például nem tanult meg jól magyarul), de gyermekeit, köztük Pált is határozottan ilyen irányú nevelésben részesítette.

(c) *Magyar és katolikus.* – A Ranschburg-fiúk, köztük Pál is, a győri bencés gimnáziumban kapott magyar és katolikus nevelést.

2. Születési hely

Győr. – Nyugat-magyarországi város: Bécs és Budapest között – mintegy feleformán: félúton (120/130 km-re az egyik, illetve a másik irányba). A győri bencés gimnáziumi tanulmányok után a Ranschburg-fiúk közül volt, aki Bécsben, illetve a távolabbi Németországban folytatta felsőfokú tanulmányait, volt aki, Budapesten. Pál éppenséggel Budapesten, orvosnak tanult.

3. Nyelvek

Német/magyar. – Természetesen az elsődleges szocializáció szempontjából nyelv(ek)ről van szó: ez a *német* és a *magyar* volt. A nyelvi szocializációs erőter is tehát *határhelyzeti* volt. Ranschburg Salamon viszont azt is megkövetelte, hogy gyermekei a klasszikus és a modern európai nyelvekben is járatosak legyenek. A győri Szent Benedek-rendi Főgimnázium igényes oktatási rendje, kiváló paptanárai ezen a téren is eredményesek voltak – és persze a Ranschburg-fiúk, köztük Pál is.

4. Szakma

Orvos. – Orvosnak lenni a XIX. század végén, a XX. század elején is – vagy talán még inkább, mint máskor (korábban és később) – nem pusztán egy szakma volt a többi között. Aki orvosnak tanul(t), egyszerre kap nagyon alapos *tudományos* (mindenekelőtt: természettudományos) és *gyakorlatorientált* képzést. Az emberi szervezet működésének sokoldalú, tudományosan megalapozott ismeretével rendelkezik, mindez azonban egyetlen cél – a gyógyítás – érdekében. Gyógyítani tehát nem pusztán tudományos, hanem közvetlen gyakorlati készségeket, eszközhasználatot stb. igénylő tudás. Ekkor azonban még egy speciális szociológiai tényező is felerősítette az orvosi szakma és hivatás tekintélyét: az *önálló polgári megélhetést* is lehetővé tette (magánpraxis stb.). Azt mondhatjuk tehát, hogy az orvos-lét többszörösen összetett *szerep-hibridizáció*.

5. Habitus

Elszánt hivatástudat, nagy ambíciók és szerény, visszahúzódo magatartás. – Valószínűleg az apai minta örökségeképpen is, Ranschburg Pált fiatal korától fogva, de ifjú tudósként már nagyon határozottan jellemezte a szinte aszketikus munkamorál – itt most nem beszélek a későbbi évekről, amikor már-már csak ez uralta személyiségét, azaz jellemét (Révész 1946: 46). Azt is mondhatjuk: elszánt hivatástudat, nagy ambíciók; elsősorban természetesen a saját tudománya fejlesztése terén, de igazi orvosként a gyógyítás, az emberi szenvedés csökkentése érdekében mindenekelőtt, ami nagyon hamar, tehát még fiatal orvosként *szociálpedagógiai* orientációvá is tágult – a szerephibridizáció egy újabb rétegét építve fel Ranschburg Pál magatartásában.

A nagy ambíciók, valamint az egyébként megjelenésében, testi alkatában is kistermetű, általános emberi magatartását jellemzően pedig szerény, visszahúzódo Ranschburg Pál személyiségének intrapszichikus sajátosságát mintegy diagnosztizálva, egyik tanítványa, aki sokat dolgozott vele együtt, tehát volt alkalma alaposan megismerni, Révész Margit feltételezi: talán kibebiztosított érzések által sarkallt túlkompensációról (is) lett volna szó (Révész 1946: 47).

6. Pszichológiája mint elméleti konstrukció

(a) *Határok átvétele.* – Ranschburg Pál pszichológiai koncepciójáról Harkai Schiller Pál, aki szintén tanítványa, majd munkatársa is volt Ranschburg Pálnak, a következőket írta: „láncszem” és „átmenet” volt a XIX. és a XX. század lélektanai között (Harkai Schiller

1946: 51–55). Olyan „láncszem” és „átmenet” volt, amelyre – és éppen ezért, teszem ezt már én hozzá – egy sajátos kiegyensúlyozó eklektikusság is jellemző volt.

(b) *Kiegyensúlyozó eklektikusság.* – Ebben az összefüggésben csak egy (igaz, hosszabb) Ranschburg Pál-szöveget idézek.

Egyik írásában az (akkori) új pszichológiai irányzatokat ismerteti, s felteszi a kérdést: „mit teyén mindezen ugyanoly érdekes, mint fontos tanokkal szemben a neveléstudomány?”

Igy válaszol – és ebben a hosszú gondolatmenetben elsősorban ne a némileg (nagyon) tekervényesen indázó mondatzöveget vegyük észre, hanem a különböző pszichológiai elméletek paradigmatis határait és korlátait is mérlegelő *kiegyensúlyozó* észjárását: „Szerintem – írja tehát Ranschburg Pál – ez oly psychológiára támaszkodhatik, mely a különböző természettudományos irányok által termelt fontosabb megállapításokat ismeri, pedagógiai jelentőségüket mérlegeli, de azok egyikét sem állítja oda véglegesen avagy kizárólagos valóság gyanánt a nevelés egyedül igaz alapjaként. Olyan határozottsággal, amilyennel akár Freud, akár Adler, akár Jung vagy Steckel (...) a maguk vélt igazát az orvosi és nem orvosi világnak a jelen és a jövő bajainak áfiumként, minden egyikük igen meggyőzően hirdetik. A pedagógia e tanokat a maga psychológiai alapjaként annál kevésbé fogadhatja el, mert hiszen mindegyikük ütközik a másikkal a legalapvetőbb tételeibe. Ugyanez áll Pawlownak, valamint Watsonnak tanaira is, kik szintén éltük javát szentelik a maguk igazságainak minél szilárdabb megalapozására és mindkettőjük hirdeti a maga tanainak világmegmentő, boldogabb emberiség felnevelését lehetővé tevőt. De már Pawlow, a reflexologus súlyos ellentétben áll Bechterew-vel, a reflexologussal, s mint láttuk, Watson, a kiváló behaviorista nem ismeri el az öröklött ösztönöket, melyeket Hunter és Thorndike a szintén kiváló behavioristák, minden lelki jelenség, illetve minden magatartás hajtó erejének mondanak. Mindezek ellenére a valóság az, hogy az itten idézett szerzők tanaiban felsorolhatatlanul sok a pedagógiai szempontból alapvetően fontos, értékesíthető, gazdagulást jelentő, egyes megközelíthetetlennek tetsző rejtélyek zárait megnyitó momentum, melyek mint – szilárdul hiszem – részben alapkövek, részben téglák, részben oszlopokként benne lesznek a jövő pedagógiájának épületében, melynek összefogó és betetőző boltozása és kupolája – bizton remélem – semmi esetre sem fog a mechanikus tanoknak az embert irány- és vezetés nélkül hagyó szerkezetek szintjére lesüllyesztő, törekeny anyagából készülni.” (Ranschburg 1935. – idézi Gordosné 2003: 228–229.)

7. Társadalmi-politikai szemlélete – világnézete és hite

(a) *Jóra való összeesküvés.* – Ranschburg Pál 1897-ben, 27 évesen felvételét kérte a Demokrata szabadkőműves páholyba (Gordosné 2003: 220).

A felvételi procedúra egyik kérdése így szólt: „Mit keres Ön közöttünk?” Ranschburg Pál válasza: „Igaz idealizmust, a mit eddig odakünn közös célok szolgálatában nem találtam. A szép, jó és igaz szolgálatát. Barátságot és szeretetet – testvériséget, melyet az érdekek harca nem zavar meg.” (vö. levéltári források alapján Gordosné 2003: 222)

Ranschburg Pál ifjúkori idealizmusa ellenére is jellemző volt rá a gyakorlati szervező-készség. A személyes kapcsolati háló is fontos volt számára, mindenekelőtt szakmai törekvései elfogadtatása és érvényesítése szempontjából. A szabadkőműves kapcsolati háló pedig különösen fontos volt ekkoriban a szociálpedagógiai eszmék és intézményépítés terén (Gordosné 2005). Ugyanakkor azt is tudnunk kell: Ranschburg Pál szabadkőművesként sem tartozott a radikálisok (különösen a politikai radikálisok) közé.

(b) *Organikus fejlődés koncepció.* – Révész Margit úgy látta, hogy Ranschburg Pál a „Politikailag kipróbált statikai felfogás, az óvatos átalakítás híve, ki mindig félt a dinamikus, robbanó eseményektől.” Nem mellesleg azt is kifejti Révész Margit, hogy Ranschburg Pálnak panteisztikus világszemlélete volt vagy inkább alakult ki benne élete során, s ez „lassanként

egybeforrott az evangéliumi értelemben kiformalódott Isten-hitével. Ostrom alatt a pincében, álnéven megbújva Szt. Pál leveleit olvasta, s látta el jegyzetekkel.” (Révész 1946: 48)

Ebben az igazán mély és tragikus *határhelyzetben* Ranschburg Pál nemcsak Szent Pál leveleit olvasta és kommentálta, hanem – és minket ez is különösen érdekelhet – Harkai Schiller Pál egy kéziratát is, s irt is róla. Harkai Schiller Pálnak ez a kézírata elveszett a háborús forgatagban, létéről is csak azért tudunk, mert Ranschburg Pál írt róla, illetve Harkai Schiller Pál az 1946-ban megjelent Ranschburg Pál emlékkötetben ezt a referátumot publikálta (Ranschburg 1946).

A határhelyzetek tragikus ki- (vagy inkább: be-?) -teljesedése: Ranschburg Pál és felesége is életben maradt – de legyengült szervezetük egy vérhas-fertőzéssel már nem tudott megbirkózni, Ranschburg Pál 1945. január 12-én, felesége január 22-én halt meg.⁴

*

Mivel most csak egy előadás (szükségképpen korlátozott) keretei között foglalkozom Ranschburg Pál életével és munkásságával, s ebből is csak egy fiatalkori szakmai epizóddal, ám a magyar pszichológiatörténet szempontjából nagyon is fontos fejleménnyel – a *Psychophysiologiai Intézet* megalapításával –, a fentebb vázolt, tulajdonképpen az egész élet-történeten átívelő *határok* interpretációs fogalmával próbálok meg elemezni az összefüggéseket. Az alábbiakban tehát mintegy kimetszve az egész élettörténet komplex szövetéből egy darabot: a *Psychophysiologiai Intézet*ek és alapítójának mikrotörténeti elemzése következik.

Tézisem: a Psychophysiologiai Intézet diszciplinárisan maga a határon való lét: PSZICHO(lógia)/.../FIZIOLÓGIA. Az intézményes körülmények – a XIX. század végi, a XX. század eleji budapesti orvostudományi egyetem: BEFOGADÓ/KITASZÍTÓ mikrokörnyezet.

(Befogadás) Ranschburg Pál szakmai tevékenysége a laboratórium megalapításáig (1894–1899)

- 1894. szeptember 22. – orvosdoktorrá avatják.
- Klinikai díjtalan gyakornok az Elme- és Idegkórtani Tanszéken.
- Laufenauer Károly javaslatára megkapja a második tanársegédi állást 1895. március 31-ig.
- 1895 januárjától három hónapig Lipcsében tartózkodik: valószínűleg ekkor ismerkedhetett meg személyesen is Wundt laboratóriumával (Torda 1995: 34).

Ranschburg Pál első publikációja: „*Transitorikus elmezavarok*” (1894). Ebben a tanulmányában a következő, tulajdonképpen egész jövőbeli törekvéseit is elővételező mondatot is olvashatjuk: „a finom agybeli elváltozások mibenlétének kiderítésére *physiologikus alapon psychologikus vizsgálatok*” segítségével.

Ez idő alatt (1894–1900) összesen 13 publikációja jelent meg. Fő témái: fejfájás – hisztéria – hipnózis. Szerzőtársak: a tanszék többi munkatársa, Hajós Lajos, Décsi Károly, Bálint Rezső – Schaffer Károly nem (Torda 1995).

A tanszék ekkoriban jellemző tudományos profilja és főbb témái a következők: kóros tudatjelenségek vizsgálata, a hasadt kettős én-tudat, a „nagy hisztériával” járó tudatzavarok, hipnózis és szuggesztibilitás (Ranschburg 1942).

Schnell János, szintén közeli Ranschburg Pál-tanítvány, a következőképpen írt Ranschburg Pál tudományos munkásságának erről a kezdő korszakáról. Egy hosszabb idézet következik, mert – benyomásom szerint – ez a szöveg, bár csak rövid részlet egy nagyszabású, átfogó elemzésből, Ranschburg Pál addigi, 1928-ig tartó munkásságáról, az én mostani előadásom szempontjából fontos korszakról is azonban nagyon informatív sorokat írt le. Íme: Ranschburg Pál „a pszichológiai kutatás módszeres műveléséhez az atmoszféraát, mint Laufenauer-tanítvány – saját elmondása szerint – Högyes, Laufenauer és főleg Schaffer Károly hypnotikus reflexkutatásaiban, mely utób-

biaknak tanúja volt, szívta magába. Psychologiai munkásságának elején a hypnotizmus jelenségeinek gyógykezelési értékével, majd a nagyhysteria tudathasadásos jelenségeivel kísérletileg is foglalkozván, ezeknek, legfőképpen *Charcot* iskolájának, nevezetesen Pierre *Janet*nek hatása alatt állott, majd csakhamar szakított a *psychológiának ezen természettudományosan még kellően alá nem épített irányával és a Wundt, Ziehen, Kraepelin és Sommer által teremtett, physiologiás alapokon nyugvó, szigorúbban természettudományos, kísérleti lélektan áramlataiban kezdte vezetni a magyar természettudományos psychologia hajóját, anélkül azonban, hogy vakon bármelyik iránynak szolgálatába szegődött volna.*” (Schnell 1929: 1. – Kiemelés: LG.)

Ma ezt így mondanánk: folyt az elméleti küzdelem és a paradigmaharc. Egyfelől a lelki gyógy módok: pszichoterápia, hipnotikus szuggesztív terápia. Másfelől a tágabb orvosi körökben ez rosszállást váltott ki, mert a *hagyományos, organikus* terápiák alapján álltak. Laufenauer Károly és tanszékének munkatársai a klinika ambulanciáján viszont sikeresen alkalmazták a *hipnotikus szuggesztív terápiát* is. Ekkor ugyanis még nem dőlt el, hogy a biológiai pszichiátria vagy pedig a természettudományos pszichológia irányába mennek-e inkább tovább – ez utóbbin belül pedig megőrizve a nyitott vegyértékeket mind a kísérleti, mind a kevésbé egzakt, de azért empirikusan működő, azaz gyógyítani képes lelki hatásokkal dolgozó pszichoterápia felé is.

Ennek a törekvésnek egyik fontos dokumentuma: Ranschburg Pált és Décsi Károlyt az Orvostudományi Tanártestület 1899-ben megbízta a „Lelki gyógy módok” (Psychotherapia) megírásával.

Ebben a munkában a szerzők arra vállalkoztak, hogy a hipnózis, a szuggesztió, s az állítólagos mágneses befolyás problémáinak kísérleti vizsgálatát végezzék el. A munka elkészült, a könyvet a szerzők publikálták (1900-ban) – sőt, mi több: az Orvostudományi Tanártestület a munkát kitüntetésre javasolta és 600 forintos „Gárdos-díjjal” jutalmazta (Schnell 1929: 1).

Szólnom kell még *Laufenauer Károly*ról (1848–1901) is, mert ekkor ő a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvostudományi Elme- és Idegkórtani Tanszék vezetője, nyilvános rendes tanár, az MTA levelező tagja. Nem árt azt sem rögzítenünk: magának a tanszéknek is ő az alapítója (1882).⁵ Ő maga a hagyományos, a szövettani és neurológiai ideg- és elmegyógyászati szemlélet jegyében dolgozott (lásd például Laufenauer 1879, 1880, 1899), de nem elzárkózva az összetettebb, olyan központi idegrendszeri, agyszöveti működések vizsgálatától sem, amelyek – mint például az emlékezet – egyben pszichikus jelenségként is jellemezhetőek (Laufenauer 1884). A mi szempontunkból pedig azért is lényeges a szerepe, mert Ranschburg Pált támogatta tudományos törekvéseiben. Éppen ezért nem véletlen, hogy Ranschburg Pál pszichológiai/pszichofiziológiai kutatásait az *emlékezet* működése terén kezdte el.

A tekintélyes tanszékvezető és akadémikus Laufenauer Károly mellett a tanszék másik, ekkor még fiatal – tanszéki státusza szerint első tanársegéd –, de már szakmai tekintéllyel is rendelkező tagja: *Schaffer Károly* (1864–1939). A pszichiátriai betegségek pszichoterápiás eljárásokkal történő kezelése elől ugyan kezdetben nem zárkózott el, de ekkoriban (azaz a századforduló tájékán) és aztán később még kizárólagosabban: számára a *pszichiátria = neurológia és agyszövettan* volt (Schaffer 1926, 1927, 1938 – lásd még Baran és mtsai 2008).

(Hol volt ekkor az Elme- és Idegkórtani Tanszék?) Mikrotörténeti elemzésünk szempontjából nem lényegtelen adalékkal szolgálhat, ha felidézzük azon körülményeket – még pontosabban: tárgyi körülményeket és infrastruktúrát –, amelyek között szereplőink ekkor éltek és dolgoztak. *Hol volt ekkor az Elme- és Idegkórtani Tanszék?*

Nem az Üllői úti palotákban, hanem a Rókus Kórházban – az ambulanciája mindenképpen. Mert egyébként maga a tanszék 1908-ig különböző helyeken, ide-oda hányódott.

Egy visszaemlékezés szerint a tanszékvezetőnek ugyan volt egy Üllői úti „dolgozószobája”, aminek „egyik sarkában *Ranschburg* a lélektan, a másik szegletében álló

mikroszkóp mellett pedig *Schaffer* a szövettani laboratóriumot képviselte.” (Miskolczy 1971: 386)

(Elfogadás/eltávolítás: „kitaszítás” (?) – A Ranschburg Pál habilitációja körüli „ügymenet” dramaturgiája (1900–1902))

(1) *Ranschburg Pál ambíciójának egy sajátos filológiai megnyilvánulása*

Ranschburg Pál írásai kezdetben így jelennek meg: „közlemény az egyetemi psychophysiológiai laboratóriumból (Laufenauer K. dr. egyet. ny. r. tanár klinikáján).”

1900-ban a *Lelki gyógy módok* c. könyv fedőlapja kéziratán korrigál:

- kihúzza a Laufenauer-féle megnevezést,
- a szerző (saját) neve mögé ezt írja: „az egyetemi psychophysiológiai laboratórium vezetője”.

Ezt követően Ranschburg Pál minden közleményében így nevezi magát! (Torda 1995: 44)

(2) *Következmény: a magántanári habilitáció problémája (1901. jan. 8.)*

Ranschburg Pál mint az egyetem elmekörtani tanszékének gyakornoka „kísérleti és orvosi psychológiából” kérte a habilitációját. Ezt első fokon a kijelölt bírálók – Högyes Endre és Klug Nándor – támogatta (mindketten a kísérleti orvostudomány neves művelői, az MTA rendes tagjai is).

(3) *A laboratórium (miért nem) létezik?*

De más hozzászólók megjegyzik: „Ranschburg Pál mi alapon nevezi magát az egyetem psycho-physikai [sic!] laboratórium vezetőjének?” Ranschburg Pál ezzel ugyanis azt sugallja, tévesen, „mintha ő egy különálló intézetnek vagy laboratóriumnak állandó vezetőjévé neveztetett [volna] ki..., holott világos, hogy ilyen intézet vagy laboratórium nem létezik” (Orvosegyetemi ülés jegyzőkönyv, 865/1902-03).

A tanácsülés 12 jelenlévő tagja a habilitáció elfogadását 6 igen, 6 nem szavazattal elhatalmasította (Torda 1995: 45).

(4) *„Kísérleti psychologia” vagy „Psychologiai vizsgáló módszerek”? (1903. november 17.)*

Ranschburg Pál a megismételt habilitációs kérelmében tudomásul vette, hogy „az orvoskari tanártestület egyes tagjainak különösen a ‘Kísérleti psychologia’ cím és tárgy ellen volt kifogása, mostani beadványában magántanári előadásának címét és tárgyát megváltoztatja, amennyiben most a ‘Psychologiai vizsgáló módszerekből’ kéri habilitációját.”

(5) *Halasztás vagy elutasítás?*

A jegyzőkönyv további részeiből azonban az is kiderül: az előző évben, amikor 6-6 arányban nem hoztak döntést, valójában *elutasítást* kellett volna, hogy jelentsen. A beadvány tehát csak két év múlva ismételhető meg, most, akkor: 1903-ban – nem!

(6) *Végjátzsma és új kezdet*

Ranschburg Pál (ekkor) nem élt az ismételt kérelmezés lehetőségével – viszont rendületlenül dolgozott és publikált.

Az intézményes környezete azonban alaposan megváltozott – és ugyanakkor egyfajta vékony szálon a folyamatosság is megmaradt.

Azaz: Ranschburg Pál díjtalan gyakornokként végzett munkája az 1901/1902-es tanévben lezárult. Laufenauer Károly korai és váratlan halála után 1902. január 29-én *Moravcsik Ernő Emil* nevezték ki a tanszék vezetőjének.

Ranschburg Pál megbízása 1902. május 1-ig szólt.

Az új tanszékvezető nem kívánta őt tovább alkalmazni – de nemcsak Ranschburg Pált, mert a tanszék egész tanári kara rövid időn belül kicserélődött (Torda 1995: 47). Ranschburg Pállal kapcsolatos további nem lényegtelen részleteket pedig még később árnyalom.

Ranschburg Pál új helyet keresett műszereinek és kutatásainak: ez lett a Gyógypedagógiai

Psychológiai Magyar Királyi Laboratórium. (Helye: Budapesten, a VIII. kerületi Mosonyi utcai kiegészítő iskolában.) Ranschburg Pál ebben a laboratóriumban alapozta meg végül is a magyar kísérleti pszichológiát, néhány tanítványa révén pedig lényegében a magyar pszichológia tudományos témáit és intézményes csiráit is létrehozta, mindenekelőtt a gyógypedagógiai pszichológiát.

1908-ban „Orvosi psychologia” címmel adta be ismételt habilitációs kérelmét.⁶

1909. november 9-én sikeresen kollokvált az orvoskari tanártestület előtt.

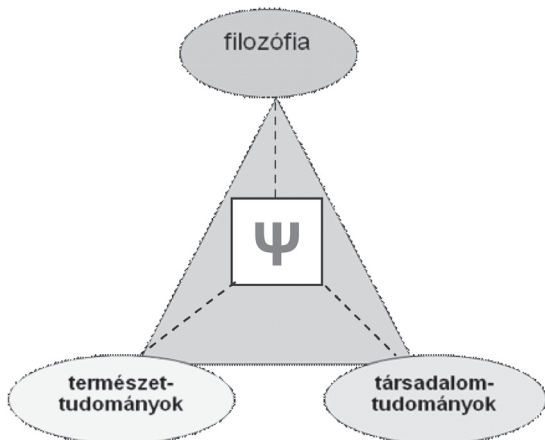
(Ami történt, miért így esett meg? Biológiai pszichiátria és/vagy lélektani elmetan) A kudarc/siker *határán* billegő fentebbi történet értelmezését bizonyára többféle irányból is meg lehetne kísérteni. Én ebben az előadásban – és a bevezetőben is említett interpretációs felfogásom miatt is – egyfelől Ranschburg Pál pszichológiai elméletének jellegzetessége, másfelől intézményes környezete paradigmaticus viszonyai konfliktusos jellegéből (ütközéséből) vezetem le a történések magyarázatát.

(Ranschburg Pál felfogása a psychéről) Legtömörebben – és talán mégsem elnagyoltan – a következő szerkezeti-fogalmi vázra lehetne visszavezetni Ranschburg Pál felfogását a psychéről:

- szerinte a pszichológia alapja a biológia, pontosabban: a biológia körébe tartozó ELME,
- a tiszta pszichológia, illetve filozófia körébe tartozó LÉLEK,
- hisz egy igazi, pártatlan, a fizika tudományához hasonló pozitívitású valóságokon felépülő pszichológiai tudományban.

A lélektan felépítése bázisaként tehát az ELMETAN felépítése volt Ranschburg Pál nagy tudományos célja. (Schnell 1929: 93–94)

Az összefüggések logikai szerkezete áttekintéséhez ajánlom a következő ábra tanulmányozását:

2. ábra: A pszichológia tudomány-rendszer-tani helye Piaget (1970) nyomán

(Elme- és Idegkórtani Klinika) A Budapesti Egyetem az ideg- és elmebetegségek oktatására 1882-ben alapított tanszéket Laufenuer Károly vezetésével – erről korábban már szóltunk. Tanítványa és utóda, Moravcsik Ernő Emil professzor elképzelései, valamint Korb Flóris és Giergl Kálmán tervei alapján épült fel a száz ágyas, majd 4000 négyzetméter alapterületű Elme- Idegkórtani Klinika,

pontosan két év alatt, 1906 és 1908 novembere között. Az új klinika első igazgatója Moravcsik professzor volt (tanszékvezető: 1901–1924), aki működése során létrehozta a korabeli magyar pszichiátria szemléletében korszerűnek számító oktatási-, gyógyító-, és kutatóközpontot.⁷

De ez már nem volt Ranschburg Pál tudományos otthona, noha – végül is – itt habilitált 1909-ben.

(Lett volna helye Moravcsik Ernő Emil és Schaffer Károly mellett?) Mielőtt a nyilvánvaló tudománytörténeti tényről rögzítő, magától értetődő (nek látszó) *nemet* kimondanánk, vegyük figyelembe a következő összefüggéseket is:

Moravcsik Ernő: az intézményépítő

Moravcsik Ernő Emil (1858–1924) Laufenauer Károlynál inkább volt a biológiai pszichiátria elkötelezettje (lásd például Moravcsik 1897, 1901, 1913) – de nem volt eleve elzárkózó minden újtól és még szokatlan kezdeményezésektől sem.

Az egyik példám éppen (és ebben az előadásban szükségképpen) Ranschburg Pállal kapcsolatos: 1901-ben, amikor tehát Ranschburg Pál már bemutatta a hazai és a nemzetközi tudományos nyilvánosságnak mnenométerét, az ezzel a kísérleti eszközzel végzett vizsgálatait, a homogén gátlás alaptörvényének felfedezését is publikálta, és noha a kísérleti pszichológia iránt a hazai mértékadó körök tartózkodóan viselkedtek, ám számos tekintélyes tudományos vezető férfiú, köztük Moravcsik Ernő Emil is pozitívan ítélte meg. Sőt, a törvényszéki elmekórtani intézet mellett laboratóriumot ajánlott fel Ranschburg Pálnak – aki azonban úgy érezte, hogy „ez neki abban a stádiumban kutatásai számára nem megfelelő terület.” (Schnell 1929: 2) Inkább iskolákban, gyermekeken – szóval nem az igazságügyi szakértéshez kapcsolódó személyeken – kezdte el a maga vizsgálatait. Sarbó Artur és Náray-Szabó Sándor (miniszteriális emberek, a hazai gyógypedagógia létrejöttének tevékeny alakítói) közvetítésével Wlassics miniszter engedélyével az állami gyógypedagógiai intézethez kapcsolta a maga laboratóriumát (1902. dec. 6.).

A másik példám *Brenner József* (1887–1919), aki *Csáth Géza* írói álnéven a magyar irodalom egyik figyelemre méltó alkotója. Végzettsége szerint orvos, illetve pszichiáter volt. 1909-1914 között az Elme- és Idegkórtani Klinikán dolgozott. Korán megismerkedett a freudí pszichoanalízissel, ezeket az ismereteit is felhasználva próbálkozott foglalkozni az elmebetegségek pszichikus mechanizmusaival (Brenner 1911 – lásd Csáth 1978).

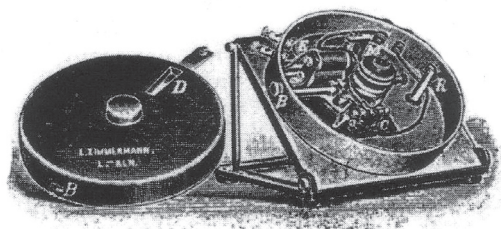
Moravcsik Ernő, bár nem értett vele egyet, támogatta Brenner József próbálkozásait – ám a zseniális hullócsillag: Brenner József/Csáth Géza sem illet Moravcsik Ernő biológiai pszichiátriai intézményépítő világába (lásd Harmat 1994: 74–78). Brenner József/Csáth Géza, aki egészen más karakter volt, mint Ranschburg Pál (és természetesen nem csak személyiségük, mindennapi életvezetésük, hanem tudományos beállítódásaik vonatkozásában is), végső soron ő sem illet – de inkább így kellene mondanom: *ő sem illeszkedett (nem tudott illeszkedni)* – a biológiai pszichiátria akkori magyar intézményes világához. Csak míg Brenner József/Csáth Géza afféle egzaltált hullócsillagként szétrobant a magyar légköri viszonyok közepette, Ranschburg Pál létrehozott egy alternatív intézeti keretet: megalkotta a magyar kísérleti és más (többek között: gyógypedagógiai) pszichológiákat is.

Brenner József/Csáth Géza ebben a konfliktusban – és saját belső démonaitól is üzve – eléget; pontosabban: önpusztító módon elégette magát. Ranschburg Pál csak (csak?) *traumatizálódott* – és csendes, aszketikus munkamorálja segítségével is folytatta azt, amiben hitt és küldetésének gondolt. Schnell János visszaemlékezése szerint Ranschburg Pál

„Sokszor megvallotta, hogy – bár új munkaterületét nagyon szerette, de ez mégis igen nagy lemondásába került, mert ő úgy érezte, hogy *igazi hivatása a pszichiátria terén megalapozatlan pszichológia problémáinak előbbre vitele lett volna*, és évekig, évtizedekig

nem tudta végleg leküzdeni a fájdalmas érzést, hogy tulajdonképpen problémáitól meg kellett válnia.” (Schnell 1946: 19. – kiemelés: LG.)

(*A Psychophysiologiai Intézet kísérleti-technikai szimbóluma: A Ranschburg-féle mnenometer*) Előadásom vége felé közeledve még mindenképpen szólnom kell (ha már csak röviden is) a Psychophysiologiai Intézet kísérleti-technikai szimbólumáról: a *mnenometert*ről. Ez egy olyan eszköz (technika, műszer) volt, ami – Ranschburg Pál emlékezet-kutatásaival összefüggésben – szinte azonnal megalapozta alkotója hazai és nemzetközi hírét. Én azonban ebben az előadásban nem a konkrét emlékezet-kutatás pszichológiája felől,⁸ hanem az intézményépítés szimbólumaként értelmezem.

1. kép: Ranschburg mnenométere, 1900 (Forrás: Schell János, 1929: 18.)

(*Koncepció és eszköz*) „Tégy mindent mérhetővé”. – Ranschburg Pál is ennek a XIX. század végi és XX. század eleji korszaknak a hatása alatt kezdett el kutatni, és – miként a hú tanítvány, Révész Margit visszaemlékszik – „munkájára mindvégig jellemző marad a legegzaktabb részlet-megfigyelés, pontos lerögzítés után a tapasztalatoknak sűrített egybefogása, törvényszerűségig való felemelése, hogy aztán ismét levetítse a gyakorlat síkjára, s a mindennapos orvosi és nevelői kérdésekre tudjon általuk segítséget nyújtani.” (Révész 1946: 44)

A mnenometert Laufenuer Károly mutatta be az Akadémián 1900-ban. Maga Ranschburg Pál pedig magyar és német nyelven is publikált a készülékről 1901-ben (Schnell 1929: 18).

(*Határmegvonások*) Milyen eszköztől is van szó? Olyanról, ami nagyon is – és okkal – alkalmas volt a *saját tudomány(os)- területfoglalásra*: „mind alap gondolatában, mind összes részleteiben teljességgel eltér a psychophysikai laboratóriumok minden akkoriban ismert készülékeitől.” Sőt: „Az azóta nagy munka árán tökéletesített készülék ma is – 28 év után⁹ – nem hogy túlhaladott lett volna, hanem egyre terjed, és alig akad pszichológiai laboratórium, melyben nem mint muzeális darab, de mint tudományos eszköz ne volna található.” (Schnell 1929: 2)

A mnenometerhez az emlékezet-kutatásban mind a hazai, mind a nemzetközi pszichológiai irodalomban a mai napig is a *Ranschburg-effekt* fogalma társul. Sőt, mi több: a psychINFO adatbázisa a Ranschburg-effekt címszóra 60 hivatkozást ad, köztük tucatnyit az utóbbi évtizedből (Pléh 2011: 204).

(*Ki volt az első: Lechner Károly vagy Ranschburg Pál?*) A határmegvonásnak egy másik lehetséges dimenziója: *az idő*. Ki (volt) az „első”? Ez a kérdés, többek között, azért is izgalmas, mert a „mélységes mély” *múltnak kútja* – Thomas Mann-nal szólva – „feneketlen”.

Ezért hát „minél mélyebben fürkésznünk, minél messzebbre hatolunk és tapogatózunk, a kezdeti alapok tökéletesen megmérhetetlennek bizonyulnak, s mérőónunk elöl, bármilyen kalandos távolságokba gombolyítjuk alá zsinagédát, mindig újra és tovább húzódnak vissza a feneketlenségbe. Találón mondhatjuk itt, hogy »újra és tovább«, mert kutató buzgalmmunkkal a kikutathatatlan incselkedő játékot úz, látszatmegállónkat és úti célokot kínál, melyek mögött, amint elértük őket, újabb szakaszok tárulnak fel”. (Thomas Mann 1975: 7)

A mi témánk vonatkozásában is tehát fölvetethető az „újra és tovább”: *vissza – és egyre mélyebben vissza – a (homályos) kezdetek rejtélyes világához*. Itt és most azonban engem kevésbé ez a történetfilozófiai és ismeretelméleti bonyodalom foglalkoztat, hanem ennek, mondhatni, konkrét tudásszociológiai vetülete: Ranschburg Pál és tanítványai intézményépítő erőfeszítéseit (úgy tűnik: szükségképpen) kísérő *határmegvonó artefaktum/ok* problémája. Ez pedig nem más, mint egy sajátos legendaképzés az „elsőség” kérdése körül.

Legendaképzés – egy „filológiai pontatlanság”

Nézzük a (szikár) tényeket:

- Magyarországon az első kísérleti pszichológiai laboratóriumot Ranschburg Pál alapította 1899-ben. *Ez tudománytörténeti tény*.

- „Psychophysikai módszereket már megelőzően alkalmazott – Ranschburg közlése szerint – Lechner professzor kolozsvári elmekórtani klinikáján. *Tudományos közlések a kolozsvári vizsgálatok alapján azonban nem történtek*.” (Schnell 1929: 23 – lábjegyzetben. – Kiemelés: LG.)

- *Ez viszont cáfolható!* (lásd Fodor és Kós 1995)

A kísérleti pszichológia „eszméje” Magyarországon

A kísérleti pszichológia „eszméjét” Magyarországon először Böhm Károly (1846–1911) vetette föl 1882-ben: azaz felszólítja a hazai kutatókat, hogy a külföldiekhez hasonlóan ők is végezzenek pszichofizikai kísérleteket, mert ezeknek több hasznuk lenne, mint a koponyaméréseknek (Böhm 1882).

Lechner Károly (1850–1922)

1882-től ez a vizsgálódási törekvés megjelenik Lechner Károly munkásságában (lásd például Lechner 1882). Az első igazi kísérleti pszichológiai közleménye azonban 1884-ben jelent meg (lásd Lechner 1884).

(Követők hálózata) Ranschburg Pál „ELSŐ” LABORATÓRIUMA kiszorult és/vagy kiszorították az egyetemi körökből – de *követők hálózatát* szervezte maga köré. A követők hálózata révén a saját tudományos életvilág létrehozása határmegvonásokkal részben *visszafelé* is működött (a hű tanítványok segítségével elsősorban) – *előre, a tudományos intézményépítés jövőjére* tekintettel pedig Ranschburg Pál mintaadásának köszönhető, hogy Magyarországon a klinikai célokra alkalmazott pszichológia és a kísérleti pszichológia két területe egymást átfedő szakmai hálózatokban bontakozott ki.

Ma pedig két intézmény is, az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar Pszichológiai Laboratóriuma, valamint az MTA Pszichológiai Kutatóintézete egyaránt saját megalapítóját látja Ranschburgban, s tevékenységüket az ő gyógypedagógiai laboratóriumára vezetik vissza (Pataki 2002, Pléh 2000: 277–278, Pléh 1996–2000, 2011: 203–204).

Boldog végkifejlet: „be- és kiteljesedés”? Minden rendben?

Korántsem!

(*Pantheon és/vagy kultusz?*) A magyar pszichológia történeti ön-reflexivitása igencsak hiányos (lásd ezzel kapcsolatosan bővebben írásomat: Lányi 2008).

Ennek egyik szimptomája: Ranschburg Pál a magyar pszichológiatörténet „pantheon-jában” van – de nem él mint eleven tradíció. Nincs (jó értelemben vett) kultusza. Nincs például Ranschburg Pál monográfia sem.

Miért?

IRODALOM

- Alexander, I. 2005, Erikson and Psychobiography, Psychobiography and Erikson. In Schultz, W. T. (ed.): i. m. 265–284.
- Anderson, J. 2005, The Psychobiographical Study of Psychologists. In Schultz, W. T. (ed.): i. m. 203–209.
- Baran, B., Bitter, I., Fink, M., Gazdag, G. és Shorter, E. 2008, Károly Schaffer and His School: The Birth of Biological Psychiatry in Hungary, 1890-1940. *European Psychiatry* 23 (6): 449–456.
- Barenbaum, N. B. 2005, Four, Two, or One? Gordon Allport and the Unique Personality. In W. T. Schultz (ed.): i. m. 223–239.
- Barenbaum, N. B. 2006, Henry A. Murray: Personology as Biography, Science, and Art. In D. A. Dewsbury, L. T. Benjamin, Jr., & M. Wertheimer (eds.): *Portraits of Pioneers in Psychology* (Vol. VI, ch. 11). Washington, D.C: American Psychological Association.
- Bitter I., Huszár I. és Szirmai I. (szerk.) 2008, *A pszichiátria klinikák 100 éve*. Semmelweis Kiadó, Bp.
- Bjork, D. W. 1993, *B. F. Skinner: A Life*. Basic Books, New York.
- Brenner József 1911, Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa. *Gyógyászat*, szept. 24.
- Böhm Károly 1882, Néhány újabb kutatás a kísérleti lélektan terén. *Magyar Philosophiai Szemle*, 199–201.
- Buda Béla 2011, *Az elme gyógyítása. Kritikus pillantások egy különös orvosi szakterületre*. Háttér Kiadó, Bp.
- Csáth Géza 1978, *Egy elmebeteg nő naplója*. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- Csikszentmihályi Mihály 2008, *Kreativitás. A flow és a felfedezés, avagy a találménység pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Friedman, L. J. 1999, *Identity's Architect: A Biography of Erik H. Erikson*. Scribner, New York
- Fodor Katalin és Kós Béla 1995, Lechner Károly, a „psychophysiológia” kolozsvári művelője. In Kiss György (szerk.): i. m. 20–30.
- Gergen, K. J. és Gergen, M. M. (szerk.) 1984, *Historical Social Psychology*. Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey–London
- Gordosné Szabó Anna 2003, Ranschburg Pál hatása a gyógypedagógiára – eddig ismeretlen adatok tükrében. *Gyógypedagógiai Szemle* (31), 3: 220–230.
- Gordosné Szabó Anna 2005, Szabadkőműves magyar pedagógusok a 19. és 20. század fordulóján. In: Kelemen Elemér és Falus Iván (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Műszaki Kiadó, Bp., 163–175.
- Harkai Schiller Pál 1946, Ranschburg tudományos jelentősége. In: Harkai Schiller Pál (szerk.), i. m. 51–55.
- Harkai Schiller Pál (szerk.) 1946, *Lélektani tanulmányok Ranschburg Pál emlékére*. Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézete, Bp.
- Harmat Pál 1994, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908-1993*. Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Haynal, A. 2003, *Párbeszéd vagy párviadal. A Freud-Ferenczi-kapcsolat és a pszichoanalízis*. Gondolat Kiadói Kör, Bp.
- Hoffman, E. 1988, *The Right to Be Human: A Biography of Abraham Maslow*. Jeremy P. Tarcher, Inc. Los Angeles, CA.
- Jeggle, U. 1994, Határ és identitás. *Régio*, 2: 3–18.
- Kiss György (szerk.) 1995, *Pszichológia Magyarországon*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp.
- Kuhn, T. S. 1984, *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó, Bp.
- Lafferton Emese (é. n.), *A magántérbolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908*. – http://www.phil-inst.hu/recepicio/html/3/303_belső.htm
- Laufenauer Károly 1879, *Agyszöveti vizsgálatok*. Bp.
- Laufenauer Károly 1880, *Vizsgálatok az agy corti-calis látómezejéről*. Bp.
- Laufenauer Károly 1884, *Az emlékező tehetségről*. Bp.
- Laufenauer Károly 1899, *Előadások az idegélet világából*. Bp.

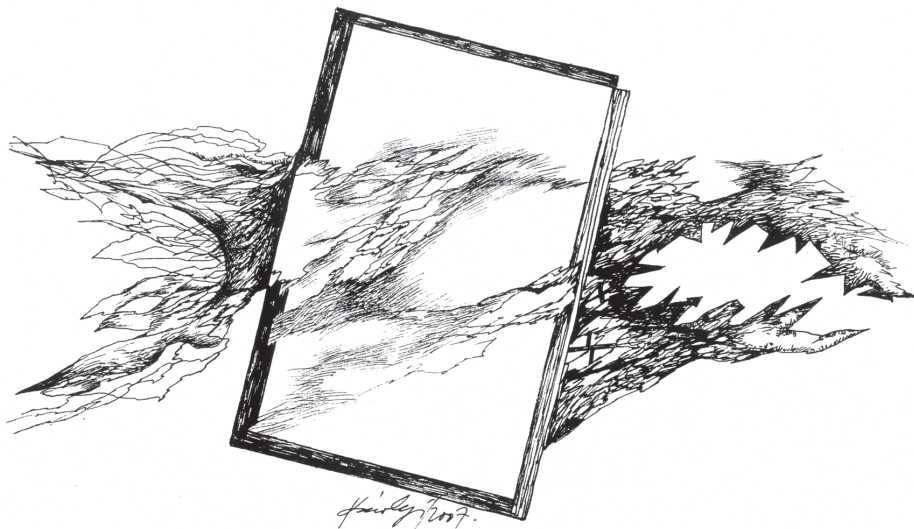
- Lányi Gusztáv (szerk.) 1999, *Személyiség és politika*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 57. Bp.
- Lányi Gusztáv 2000, *Magyarország, protestantizmus, társaslélektan. Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Osiris Kiadó, Bp.
- Lányi Gusztáv 2001, *Rendszerváltozás és politikai pszichológia*. Rejtjel Kiadó, Bp.
- Lányi Gusztáv (szerk.) 2006, *Politika pszichológiai tükrében. Magyarország: 1990–2005*. Józsoveg Műhely Kiadó, Bp.
- Lányi Gusztáv 2007, Az elbeszélte élettörténetek szociálpszichológiájáról. *Replika*, 58. (szeptember) 46–49.
- Lányi Gusztáv 2008, A magyar pszichológiatörténet helyzete: terepszemle, tervek és javaslatok. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 63. 3: 559–575.
- Lechner Károly 1882, A téboly agytáplálkozási zavarainak lokalizációja. *Orvosi Lapok*, 19, 21.
- Lechner Károly 1884, Az érzéki észrevevés elemi alkotórészei. Psychophysikai kísérleti tanulmány. *Magyar Philosophiai Szemle*, 273–303.
- Mannheim Károly 1996, *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Mannheim Károly 2000, A tudásszociológia. In Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó. 299–345.
- Mann, Thomas 1975, *József és testvérei*. I. köt. Európa Könyvkiadó, Bp. (Sárközi György fordítása.)
- Merton, R. K. 1980, *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat Kiadó, Bp.
- Miskolczi D. 1971, Ranschburg Pál. *Ideggyógyászati Szemle* (24) 10: 385–387.
- Pataki Ferenc 2001, *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Bp.
- Pataki Ferenc 2011, Történelem és élettörténet. In: Pataki F.: *A varázsát veszített jövő*. Noran Libro, Bp., 32–43.
- Piaget, J. 1970, A pszichológia, az interdiszciplináris kapcsolatok és a tudományok rendszere. In: Piaget, J.: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Bp., 517–548. (Válogatta és szerkesztette: Kiss Árpád.)
- Preglau, Max 2004, Fenomenológiai szociológia – Alfred Schütz. In Morel, J., Bauer, E., Meleghy, T., Niedenzu, H., Preglau, M., Staubmann, H. (szerk.): *Szociológiaelmélet*. Budapest: Osiris Kiadó, 83–105.
- Moravcsik Ernő Emil 1897, *Gyakorlati elmekörtan*. Bp.
- Moravcsik Ernő Emil 1901, *Az orvos működési köre az igazságügyi közszolgálatban*. Bp.
- Moravcsik Ernő Emil 1913, *Az idegbetegségek gyógyítása*. Bp.
- Pataki Ferenc 2002, Egy évszázad árnyékában. Adalékok a Pszichológiai Intézet történetéhez. In: Czizler István, Halász László és Marton L. Magda (szerk.): *Az általánostól a különösöig*. Gondolat Kiadói Kör és MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Bp., 15–40.
- Pléh Csaba 1996–2000, Pszichológia. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. Században*. Babits Kiadó, Szekszárd, V. köt.: 105–114. –<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1215.html>
- Pléh Csaba 2000, *A lélektan története*. Osiris Kiadó, Bp.
- Pléh Csaba 2011, *A lélektan a kultúra útján*. Kairosz Kiadó, Bp.
- Ranschburg Pál 1935, Az új pszichológiák és a jövő neveléstudománya. *A Jövő Útjain*, 6. sz.
- Ranschburg Pál 1942, Magyar lélektani törekvések. In: Harkai Schiller Pál (szerk.): *A lelki élet vizsgálatának eredményei*. Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézete, Bp., 471–496.
- Ranschburg Pál 1946, Harkai Schiller Pál cselekvéstanai lélektana. In Harkai (szerk.): i. m. 56–85.
- Révész Margit 1946, Ranschburg emberi sorsa. In Harkai Schiller Pál (szerk.): i. m. 44–50.
- Ricoeur, P. 1999, Emlékezet – felejtés – történelem. In N. Kovács Timea (szerk.), *A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Bp., 51–67.
- Runyan, W. M. 1982, *Life histories and psycho-biography. Explorations in theory and method*. Oxford University Press, New York.
- Runyan, W. M. 1998, Vita a pszichobiográfiáról. In Hunyady György (szerk.): *Történelmi és politikai pszichológia*. Osiris Kiadó, Bp., 305–339.
- Runyan, W. M. 2005, Evolving Conceptions of Psychobiography and the Study of Lives: Encounters With Psychoanalysis, Personality Psychology, and Historical Science. In W. T. Schultz (ed.): i. m. 19–41.
- Runyan, W. M. 2006, Psychobiography and the psychology of science: Understanding relations between the life and work of individual psychologists. *Review of General Psychology*, Vol 10(2), Jun, 147–162.
- Schaffer Károly 1926, *Über das morphologische Wesen und die Histopathologie der hereditär-systematischen Nervenkrankheiten*. Berlin.
- Schaffer Károly 1927, *Az elmebetegségek és a kapcsolatos idegbetegségek körtana*. Budapest.
- Schaffer Károly 1938, *Histopathologie des Neurons*. Budapest – Lipcse.
- Schnell János 1929, A gyógypedagógiai pszichológiai M. Kir. Laboratórium tudományos működése egy negyedszázad alatt (1903–1928). In Schnell János (szerk.): *Pszichológiai tanulmányok a lélektannak és határterületeinek elméleti és gyakorlati kérdéseiről prof. dr. Ranschburg Pál tiszteletére*. A Magyar Gyógypedagógiai Társaság Kiadása, Bp.

- Schultz, W. T. (ed.) 2005, *Handbook of Psychobiography*. Oxford University Press, Oxford, New York.
- Schütz, A. 1970, *On Phenomenology and Social Relations*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Schütz, A. és Luckmann, T. 1984, Az életvilág strukturái. In Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományokban*. Gondolat Kiadó, Bp.
- Simonton, D. K. 2004, *Creativity in science. Chance, logic, genius, and Zeitgeits*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Suloway, F. J. 1987, *Freud, a lélek biológusa. Túl a pszichoanalitikus legendán*. Gondolat Kiadó, Bp.
- Torda Ágnes 1995, Egy tudományos műhely létrejötte a századfordulón. In Kiss György (szerk.): i. m. 31–55.
- Zigler, E. & Gilman, E. 1998, The Legacy of Jean Piaget. In G. A. Kimble & M. Wertheimer, (eds.): *Portraits of Pioneers in Psychology* (Vol. III, pp. 145–160). American Psychological Association, Washington, D.C.

JEGYZETEK

1 Itt és a továbbiakban is Torda Ágnes (1995) tanulmányában közölt levéltári forrásokra támaszkodom. 2 Választásom motivációihoz lásd ön-reflexív jelle-gű írássomat (Lányi 2007). 3 Ranschburg Pál élettörténetének részletes és do-kumentált leírását lásd Torda (1995: 31–34), ille-tve a mi kötetünkben Ranschburg Ágnes Hildegard tanulmányában. 4 A drámai részleteket lásd Ranschburg Ágnes Hildegard kötetünkben található tanulmányában. 5 A tanszék, illetve később (1908 után) a klinika tör-	ténetéhez lásd Bitter és munkatársai (2008) művét. – Figyelemre méltó Lafferton Emese tanulmánya (lásd Lafferton é.n.). – Lásd még Buda 2011: 97–99. 6 A habilitációs kérelem majdnem most is elakadt, de nem szakmai okokból, hanem ideológiai, pon-tosabban: antiszemita akadémikuskodások miatt. – A részleteket lásd Ranschburg Ágnes Hildegard kö-tetünkben olvasható tanulmányában. 7 www.leveltar.sote.hu/60_fond_sote.doc 8 Ezt lásd kötetünkben Czigler István tanulmányában. 9 Akkor: 1929-ben.

A skandináv társadalom a kora középkorban

Skandináviában a középkorban nagyon fontos szerepe volt a családi, illetve a nemzeti kötődéseknek. Ezek tanulmányozásához nagy segítséget nyújtanak a *sagak*, melyek Skandinávia kora középkori világának rekonstrukciójához használhatók fel. Valójában ezek a források sem mondhatók tökéletesen megbízhatónak, hiszen nagy részük a XIII. században keletkezett, amikor már Skandinávia is keresztény volt. Azonban az óészaki források kiemelkedése a nyugati világ forrásaiból a költészeti hagyományban rejlik, amely éppen ezeken a korábbi századokban élte virágkorát. A *sagak* szereplői többségében olyan emberek, akik valóban éltek a X–XI. század környékén. Ezekben az írásokban hiába keressük a klasszikus, kétpólusú, jó és rossz ellentétére épülő világképet, a főszereplőknek éppen úgy megvannak a hibáik, mint az erényeik.

Az alábbi írásban azonban nem műelemzési cézzal szerepelnek a *sagak* – példakon, apró történeteken keresztül a skandináv társadalom felépítését fogják közelebb hozni hozzánk. Alábbi írásomban tehát a főbb társadalmi csoportokról, a vezetők szerepéről, a nők és gyermekek helyzetéről, valamint a házasságról fogok írni.

A dolgozathoz a *Kopasz Grím fia Egill (Egils saga)* és a *Felperzselt tanya (Brennu-Njáls saga)*, valamint három, rövidebb *saga* magyar fordítását: *Hrafnkell történetét (Hrafnkells saga)*, *Gíslí történetét (Gísla saga)*, és *Ófeigr történetét (Bandamanna saga)* használtam fel. A többi *saga* az interneten eredeti izlandi és angol fordításban volt elérhető. Ezek szintén rövidebb terjedelműek: a *Gunnlaugs saga ormstungu*, a *Hænsna-Þóris saga* és a *Þórðar saga hreðu*.

(*Társadalmi tagozódás*) A nemzetségeknek több elnevezése ismert: klán, *sippe* (germán területek), *fara*, *slægt* vagy *ætt* (Skandinávia) stb. A rokonok felelősséggel tartoztak egymás iránt; ha valaki elkövetett valamit – például gyilkosságot – könnyen lehet, hogy a rokonságnak kellett megfizetnie a váltságot. Peres ügyekben elvárható volt, hogy a nemzetség kiálljon egymásért – jó példa erre a *Hrafnkells saga*-ban Thorbjörn, aki először bátyja, majd unokaöccse, Sámr segítségét kérte a Hrafnkell elleni pörben. Mivel a győzelem erősen kétséges volt, Bjarni elutasította a segítséget, de Sámr is csak vonakodva állt rá.

Egy nemzetséghez a következő módokon lehetett csatlakozni: házasság (egy nő esetében az ágyasság is ide tartozik, illetve az ebből születő törvénytelen gyermekek), nevelőcsalád révén, örökbefogadással, illetve testvérré fogadással, hűbérességgel.

Az Edda a *Ríghula* című versben szól arról, hogyan születtek a társadalmi csoportok ősei: Thræl a szolga, és felesége Thír; Karl, a szabad ember és felesége, Snör; valamint Iarl, a nemes és felesége, Erna. Ezeknek az „ős” embereknek az apja Heimdall isten, aki Ríg néven látogatott el három házaspárhoz. A versben vázolt társadalmi és gazdasági különbségek alapján a következő rétegek különböztethetők meg:

Rabszolgák

A középkori Skandináviában a rabszolgáknak nem volt semmilyen politikai, vagy gazdasági szerepük. A rabszolga-státust több módon lehetett „elérni”: rabszolga szülők gyermeke rabszolga is maradt. Bizonyos bűnök elkövetésével is lehetett valakiből rabszolga. A kalandozások és hadjáratok egyik célja az volt, hogy rabszolgákat szerezzenek. A foglyokat vagy megtartották, vagy váltságdíjat kértek értük a rokonoktól. A keresztényeknél pél-

dául elfogadhatatlan volt, hogy pogányok rabszolgái legyenek. Származásukat nézve sok volt a skandináv fogoly, de gyakoribbak a külföldiek, főleg írek és skótok. Az Európában megtelepedett vikingek gyakran foglalkoztak rabszolga kereskedelemmel. Voltak kelet-ről érkezettek is: szlávok, finnek (akik mindig is függtek a többi skandináv néptől), és a Baltikum térségének népei.

A történetírók közül Ibn Fadlán volt az, aki írt a vikingek rabszolga tartási szokásairól, mikor a Volgánál kapcsolatba került velük. A rabnókkal kapcsolatban azt írta, hogy nemcsak a házimunkákat kellett elvégezniük, hanem ágyasként is szolgálhattak. Amellett tehát, hogy egy férfinak volt felesége, ágyast, vagy ágyasokat is tarthatott. Erről Brémai Ádám is írt, de meg kell említeni, hogy ő tévesen minden asszonyt feleségnek tartott.

A rabszolgák felszabadulhattak: vagy megváltották magukat, vagy felszabadították őket. A *Gisla saga*-ban Gisli Ingjaldr két rabszolgájának felszabadításáért tett lépéseket, miután segítettek neki megszökni üldözői elől. Bizonyos törvények lehetőséget biztosítottak, hogy a rabszolgák megvásárolják a szabadságukat, de vagyon híján ez nehezen járható út volt. A felszabadított rabszolgák pedig általában annál a családnál maradtak szolgálatban, ahol előzőleg voltak, mivel saját földet nem szerezhetek volna. Ilyen ember volt a *Brennu-Njáls saga*-ban a Njautl fiak nevelője, Szabadult fia Thórd. A szabadult, vagyis *leysingi* megnevezés gyakran előkerül a volt rabszolgáknál. Izlandon a rabszolga felszabadítóknak is volt elnevezésük: *frjálsgjafi*. A *Brennu-Njáls saga*-ban Gunnar így szólott egyik cselédjéhez: „*Te meg mától fogva olyan munkát végzel, amihez kedved van.*” Bernáth István jegyzete szerint ez azt jelentette, hogy Gunnar nemzetsége tagjává fogadta a férfit.

Sok rabszolga megszökött urától; őket nem nagyon keresték, csak ha valami rosszat követett el előtte.

A szolgákat, cselédeként adták-vették gazdáik. Az *Egils saga Skallagrímssonar*-ban Steinar meg akarta venni Thrándot, akiért előző gazdája három márka (8 uncia) ezüstöt kért. Ez kétszeres ár volt, de Steinar kifizette. Ugyanakkor a cselédeknek is voltak bizonyos jogaik, például büntetlenül nem lehetett őket megölni. A fent említette Steinar két szolgáját is megölte Thorsteinn, aki nem fizette ki a váltságot a megszállt három napon belül. Ezért kétszer három év kitisztásra ítélték, ami örökös kitisztást jelentett.

A sagak alapján a kutatók azt feltételezik, hogy az izlandi háztartásokban 12-18, de akár 30 rabszolga is élhetett. A velük kapcsolatos utalásokban, mint „egy adott gazda tanyáján lévő emberek”-ről esik szó.

A XII. században a rabszolgaság eltűnt Izlandról, és inkább a tanyákon napszámosként alkalmazott földtelen szabadok kerültek előtérbe. Norvégiában 1274-ben törvény által szüntette meg a rabszolgaságot VI. Magnus Lagabøter (1238–1280), Svédországban azonban 1335-ig élt ez az intézmény. A rabszolgák felszabadítása feltételezésekkel ellentétben nem keresztény vívmány volt; a korai időkben püspökök is tartottak rabszolgákat, akiknek egy részéből szerzetes lett.

Mindössze egyetlen rúnakő említi a rabszolgaság intézményét, mely Hørningben, Észak-Jütlandon található. Egy Toki nevű kovács egykori gazdájának állított emléket. Toki a kutatók véleménye szerint aranyműves lehetett. Ami az írott forrásokat illeti: törvénykönyvekben találhatunk utalásokat a rabszolgákra, mint például a XIII. századi izlandi gyűjteményben, a *Grágás*-ban.

Parasztok, szabadok

A skandináv társadalom többségét, és egyben gerincét is a szabad, földműves parasztok alkották, a *bondir*-ok.

A Trødelagi törvény két csoportra osztja a szabadokat: a *hauðdar*-ok családon belüli örökösödéssel szerezték birtokukat. Ezen kívül volt egy harmadik, alacsonyabb réteg, a földnélkülieké. A szabadparasztok földje az ösiség jogán egészen a XVIII. századig adómentes és eltulajdoníthatatlan volt. Nem csak a földművesek tartoztak a szabadok csoportjába, hanem a kézművesek, kereskedők és harcosok is. Ezek a foglalkozások gyakran egybevégtak; például több gazda összeállt, hogy kereskedelmi utat, vagy viking portyát szervezzen.

A szabad parasztok nagycsaládban éltek, akár három generáció is egy fedél alatt. A szolgálkakkal együtt akár ötven ember is élhetett egy tanyán. A gazdák állattenyésztésen kívül földműveléssel is foglalkoztak, már amennyire az éghajlati adottságok lehetőséget biztosítottak számukra. Néhányan a kovácsmesterséghez is értettek, bár Izland például nagyon szegény volt ásványi alapanyagokban.

Ennek a társadalmi csoportnak a szerepe azért is fontos, hiszen általuk maradtak fenn a sagák az utókor számára.

Vezetők

Egy-egy vállalkozó szellemű férfi, vagy család, ha vagyont szerzett, azzal könnyen nagy tekintélyre tehetett szert. A Hrafnkells saga egy ilyen életút leírása. Hrafnkell apja, mint új izlandi telepes könnyen szerzett magának nagy földet, de a család felemelése a vezetők közé már a fia érdeme, aki – mint tekintélyes gazda – nagy vagyonra is szert tett. A saga tanulságos fordulata, hogy Hrafnkell nagyképmű viselkedése miatt összefogtak ellene, elbukott, ám szinte a semmiből is olyan gazdaságot tudott felépíteni, amely vetekedett a korábbival, és újra visszaszerezte tekintélyét. A vezetőknek tehát rátermettségükkel kellett bizonyítaniuk, hogy alkalmasak a közösség, vagy nemzetségük képviselőire. A bukás ugyanolyan gyorsan jött, mint a dicsőség. Hrafnkell ellenlábasa, Sámr tekintélye ugyan nagyot nőtt a győztes pör után, de láthatóan nem volt alkalmas arra, hogy a következő szembekerüléskor ellenfele fölé kerekedjen.

A tekintély azonban nem volt elég: csak egy jómódú, gazdag ember számíthatott arra, hogy kellő befolyást tud szerezni, és a peres ügyben kétségtelen lesz a győzelme. Persze ilyenkor is érhatték meglepetések, ha többen összefogtak ellene. Az ilyen fajta érdekszövetségek egy-egy gazdag ember vagyonának megszerzése érdekében nem mentek ritkaság számba. Az előbb említett Hrafnkell ugyanakkor ténylegesen bűnös is volt Einarr megölése ügyében, ám ez nem menti fel vádlóit a kapzsiság bűne alól. Hasonló esetet ír le a *Bandamanna saga*: itt egy (mai szóval élve) koncepció perben akarta megkaparintani a gazdag Oddr goði vagyonát nyolc nemzetségfő. Ófeigr, Oddr apja azonban szép szavakkal és jó sok pénzzel megvesztegetett két vádlót, így fia büntetése jelképes összegű lett. Előkerült egy másik megvesztegetési mód is: Ófeigr feleségül kéri fia számára az egyik vádló, Gellir lányát. Egy ilyen házasság lehetősége Gellir számára visszautasíthatatlan volt. A vesztegetés tehát ebben a korban is ismerős probléma volt az igazságszolgáltatásban. Hogy a fenti esetekben igazság szolgáltatott-e, vagy sem, részben az olvasó véleményére van bízva. A gazdag emberek (már akkor is) könnyebben boldogulhattak. A *Bandamanna saga*-ban Oddr, a gazdag birtokos megengedhette magának, hogy goði rangot vásároljon, amellyel még több támogatót szerzett magának.

Mivel a skandináv társadalom harcias szellemben élt ezekben az évszázadokban, teljesen természetes, hogy vezetők elsősorban katonai szempontok alapján határozhatóak meg. Státuszuk különböző volt: egy részük a király fennhatósága alá tartozott, hasonlóan, mint a hűbéreseket, mások pedig függetleníteni tudták magukat a hatalomtól, és akár sikerrel is szembe tudtak szállni egy-egy uralkodóval. Ezek a vezetők nagy területeket tudtak maguknak kiszakítani az egységes-

nek alig nevezhető Skandináv félszigetből, és önálló kiskirályokként tudtak uralkodni. Pozícióik éppen olyan ingatagok voltak, mint bármely uralkodóé ebben az időszakban.

Skandináviában a királyi hatalom a kora középkorban teljesen más volt, mint Európa más országaiban. A királyok ugyanis hiába birtokolták a tisztséget, az uralmuk alatt álló földek nagysága mindig változott. Bizonyos királyoknak nagyobb területeket sikerült egyesíteniük (mint például Széphajú Harald), de voltak időszakok, mikor több testvér osztozott nemcsak a királyi címen, hanem a birtokokon is. Gyakoriak voltak a testvérharcok és az egyéb belviszályok is. Egy-egy zavaros szituációt kihasználva bizonyos jarlok a királyi hatalommal vetekedő befolyást szerezhettek maguknak.

A királyok (*könungur*) hatalmuk legitimizálása érdekében isteni eredetet tulajdonítottak maguknak és családjuknak, és egyfajta vallási vezetői is voltak népüknek. A *könungur* szó a *kyn* azaz nemzetség szóból ered; a tisztség tehát a nemzetségfőkből nőtte ki magát. A hűbéresség kicsit máshogy működött, mint Európa-szerte: ott bizonyos családok, a nemesek egyúttal hűbéresei voltak a királynak. Skandináviában a gazdák szabadabban élhettek. Ha valakit a király hűbéresévé tett, az azt jelentette, hogy előre lépett a ranglétrán, de a területén beszedett adóból fizetnie kellett a királynak. A király elvehette ezt a jogot, de ez nem járt birtokelkobzással, melyre példa az *Egils saga Skallagrímssonar*: sorozatos pereskedések folytak a Hildirid-fiak, és Esti Úlf családja között. Úlf is királyi hűbéres volt, és később fia, Thórolf is az lett.

A királyok további bevételek reményében földeket is adtak ki megművelésre bizonyos gazdáknak, ők voltak a haszonbérlők vagy intézők (*bryti*).

Nem csak a királyoknál volt szokás, hanem a jarloknál is, hogy ifjú harcosokat fogadtak udvarukba, a kíséretükbe. Ezek a férfiak apjuk halála után örökölték birtokot, és továbbra is hűségesek maradtak a királyhoz. Az udvarokba vagy kérésre kerültek (mint az előbb említett Esti Úlf fia Thórolf), vagy pedig önként. Befogadásukról egyébként nem a király döntött, hanem a kíséret korábban odakerült tagjai. Ibn Fadlán feljegyzéseiben leírta, hogy a Rusz uralkodója mellett mindig ott voltak kíséretének legbátrabb harcosai és megbízható emberei, összesen négyszázan. Leírása nem mutat kedvező képet az uralkodókról, hiszen még akkor sem kelt fel trónjáról, ha szükségét végezte, vagy egy rabnőjével akart közöszlenni, de lovát is oda kellett vezetni, ha éppen el akart menni valahová. Helyettese is volt, aki a nép előtt és harctéren is képviselte.

Főleg Norvégiában volt gyakori a *jarl* tisztség, amelyből kialakult a brit *earl* elnevezés, és amelynek magyar megfelelője a gróf. Ez a tisztség egybevág a későbbi nemesi címmel, az általa biztosított hatalmi lehetőségeket tekintetbe véve. A jarlok saját, nagy kísérettel rendelkeztek, és hajóikon vezettek hadjáratokat.

Hasonlóan önálló, de középszintű katonai vezetők voltak a *hersir*-ek. Ez utóbbi tisztség a X. században fokozatosan átalakult, és a norvég királyok regionális tisztviselői, helytartói lettek. Eredetileg a *goði*-khoz hasonló, vallási színezete is volt ennek a rangnak.

Izland nem tartozott egy skandináv uralkodó fennhatósága alá sem (bár az erre való törekvések gyakoriak voltak), így helyi vezetők, a *goði*-k (*tsz: goðar*; magyar átíratban: *godi*) álltak a közösségek, kerületek élén. Ez a tisztség csak Izlandon fordult elő, és sajátos jelentőséggel bírt. A *goði* szó jelentése pap, amely elsősorban a spirituális vezető szerepet látszik előtérbe helyezni. Ez a szerep abban a korban volt hangsúlyos, amikor Izland még nem tért át a keresztény hitre. A *Hrafnkells saga* névadója, Hrafnkell *goði*, aki *Freyr* istent szolgálta, templomot építtetett neki, felajánlotta neki állatai felét, és szent lovát is ott őrizte.

Téves lenne azt gondolni, hogy a *goði*-k csak vallási vezetők voltak. Ennek két dániai példa mond ellent: a IX. illetve X. században élt férfiakkal kapcsolatban a vallási funk-

ciókat hangsúlyozták a források. Emellett nem elhanyagolható az sem, hogy a tisztség a kereszténység felvétele után is megmaradt.

A *goði*-k gyakran nemzetségfők (*höfðingi*) voltak, akik családjuk legtekintélyesebb, legaktívabb tagjának számítottak. Fontos szerepet játszottak a törvényhozásban is.

A *goði*-k mellett egy másik fontos tisztség a törvénytudóké (*lögsögmaður*). Izlandon eredetileg a törvénytudókból került ki a törvénymondó, mint a törvényhozás és ítékezés feje. Ha valakinek peres ügye támadt, egy ilyen törvénytudó segítségét kérte, hogy nyerhessen ellenfele ellen. A *Hrafnkell saga*-ban Sámrt nagybátyja kérte fel arra, hogy képviselje őt Hrafnkell elleni pörében. Egy ilyen törvénytudó a mai ügyvédek előképének tekinthető. Sámrr – akárcsak mai „kollégái” – mérlegelték egy-egy ügy kimenetelének lehetőségét. A vereség azonban más volt, mint napjainkban. Ha napjainkban egy ügyvéd elveszíti a pert, járandóságait akkor is megkapja, és nem feltétlenül ront a renoméján. Következő ügyfelet amúgy sem az érdekli, mi történt egy számára idegen emberrel. Egy törvénytudó vereségével nem csak a saját, hanem egész nemzetségének a jó hírnevét kockáztatta. Sámrr is elveszítette tekintélyét, mikor végül Hrafnkell győzött.

A *Brennu-Njáls saga* konkrétan említi egy törvénytudót, akinek fontos szerep jutott az izlandi törvényhozásban: Thórodd fia Skaptit, aki 1004–1030-ig töltötte be ezt a fontos tisztséget; nevéhez fűződik az ötödik bíróság létrehozása. Ezen felül megszigorította a gylkosságok bejelentésének feltételeit.

Norvégiában kicsit más volt a helyzet: ott egy-egy népgyűlésen több törvénytudó is volt. Ez a tisztség később intézményesedett, és a norvég király fennhatósága alá tartozott.

(*Nök*) A nők szerepe rendkívül érdekes volt a skandináv társadalmon belül. Először is fontos volt a klasszikus gazdaasszony-szerep, amelynek megerősödése a viking korra esik. A férj távollétében a birtok irányítása a feleség kezébe került. Megerősíti ezt a szerepet az, hogy a sagákban gyakran olvashatunk olyan utalásokat nőkkel kapcsolatban, hogy jól vezette a gazdaságot, vagy, hogy tékozlóan bánt a javakkal stb. Az ilyen jellemzések gyakoribbak, mint azok, amelyek a külső erényekre vonatkoznak, de ilyen leírások is akadnak bőven. Ebben a korban láthatóan ez csak egy erény volt a sok közül. A sagák írói általában azokat a nőket emelték ki, akik értettek a gazdálkodáshoz, és biztos támaszt nyújtottak férjüknek. Egy becsvágyó, önféjű nő, mint *Brennu-Njáls saga*-ban Hallgerd, férjeit egytől egyig bajba sodorta, és halálukért is felelős volt. Szépsége volt ugyanis az egyetlen erénye. A saga szerzője anyját és lányát hasonlította össze, akik egy időben mentek férjhez:

„Hegyalján Hallgerd átvette a háztartás vezetését, pazarlóan bánt mindennel, és parancsolóan mindenkivel. Thorgerd átvette a Köves-folyó menti tanya háztartását, és jó gazdaasszony vált belőle.” (Kopasz Grím fia Egill, 288. old.)

A nők örökölhettek, akár egy tanyát is. Előfordulhatott, hogy egy gazdának nem születtek fiai, vagy még az ő életében meghaltak. Tanyáját egyedül vezető nő volt *Bandamanna-saga*-ban Svala, aki maga határozott sorsa felől. Ez arra enged következtetni, hogy nem voltak rokonai sem, akik beleszólhattak volna az életébe.

Nem minden nő volt „hivatalos” feleség. A skandináv társadalomban elfogadott dolog volt ágyast tartani, akár feleség mellett is, ha a férfi megengedhette magának. Az *Egils saga Skallagrímssonar* egy konkrét esetet említi, mikor Björgólf ágyasnak megvesz egy lányt, Hildiridet. Nyolc ezüstöt fizetett az apjának, ami körülbelül a fele a lánykerési pénznek, bár Björgólf „egybekelésről” beszélt.

(*Házasság, válás*) A házasság nem csak két ember életének összekötését jelentette, hanem a két család, és két külön nemzetség szövetségét is. Ha valaki valakivel rokonságba került, azt jelentette, hogy a családot érintő dolgok rá is vonatkoznak, és itt általában a problémákat kell kiemelni.

Egy férfi házassági szándékát a kiszemelt nő legközelebbi férfi rokonával beszélte

meg, aki mások tanácsát is kikérhette a házassággal kapcsolatban. Például, hogy a vőlegény elég rangos-e, és hogy megéri-e vele rokonságba kerülni.

Különleges helyzete volt a *Brennu-Njáls saga*-ban Unn-nak, aki Hegeús Mörd egyetlen lánya volt, és egyben örököse is. Ez rendkívül felértékelte Unnt, ami a házassági lehetőségeket illette. Hrút, a kérője nemcsak nagy hozományra számíthatott (ami ebben az esetben kilencvenszer száz rőf posztó volt – ez nyolcvan tehénnek felelt meg), hanem neki is rendelkeznie kellett megfelelő vagyonnal. A két fél egyenrangúsága tehát igen fontos volt egy házasság megkötésénél. Egy olyan férfi, aki nem rendelkezett megfelelő vagyonnal, nem igen számíthatott arra, hogy egy rangos nemzetség, vagy egy jómódú gazda lánynak kezét elnyerje. Az esetek nagy többségében a házasság nem szerelmi alapon kötöttet. Nem szokatlan az sem, hogy két olyan ember jegyezte el egymást, akik korábban nem is találkoztak: ilyen volt Hrút és Unn is. Ezt a gyakorlatot azzal ellensúlyozták, hogy nőknek is szavuk volt a családban, és sok esetben önállóan cselekedhettek. A már említett gazdaszonyi teendők kiegészültek azzal, hogy szabadon vehettek fel új embert a tanyára, és parancsolhattak a cselédeknek, akik feltétlen engedelmességgel tartoztak úrnőjüknek.

Az, hogy kikérték-e a lány véleményét, nézetem szerint érzelmi szempontok alapján dönt el, attól függően, milyen volt a viszony apa és lánya között. A *Brennu-Njáls saga*-ban Hallgerdet felháborította, hogy apja beleegyezése nélkül ígérte őt oda Thorvaldnak. A második alkalommal azonban – bár Glúm először Höskuldhoz ment – kikérték Hallgerd véleményét is. A *Hænsna-Þóris saga*-ban Gunnar ragaszkodik ahhoz, hogy kikérje felesége és lánya véleményét is, mielőtt engedne Herstein lánykérésének.

Ha a kérő származása megfelelő volt, de a leendő férjének nem volt elég vagyona, vagy éppen külhonba készült, a lányt pár évig nem adták férjhez. Thórör megállapodást kötött Ásbjörnnel a *Pórðar saga hreðu*-ban: nővére, Sigríör három évig nem mehetett hozzá más férfihez. A megállapodást Ásbjörn öccse, Ormr akarta felrúgni, akivel erőszakossága miatt Thórör végzett.

A férfiaknak gyakorlatilag szabad volt a választás azzal kapcsolatban, hogy kit akarnak elvenni, de nyilván kérhettek tanácsot arról, jó-e a választásuk. Sok esetben az apa szorgalmazza, hogy itt az ideje nősülni, és jelöltje is van, általában gazdasági szempontok szerinti előnyöket hangsúlyozva. Ezt a fiú vagy elfogadja, vagy nem; mindkettőre van példa: Njautl kiházásította fiait, de Thorvald nem fogadta el apja javaslatát, és Hallgerdet választotta.

Ugyanígy javasolható társat az idősebb férfitestvér is. A lánykérésre vagy apja, idősebb vagy fiatalabb testvére, esetleg rangos férfirokona kísérte el a kérőt, és gyakran a kísérő is adta elő a lány apjának, milyen szándékkal érkeztek. Az anyagi dolgokat azonban már inkább a kérő intézte, tulajdonképpen vele állapodott meg véglegesen az apa, és kézfogással szentesítették azt. Szintén a *Brennu-Njáls saga* eseménye, mikor Njautl nevelt fiát, Höskuldot akarta kiházásítani. A választott lány, Hallgerd ugyanis nem akarja őt elfogadni addig, míg nincs goði rangja. Ezzel a lány gyakorlatilag ellent mondott nevelőapjának, Flosinak, aki ezt teljesen elfogadhatónak tartotta.

Érdekes, bár nem egyedülálló jelenségről tett említést az *Egils saga Skallagrímssonar*, mikor is Harald király egyik harcosa, Bárd, halála előtt azt kéri Esti Úlf fiától, Thórolftól, hogy vegye el majdani özvegyét, és nevelje fel kisfiát. Így is történt: Thórolf először Sigrídet, az asszonyt kérdezte meg, aki beleegyezett a házasságba. Annak fényében azonban, hogy Harald király is egyet értett a házassággal, és hűbéresévé tette Thórolfot, ez már csak formáságnak tűnhetett. Ez az eset éppen Sigríddel megisméltódott: ekkor azonban már Harald király rendelte el, hogy házasság köttessék közte és Bárány Eyvind között.

A hozományról Unn kapcsán már esett szó. Ugyanakkor a vőlegénynek is kellett menyasszonypénzt fizetnie. Thorvald Hallgerd megkérésekor ezt mondta: „*Szabd meg az árát.*” A menyasszonypénzt nem az apa, hanem a lány kapta, valamint külön ajándékot is a férjtől az esküvő napján. A két család szerződést kötött (*mundarmál*). A „menyasszonyvétel”, azaz a *brúðkaup* volt a házasság megkötése. A lakodalomban tanúk előtt itták meg a házassági sört, és szintén tanúk kísérték el a nászéjszakán a férfit a nő ágyáig. A házassághoz kapcsolódó szokás még a „menyasszonyátugrás”, a *brúðlaup*.

Ibn Fadlán írt arról, hogy a férfiek gazdagsága miképpen jelent meg az asszonyokon a varégek nál:

„*Közöttük minden nő odaerősít a kebelére egy kis dobozt, amely lehet vasból, ezüstből, rézből vagy aranyból, férje gazdagságától és rangjától függően. Minden kör alakú dobozkában egy boglár található, amelynél fogva egy kést erősítenek a keblükre. A nyakukban arany vagy ezüst nyakláncokat hordanak, mivel a férfiak, ha van tízezer dirhamjuk, akkor készíttetnek a feleségnek egy nyakláncot. Ha húszezer dirhamot birtokol, akkor kettőt csináltat neki, és így tovább: minden újabb tízezer dirham gyarapodásával egy újabb gyarapítja felesége nyakláncait.*” (Ibn Fadlán, Ahmad: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról, 86. old.)

A válás a keresztény Európában szinte elképzelhetetlen volt a középkorban. Az uralkodóknak és főnemeknek a pápa beleegyezését kellett kérnie, ha válni akartak.

A skandináv asszonyok ebben a korban szokatlan szabadságáról megdöbbenve írt két arab utazó: „*A válás joga az asszonyé; a feleség akkor válik el, amikor akar.*” Ez a megállapítás kissé túlzó lehet, de tény az, hogy arabok számára sem volt ismeretlen a válás lehetősége. A mohamedán világban is volt lehetőség a válásra, de a Korán igyekezett arra biztatni az iszlám híveit, hogy inkább béküljenek ki. A válás általános formája, mikor a férj háromszor megtagadja a feleségét. Különös eset, ha a férj felajánlja a válás lehetőségét a feleségnek. A feleség anyagi javak átadásával válthatja meg magát a házasság alól, és férjnek nyilatkoznia kellett, hogy nem vonja vissza a megváltási ajánlatot.

Skandináviában a válást meg kellett indokolni. Az előző fejezetben szó esett Hrút és Unn házasságáról, amely válással fejeződött be, mivel Hrút egy átok miatt nem tudta teljesíteni férji kötelességét. Unn ezért – apja tanácsára – kimondta a válást. A nő második házassága még az elsőnél is érdekesebb: „*hózzá is ment Valgardhoz, anélkül, hogy a családból bárkit megkérdezett volna.*” Unn elvált előző férjétől, nem pedig özvegyésre jutott asszony volt. Az özvegyeknek joguk volt ahhoz, hogy szabadon válasszanak férjet maguknak, akit csak akartak. Így volt lehetséges, hogy Gunnar Hallgerdet kérdezte meg elsőként házasságukkal kapcsolatban. Kérdéses, hogy ez valójában a fent említett lehetőség kihasználása volt, vagy pedig Gunnar tudta, hogy a nő nem fogadná el, ha az apját kérdezi elsőnek.

Fontos körülmény, amely mindenféle peres ügyre is vonatkozott, hogy az ilyen bejelentéseknek tanúk előtt kellett elhangzaniuk. Ilyenkor szóba került a vagyon elosztása is, ebben az esetben már csak azért is, mert a *Brennu-Njáls saga*-ban Unn nagy hozományt adott a közös családi vagyonba. Eljárása emberi szempontból vitatható, de ettől függetlenül szabályos: miután férje távollétében tanúk előtt elmondta kifogásait, elment otthonról az apjához. A következő évi országgyűlésben Hegedűs Mörd vissza akarta venni lánya hozományát Hrúttól, aki erre párbajkihívással válaszolt. Hrút reakciója attól függetlenül, hogy a párbaj már a 10. században sem volt elfogadott, jogos volt. Harcra nem került sor, apa és lánya kifogásolható eljárása miatt az emberek inkább Hrútot támogatták, így anélkül, hogy bármilyen ítélet is született volna, Hrút győzedelmeskedett. A szokás ennek ellenére az volt, hogy a hozományt a férfinak vissza kellett adnia. Erre utal mondatával a

Gísla saga-ban Ásgerdr, Thorkell felesége, akit férje házasságtöréssel gyanúsított meg, és nem akart vele közös ágyban aludni. Erre Ásgerd így válaszolt:

„*Azt gondolsz, amit akarsz, de választani kettő között fogsz: vagy befogadsz magad mellé, és úgy viselkedsz, mintha mi sem történt volna, vagy most azonnal tanúkat hívok, és bejelentem, hogy elválok tőled, apámmal pedig elvitetem innen mind az egész hozományt, és többé velem nem kell az ágyad megosztanod.*” (Három izlandi történet, 88–89. old.)

Még egy konkrét esetet említenék meg ugyanebből a sagából, melynek szereplője Thorkell és Gíslis nővére, Thórdís, aki elvált férjétől, Kövér Börktől, mikor megtudta, hogy köze van Gíslis megöléséhez.

Természetesen egy férfi is kezdeményezhetett válást. Erre is van példa a *Brennu-Njáls saga*-ban, amikor egy lakodalmon Thráinn saját felesége gúnyolta ki, mert egy másik nőt nézett:

„Észrevette ezt Thórhild, és ezt a verset mondta rá:

Meredezel mindig,
még kiesik a szemed...

– ...*hallod-e, Thráinn?*

Thráinn erre föl pattant ültéből, azon nyomban megnevezte tanúit, és bejelentette, hogy ezennel elvált feleségétől...

– ...*nem tűröm tovább sem gúnyverseit, sem más becsméréseit!*”

(Kopasz Grím fia Egill, 287. old.)

A saga írója külön kihangsúlyozta, hogy viszonyuk nem volt jó, és nem is szerették egymást. A válás ebben az esetben akadály nélkül ment végbe, sőt, Thráinn alig pár perccel később már feleségül is kérte azt a nőt, aki miatt volt felesége a gúnyverset faragta...

Ez csak pár példa a válásra, amelyek nem egyforma súlyúak. Váloók volt, ha egy nő nadrágot vett fel, egy férfi pedig szoknyát. Bár nem mondhatjuk, hogy a válás általános volt, mégis a vártnál több példát olvashatunk a sagákban az ilyen esetekről.

A házasságtörés bűnnek számított: a nőt eladták rabszolgának, a férfiakat pedig halállal sújtották.

Egy nő megejtése, megerőszakolása szintén súlyos bűnnek számított. A *Brennu-Njáls saga*-ban egy ilyen eset miatt akartak vádat emelni Starkad fia Thorgeir ellen. Ugyanebben a sagában szó esett Hrappról, aki az őt befogadó gazda lányának, Gudrúnnak a bizalmába férközött, és gyermeke lett tőle. Ezért a lány apja és bátyja meg akarták ölni, ami szintén elfogadható eljárás volt. Az ilyen eseteket váltsággal is el lehetett intézni.

(*Gyermekek*) A pogány időkben az újszülött gyermeket vízzel hintették meg, de ennek semmi köze nem volt a kereszteléshez, amely ebben az időben még vízbe merítéssel történt. Akad példa arra, hogy az újszülötteket kitették – főleg, ha törvénytelen volt –, ám a kereszténység idején ezt már tiltották. Erről a gyakorlatról nemigen esik szó a sagákban.

Rendszerint az apa választott nevet (bár Hallgerd és Glúm lányának születésekor a férfi átengedte ezt a lehetőséget feleségének). Népszerűek voltak – mind lányok, mind fiúk esetében – az olyan nevek, amelyekben Thor isten neve is benne foglaltatott (például: Thorvald, Thorstein, Thorgrím, Thórainn, Thorolf, Thorbjörn Thordíss, Thórhild, Thorgerd, Thorgeir, Thórhalla stb.) Ugyanakkor megtalálható még például Tyr, vagy Frey (például: Tyrvi, Tyrfingr, Freydís, Freygerðr, Freygunnr, Freylaug) neve is a keresztnevekben. A szülők ezzel igyekeztek isteni védelem alá helyezni gyermeküket. Gyakori volt, hogy a gyermeket a nagypjáról, vagy nagyanyjáról nevezték el, esetleg a nagybátyjáról, vagy egy, már meghalt jó barátáról. Nem ritka az sem, hogy valamilyen állat nevét viselte egy

ember, például: Björn/Björn – medve, Hjört/Hjört – szarvas, Ulf – farkas. Családneveket nem volt szokás használni ebben az időben, általában az apa nevét tették hozzá csak a névhez. Thorvald Asvaldsson, Vörös Erik apja után tehát fiát Erik Thorvaldsonnak hívták, az ő fiát pedig Leif Eriksonnak. A nők is az apjuk nevét tették hozzá nevékhöz. Így Erik lánya Freydis Eriksson. Izlandon az apa nevéhez a nő a -dóttir (lány) végződést helyezik. Ez a gyakorlat is előfordul szerte Európában, más-más formákban. Napjainkban a -son vagy -sen végződésű nevek azonban már családnevek, és nem az apát jelölik. Ez a változás is jellemző egész Európára. A szokás egyedül Izlandon él tovább napjainkig, ahol törvény tiltja az új családnevek használatát. A mai értelemben vett családnevek is előfordulnak, ugyanis a XIX–XX. század fordulóján néhányan felvettek ilyeneket.

A *Brennu-Njáls saga*-ban egy testvérpárnak ugyanaz a neve (Thórhall). Bernáth István magyarázata szerint a fiúk egypetéjű ikrek lehettek.

A sagakban gyakoriak a melléknevek, amelyek egyes esetekben egy jó tulajdonságot hangsúlyoztak, vagy éppen egy átlagos fizikai jellemzőt, de akadnak gúnyos, rosszindulatú melléknevek is, inkább gúnynevek. A legjobb példa erre I. Harald norvég király (880–930), akit hívei Széphajúként, ellenségei Loncsoshajúként emlegettek... Ilyen melléknevet felnőtt korban kaptak a férfiak, mivel akkor már kialakult személyiségük, amely az elsődleges szempont volt a melléknévadásnál.

Az apa halálával vagyont gyermekei örökölték; ha volt fia, akkor ő, ha nem, akkor a lánya. Ha a családban több fiú volt, a legidősebbnek kellett gondoskodnia testvéreiről, akár fiúk, akár lányok voltak. Utóbbiak esetében egyértelműen a jó házasság kieszközölése volt a cél. A fiatalabb fiúk számára ki kellett adni a részt családi vagyomból; ez elengedhetetlen volt, ha nőszülni készült. Hogy mennyi is volt pontosan ez a rész, erre nincsenek konkrét adatok; de nyilván figyelembe kell venni az anyagi lehetőségeket. Ismét a *Brennu-Njáls saga*-ban találhatunk idevágó példát: Höskuld kiadja Hrút részét, mikor nőszülni akar.

Egy fiúnak joga volt kikérnie a részét akkor is, mikor még apja élt, és még nem akart családot alapítani. Izland felfedezése után az első telepések nagy területeket foglaltak le. Ezt osztották föl fiaik között, vagy ha új letelepedni kívánó férfi érkezett, akkor ebből adtak neki földet, hogy tanyát építhessen. Ez nem jelentett hűbéres viszonyt, mint a királyoknál, de az adományozó elvárhatta, hogy az illető onnantól kezdve az ő embere legyen, tehát hogy elkísérje az országgyűlésbe, vagy ha valamilyen okból harcra került a sor, akkor álljon készen. A nagy kíséret mellett, hogy erőfitogtatásra is jó volt, azt jelezte, hogy a vezető befolyásos, nagy hatalmú férfi. A *Hænsna-Þóris saga*-ban Thord állítólag kétszáz, Odd pedig négyszáz emberrel érkezett, és összecsapásra is sor került.

A nagy, lakatlan területeken szinte minden gyerekek meg volt arra a lehetősége, hogy új tanyát alapítson. Hrafnkell, a róla szóló saga főszereplője is kikérte a részét apjától, még hozzá tizenöt éves korában. Hasonlóan kérelemmel fordult apjához Gunnlaug is a *Gunnlaugs saga ormstungu*-ban, de elsöre Illugi megtagadja a kérést. A fiú ekkor maga akarta elvinni örökségét, de apja rajtakapta. Három év múlva azonban már megkapta az örökségből való részét.

Az a gyakorlat, hogy a fiatalokat már 14-15 éves korukban felnőttnek tekintették, egyáltalán nem volt egyedülálló a középkorban. Nem csak Európában, hanem más földrészeken is elég korán túl kellett esni a különböző férfivá avatási ceremóniákon, amely legtöbbször a fiúgyermek fegyverrel való felővezése volt. Ez a nomád, sztyeppeki kultúrákban általában kard volt, míg a nyugati népeknél lándzsa.

A nőknél már volt szó a törvénytelen gyermekekről, akikből sok volt, de helyzetük nem nevezhető egységesnek. Egy rabszolganő gyereke rabszolga is maradt, de elnyerhette szabadságát is. A törvénytelen gyermekeknek ugyanakkor ugyanúgy részük volt az apai

örökségből, bár kevesebb, mint egy törvényesnek. Apjuk, vagy féltestvéreik után járó vérdíjból is részesülhettek. Teljes jogú tagjai csak akkor lehettek a családnak, ha az apa örökbe fogadta őket. Bár konkrétan az örökbe fogadásról nem esett szó a *Brennu-Njáls saga*-ban, Njautl törvénytelen fia, Höskuld szintén a családdal élt, és úgy bántak vele, mintha teljes értékű családtag lenne. Egészen más sorsa volt azonban a már említett, *Egils saga Skallagrímssonar*-ban szereplő Björgólf és Hildríd fiainak. Björgólf törvényes fia, Brinjólf ugyanis elkergette Hildridet és fiait apja halála után, örökséget pedig sem ekkor, sem Brinjólf halálakor nem kaptak. Érdekeség, hogy a saga írója a továbbiakban Hildríd fiakként hivatkozott a két férfira, holott általában az apa nevét szokták említeni. Az anya nevének használata a törvénytelen gyermekeknél megszokott gyakorlat volt. A saga folytatásában többször is feltűntek a Hildrid fiak, hogy esetlegesen némi örökséghez jussanak; előbb a rokonságtól, később Kopasz Grím bátyjától, Thórolftól. A férfi azonban azzal utasította el őket, hogy nem törvényes származásúak, mivel anyjukat elrabolták annak idején. A vád azonban nem volt igaz. Harald király sem nézte a Hildrid fiak származását, mikor elvette az örökölt birtokot Thórolftól, és rájuk bízta – utóbb kiderült, hogy rosszul döntött.

Az örökbefogadás szertartása Dániában és Svédországban igen egyszerű volt: az országgyűlésben a gyermeket az örökbefogadó apa a térdére ültette, és kimondta az örökbefogadást a tanúk előtt. Norvégiában bonyolult szertartás előzte meg az örökbefogadást: az örökbefogadó levágott egy három éves ökröt, jobb lábának bőréből csizmát készített, amit egy szoba közepére rakott le. Elsőként az örökbefogadó, majd a gyermek, végül pedig az egész család egyenként belépett a jobb lábával a csizmába, ezzel jelképezve, hogy befogadták, és a család egyenrangú tagjának tekintik a gyermeket.

Bevett gyakorlat volt, hogy a gyerekeket nevelőszülőkhöz adták – fiúkat és lányokat egyaránt. A nevelőszülők lehetnek rokonok, vagy a család jó barátai. Gyakori volt az is, hogy két család kicserélte egymás közt a gyerekeket. Az ilyen nevelőszülőkhöz való kerülés célja az volt, hogy a két család között szoros kapcsolat jöjjön létre. A nevelőszülők gyakorlatilag úgy bántak a gyermekkel, mintha az a sajátjuk lenne, de el is várták, hogy a család érdekében tegyen meg mindent, például a tanyákhoz köthető munkákban. Nevelt gyermek volt a *Bandamanna saga*-ban Váli, aki felnőtt korában is a nevelőcsaládnál maradt; Oddr úgy tekint rá, mintha az öccse lenne. Fontos szerepet tölt be a *Brennu-Njáls saga*-ban Thjóstoff, Hallgerd nevelőapja, aki megtorolja a nőn esett sérelmeket, és megöli első két férjét. Mindkét esetben a kötődés nagyon erős, és ahogy Oddr is fellépett Váli ügyében, látható, hogy a peres vagy becsületbeli dolgokban ez a kapcsolat nagyon hangsúlyos volt.

A *Hænsna-Póris saga*-ban Thórir felajánlja Arngrímnek, hogy magához veszi nevelésbe a fiát, Helgit.

Kevés olyan eset van, hogy az apa és fiú viszonya megromlik a nevelőapa miatt. A *Dórðar saga hreðu*-ban Eiðr, Skeggi fia elhagyja korábbi nevelőapját, mert Thorðrt jobban becsülte. A döntéssel az apa nem értett egyet.

A gyermekek csak nevelőszüleiknél, vagy otthon gyűjthettek tapasztalatot, hiszen ekkor még nem voltak iskolák. Később, a keresztény időkben már igen, de csak kevés, és nem járt oda sok gyermek, mert olyan dolgokat tanítottak (földművelés, mesterségek), amelyeket otthon is elsajátíthattak.

A magyar mezőgazdaság periférikus karakterének erősödése a kiegyezés után: modernizáció és leszakadás

---

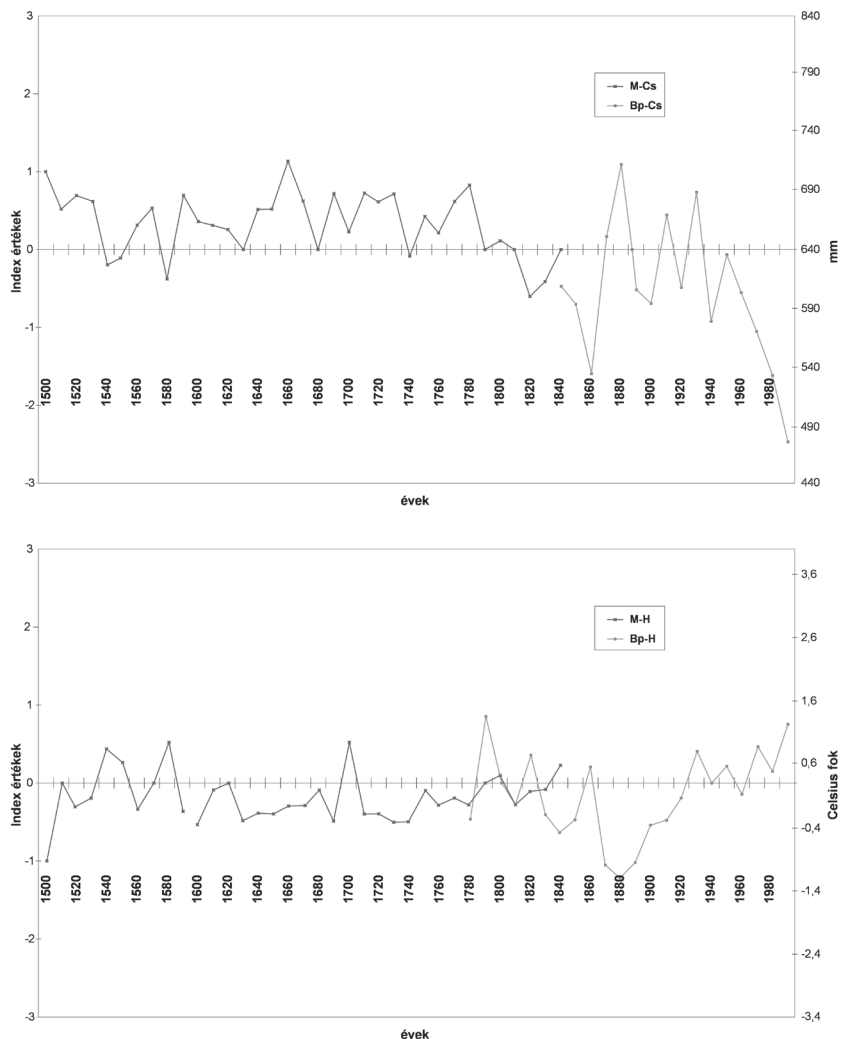
*Kedves professzoromnak, Katus Lászlónak,
aki oly sok türelemmel hívja fel figyelmünk
a sokszólamú történelem részleteinek összhangjára*

(Előzmények) A Kárpát-medence sajátos geológiai és meteorológiai adottságai következtében az Alföld felszínének nagy részét foglalták el időszakosan vagy állandóan vízzel borított élőhelyek, azonban az árterek 18–19. századi kiterjedését nem csak természeti folyamatok határozták meg. Korábbi időszakokban az ember természetpusztító, erdőirtó tevékenysége döntően a síkságokat és dombvidékeket érintette, azonban a 13. század közepétől beindult a Tisza felsővízgyűjtő benépesítése. Város és településhálózat alakult ki, lékeket vágva az egykor szinte érintetlen erdőségekben. A gazdag ércelőhelyekre épülő fémfeldolgozás hatására egyes körzetekben már a 14. századtól ipari méreteket öltött az energiaforrásként szolgáló erdők letermelése. A több évszázados színes- és nemesfém konjunktúrát a fahambuból előállított, a szappangyártás és üvegipar alapanyagául szolgáló, hamuszír (kálium-karbonát) 18. századi reneszánsza követte. Közben, a török korban, az alföldi erősségek passzív védelmét a várak környékének elárasztásával, vízkormányzással fokozták, a síkság maradék erdeit letarolták. A 18. század közepére az Alföld központi térségének erdősültsége 1% körülire, vagy ez alá süllyedt. Az elpusztult alföldi települések 18. századi újjáépítésének, majd a 19. századi modernizáció faanyagbázisát a hegyvidéki erdőségek alkották. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a betelepedés dinamikájával párhuzamosan nőtt az igény a hegyekből úsztatott fára.

A kis jégkorszak eltérő karakterű légkörfizikai ciklusok láncolataként jelenik meg a klímátörténetben. Rác Lajos klímátörténész szerint a kis jégkorszak egyik leghidegebb időszaka a 19. század első felére tehető. Az 1810–20-as évek Közép-Európában rendkívül hidegek és szárazak voltak. 1835 körül a nyári és őszi csapadékmennyiségek megemelkedtek. A többnyire hűvös 1840-es évtized egyes kiugróan csapadékos éveiben, különösen az 1848. évi kontinentális méretű felfordulás előtti években komoly ellátási zavarok mutatkoztak. 1844-ben Lengyelországban, Galiciában és Sziléziában a „*nedves időjárás silányította el a termést*”. 1845-ben Németországban „*voltak tartományok, melyekben nagy hőség uralkodott, míg másutt a nedves időjárás okozott tetemes kárt. (...) A temérdek gabnát termelő Magyarországon a takarék magtárakból kell gondoskodnia a kormánynak, hogy az éhenhalásnak elejét vehesse. (...) Poroszországot jelentős árvizek sújtották, Lengyelország gabona behozatalra szorul, Oroszország a tartalékai miatt import nélkül meg tudja oldani a veszteség/hiány pótlását. Bajorország sokat szenvedett az esőkárok miatt (...) Belgiumban, Hollandiában terméketlenségről írnak.*”¹ Angliában a sok eső miatt inséges volt a termés, a burgonyavész az egész nyugat-európai burgonyatermést veszélybe sodorta, Írországból éhséglázadáshoz vezetett. Az 1850-es évek második fele csapadékmaximumot hozott. 1855–75 között meleg nyarakkal jellemezhető periódus törte meg a 19. század hűvös és viszonylag csapadékos összképét. A kutatók egy része az 1860-as évtized első felének aszályos

éveit, mások az 1890-es évtized közepét tekintik a kis jégkorszak végének. Az 1860-as évek közepétől az 1890-es évtized közepéig csökkenő hőmérsékleti és növekvő csapadékvértékek jellemzőek. A 1890-es évek első fele rendkívül csapadékos volt.

Az országésznyi területeken letarolt erdők, különösen az örökzöld fenyvesek helyén a lefolyási viszonyok radikálisan megváltoztak. Felgyorsult a csapadék és az olvadék vízfolyásokba jutása, az olvadás sebessége és az erózió. Hatásukra a felső vízgyűjtőn évente lehulló 1000-1500 mm csapadék a korábbinál nagyobb része és rövidebb idő alatt jutott el a síkvidéki árterekre, növelve az áradások intenzitását.

1. ábra. Magyarország 10 éves csapadék- és hőmérsékleti átlagainak indexe (1500–2000).
Forrás: Rácz 2001. Szerkesztette: Pinke-Szabó.

A felső vízgyűjtőkről érkező növekvő vízmennyiség és az árterek irányába haladó betelepítés eleve konfliktusos helyzethez vezetett. Ezt csak tetézte, hogy a kis jégkorszak csapadékos karakterű periódusaiban vagy extrém hidrometeorológiai események hatására rendkívüli árhullámok alakultak ki, mely komoly károkat okozott az árterek peremére költözött közösségek infrastruktúrájában. Ezek gazdálkodását mindinkább a szántóföldi növénytermesztés jellemezte. A kialakult válságra a 19. századi Magyarország radikális választ adott: a mai országterület kb. 20-25%-át egykor alkotó árterek többségét a század végére felszámolták. A vízrendezési munkálatoknak a Magyar Királyság 19. század közepén beindított modernizációja adott nagy lendületet, de még a 20. század második felében is történtek nagyobb területet érintő beavatkozások. Így mára az egykori vizes élőhelyek 98%-a semmisült meg. Nyugodtan állíthatjuk, túlzó beavatkozásról volt szó, melynek ideológiai hátteret előbb az Európát uraló fiziokratizmus, majd a mennyiségi elvű marxizmus-leninizmus biztosított.

(Vélemények a Tisza szabályozásáról) 1846 augusztusában Széchenyi István urkomi erdőnél ejtett kapavágásával vette kezdetét a Tiszavölgy egységes és átfogó szabályozása, melynek terveit Vásárhelyi Pál készítette el. A tervezést és a munkálatokat egyetlen tudományos igényű adatfelvételezés, a Tiszavölgy 1833–1841 között történt geodéziai felmérése előzte meg. A Tisza átfogó szabályozási terveit, gazdasági számításait tartalmazó *Elsődleges javaslatot* Vásárhelyi Pál nyolc nap alatt állította elő 1846 júniusában. A befektetett idő alapján legfeljebb koncepcióról lehet beszélni, mégis ez a dokumentáció szolgált a nádor számára támpontként a Tiszavölgyi Társulat megalapítását és a munkálatok finanszírozását támogató rendelet kibocsátásához, majd ez alapján indították el Tiszadobnál a kanyarulat átvágását és a töltésezést. A tiszai töltések nyomvonalát és méretét a Vásárhelyi-tervben megfogalmazott paraméterek alapján alakították ki. A terv nyilvánosságra hozatalának pillanatától éppen kiérleletlensége miatt került viták és támadások keresztüztébe.

Galambos Sámuel és Lám Jakab vízmérnökök a szabadságharc előestéjéig publikálták kritikus cikkeiket, tanulmányaikat és koncepcióikat a Vásárhelyi-tervvel kapcsolatban. Meglepően világosan látták, hogy a Vásárhelyi-terv koncepcionális hibái milyen következményekkel járnak. Galambos Sámuel szerint a töltések Vásárhelyi-tervben kialakított nyomvonala nemhogy csökkenjen, de azzal, hogy az árhullámok vizét magasra torlaszolja, jelentősen növeli a Tiszavölgy árvízi kockázatát. A folyó vízjárását a tervezettnél jóval szélsőségesebbé teszi, ami nem szolgálja a hajózás érdekeit. Álljon itt Kossuth Lajos megállapítása: „*A tiszaszabályozási terv úgy szolván még nincs elegendőképpen kifőzve.*”²²; és Galambos Sámuel 1847. március 16-án, a Hetilapban megjelent cikkének részlete: „*Én úgy vélekedem, ha a Tiszavölgy birtokosai annyi századon keresztül a Tisza-okoza károsodásokat máig megbírák, ne csüggedjenek azt nagyobb veszély mellőzéséül a szabályozás ideje alatt még néhány évig az eddigi mértékben hordozni. S ez értelemben törekedve a töltések építésénél oly módhoz nyúlni, mellyen az bizton elérhető.*”²³

Vásárhelyi Pálnak a Tiszavölgyi Társulat Központi Bizottmányának ülésén bekövetkezett váratlan halála és a Vásárhelyi-tervet ért heves kritikák következtében hívta meg a Tiszavölgyi Társulat vezetése Pietro Paleocapa-t, a Pó-szabályozás nagy tekintélynek örvendő mérnökét, hogy véleményt mondjon a Vásárhelyi-tervről. Paleocapa szabályozási javaslata is kanyarulat átvágásokon és töltésezésen alapult, ahogyan a fiziokratizmus hatása alatt ekkor állt Európa minden tisztességes mérnöke hasonló koncepciót valósított meg a kor vízrendezési programjaiban. A mérnök szerepe a társadalmi igény kiszolgálása, megvalósítása volt ekkor és az ma is. Európa pedig kizárólag potenciális szántóföldeket látott a vizes élőhelyek helyén. A szabályozás körül zajlott korabeli diskurzusban résztvevők közül Pietro Paleocapa érvelésében bukkant fel a Sárret lecsapolásának közigazdasági alapú kritikája a Lám Jakab-féle terv bírálata során. A Sárreten átvezetett csatorna

tervét, a hatalmas mocsár lecsapolása, a várható eredmény haszontalansága miatt vetette el: „...*átvándozó s valószínűtlen emlegetéseken alapuló terv, mely nincs tekintettel sem a hajózásra, sem az átvándó habszerű homokos és mocsáros földtér fekvésére, mely annyi költségbe kerülne, hogy azt a nemzet ezen vállalattal, ha foganatba venné, csak hamar megakadván, még az ígért javítás kilátásától is messzire visszalöketné.*” Hazautazása után Paleocapa, a *Vélemény a Tiszavölgy rendezéséről* című, könyv formában is megjelent iratban fejtette ki álláspontját. Írásából jól kitűnik, hogy a helyi, földspekulációban érdekelt, s a szabályozást finanszírozó birtokosok érdekeit kevésbé tartja szem előtt, mint Vásárhelyi, akinek csillaga, egyes tiszai nagybirtokos családok által alkotott kör lobbistájától, Széchenyitől függött. Paleocapa Vásárhelyinél lényegesen szélesebb hullámtér kialakítását, nagyobb töltéseket és lényegesen kevesebb átvágást javasolt. Ez természetesen a legkevesbé sem szolgálta a part menti birtokosok rövid távú érdekeit, hiszen óriási tétben játszottak. A tiszai ármentesítés során a korábban kevésbé értékes, sok esetben forgalomképtelen több ezer km² kiterjedésű vizes élőhelyek ármentesített legelővé és szántóvá alakításáról, mai fogalmaink szerint ezermilliárd forintos nagyságrendű hasznot ígérő tagosításról, művelési ág váltásról és ingatlanfejlesztésről volt szó. Ráadásul ebben az esetben nem egyszerű tulajdonosokról van szó, hanem a Tiszavölgyi Társulat és a tiszai szabályozó társulatok vezetését domináló Almásy, Andrásy, Desseswffy, Károlyi, Lónyay, Szapáry grófokról és bárókról, a Magyar Királyság legbefolyásosabb családjainak egyikéről-másikáról. Paleocapa a Lám Jakab tervezetéről leírt egyetlen mondatával jócskán megnehezítette a körös-völgyi-sárréti szabályozásban érdekelt Károlyi klán ügyét. Ugyanis a szabályozás finanszírozását, minden esetben a vízmentesítésekkel megnyerhető szántóföldek hozamának, a funkcióváltás során realizálható földár növekedésnek az ígérete biztosította. Paleocapa a Sárrét esetében éppen a vállalkozás gazdasági alapját vette célba, a Körös-Szabályozási Társulat legnagyobb bosszúságára, melynek elnöke gróf Károlyi György főispán volt. Így Paleocapa-t meghallgatták, véleményére nem adtak, „mert csak egy hetet töltött a Tisza parton”, Paleocapa hazautazott, majd minden ment tovább, mintha mi sem történt volna. A Tiszavölgyi Társulat vezetésének és Széchenyinek senki sem állhatott ellent.

Gazdálkodásukban a vízre, mint erőforrásra építő, a töltésezés és vízrendezés negatív következményei miatt aggódó, ezért a túlzott mértékű szabályozással szemben ellenséges rétegek véleménye okozott a legkevesebb akadályt. Debrecenben az aggodalmaskodók tábora attól tartott, hogy a Hortobágyot öntöző erek szabályozásával a síkság kiszárad és a hortobágyi állatállományt nem majd lehet legeltetni.⁴ Valójában minden part menti vármegyét és közösséget a töltésezés mellé kényszerített a megindult töltésezés árvízszint növelő hatása, hiszen a túlparton, vagy más szakaszokon emelt töltések az árhullámok vizét a töltést nem emelő földjeire és településeire tolták. A nem kevés haszonnal kecsegtető ártérfejlesztésből, amint megindult, nem lehetett kimaradni.

Pedig, nem ártott volna a kételkedők és kritikusok – a Sárrét esetében pl. Paleocapa – hangjára és érvelésére kissé jobban odafigyelni, hiszen a beruházás jelentőségét jól illusztrálja a vízügyi irodalomban használatos „második honfoglalás” kifejezés. Több megyényi terület ár- és belvízmentesítése, az Alföld teljes arculatváltása, az árterek szántófölddé alakítása volt a cél.

(Az 1850. évi császári pátensről) 1849 októberében, a schwechati csatavesztés után, Görgey azonnal indítványozta, hogy a kormány helyezze át székhelyét Debrecenbe, azonban, beszámolója szerint Kossuth ekkor még „*így fogadkozott – ott* (Buda alatt [a szerző megjegyzése]) *akar velük együtt elveszni!*”⁵ (...) A móri csatavesztés és Bem észak-erdélyi sikerei hírére Kossuth 1848 utolsó napján összehívta az országgyűlés két házát, a végrehajtó hatalmat gyakorló Országos Hadügyi Bizottmányt, és a közigazgatás székhelyének Pestről Debrecenbe való költöztetését indítványozta. A császári főerők Pest-Buda elfoglalása után már január első felében a Közép-Tiszaig nyomultak, azonban a Tisza vonalát sem itt, Szolnok térségében, sem pedig a Schlick altábornagy által forszí-

rozott tokaji hídnál nem tudták áttörni, nem jutottak át a Tiszántúlra. A reguláris hadsereg számára egyedül a hidak jelentettek gyors átkelést biztosító pontokat. A februárra befagyott Tiszán, nagy helyismerettel rendelkező vezetők segítségével és csak könnyű fegyverzetű gyalogosoknak sikerülhetett az átkelés, melyet Dembiński hajtott végre Tiszalöknél 1849. február 5-én. A tavaszi zöldár, március elejétől több hónapon át, a hidak előterét is leszűkítette, így a támadó félnek a Középtiszán nemcsak a folyón, hanem annak több kilométer széles árterén való átkelést is vállalnia kellett. 1848. január-februárjában, amikor a császári hadseregeknek erőfölényük révén esélyük lett volna elfojtani a magyar rebelliót, a Tiszavidék árterei lehetetlenné tették a Tiszántúl megszállását. Immár hány alkalommal húzták keresztül az Alföld vizes élőhelyei az osztrák stratégiák elképzeléseit azóta, hogy Habsburg uralkodó viselte a magyar koronát?

A világsi fegyverletételt követően a Magyar Királyságban a katonai és polgári hatalmat Haynau generális gyakorolta. „*Lázadásával az önálló államiság jogát is eljárszó*” Magyar Királyságot feldarabolva csatolták a birodalomhoz, az ország gazdasági, kulturális és politikai élete mozdulatlanba dermedt. Az ország gazdasági fejlesztésével egyáltalán nem foglalkozó, sőt kifejezetten magyarellenes katonai kormányzat utólag meglepőnek tűnő lépést tett. 1850. 06. 16-án császári pátens született a Tisza-szabályozás folytatásáról, meghatározva az állami és magánfeladatokat, állami támogatást biztosítva (!) a munkálatok újraindításához. A rendelet és a hozzá kapcsolódó intézkedések értelmében a folyószabályozások során azon elv érvényesült, hogy a vízi út fejlesztés, azaz átvágások költségeit a központi költségvetés, míg az árvízvédelem, vagy töltésézés munkálatainak költségeit az ármentesítésben érdekelt ártéri földtulajdonosok finanszírozták.⁶ Meglágylt volna a magyargyűlöletéről hírhedt Haynau szíve, és aggódó tekintetét az ország modernizációjának kérdésére függesztve Bécsben utat taposott a Tisza-parti birtokosok érdekeinek? Esetleg a kamara számára biztos bevételt jelentő sóút fejlesztése játszott volna szerepet a sóból származó bevételek sokszorosára rúgó kanyarulat átvágások finanszírozásában? Kevésbé hihetjük. A Magyar Királyságot ekkor katonák irányították, és katonapolitikai érdekek mentén tekintettek minden kérdésre, így a szabályozások ügyére is. A 48/49-es és a régebbi lázadások eseményeinek fényében, a Tisza szabályozása, a reguláris hadseregek mozgását ellehetetlenítő árterek felszámolása a birodalom eminens katonai érdekét szolgálta, mely egybeesett a szabályozásban érdekelt földbirtokosok érdekeivel.

(Az Alsó-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő Társulat működési területe) Az Alsó-szabolcsi Társulat jogelődje alakulása (1846) óta a társulat területén az 1830. évi nagy árvízzel előntött területek minősültek ártérnek, későbbiekben ősi ártérnek vagy mélyártérnek. A társulat tagjai ezen 1830. évi árvíz által előntött ártéri területek birtokosai közül önkéntes alapon verbuválódtak. A társulat működési területe az 1848–49-es szabadságharc során katonai felvonulási területté vált, a szabályozási munkák megálltak.

A munkák előrehaladtával kiderült, hogy a folyószabályozás költségei messze meghaladták az ártérbe tartozó, tehát az 1830. évi árvizekkel borított, földek ármentesítéssel elérhető hozamát,⁷ így a megkezdett munka folytatása további erőforrások bevonását tette szükségessé. Lényegében arról volt szó, hogy a munkálatokat elindító földtulajdonosok – mai fogalmaink szerint ingatlanfejlesztők – a szabályozás megkezdésekor a rossz műszaki és költségvetési tervezés miatt lényegesen alacsonyabb költségekkel számoltak a később realizálnál, így arra kényszerültek volna, hogy birtokaik ármentesített értékénél magasabb összegeket fordítsanak az ármentesítés finanszírozására. A tervezési elégtelenségek következményei azonban váratlan segítséggel szolgáltak a nyakig eladósodott társulatok számára. A folyószabályozás megindítása óta megépített gátak egyre emelték az árhullámok szintjét, így a csapadékos ciklusok egyes éveiben – 1855-ben, 1876-ban, 1879-ben és

1888-ban – rekordszintű árhullámok öntöttek el nagy kiterjedésű, korábban ármentes térszíneket is. Szlávik Lajos szavaival: „A 19. sz. második felében az árterület beszűkítése, a töltésezes következtében előállott árvízszint-növekedések mértékét az akkori tervezők nem látták előre.”⁷⁸

Az árvízszintek nem várt emelkedése kapóra jött a társulatoknak és a szabályozás ügyét sajátos érdekek miatt támogató kormányzatnak, mely az 1884: XIV. tc. 12. §-ban az egyre magasabb szinteken tetőző árhullámok által fenyegetett birtokokra is kiterjesztette az ármentesítő társulatok érdekeltségi területét, ártérbe sorolva azokat. „Az alakulandó, nemkülönben a már létező társulatoknál, a melyeknél az ártér még meg nem állapított, vagy a melyeknél az ártér újbóli megállapítása szükséges, az ártérfejlesztés alapjául az ottani - az ezen ártérfejlesztésig tapasztalt legnagyobb árvízszin veendő.”⁷⁹ A 21. §-ban pedig minden ártérbe eső birtok tulajdonosának teherviselési kötelezettségét előírta. „A társulati választmány tagjai felelősség terhe alatt kötelesek a közmunka- és közlekedési minister által helybenhagyott költségvetésbe felvett összeget a társulati tagokra a kivétési kulcs arányában kivetni és annak behajtásáról (...) gondoskodni.” Így váltak „ártéri adófizetővé” az 1876. évi árvíz által elöntött, de korábban ármentes területek tulajdonosai a Tiszadob–Tiszafüred szakaszon és az 1888. évi árvízszint alá eső területek földtulajdonosai a Tiszadob–Rakamaz öblözetben. Az új helyzetben általánossá vált, hogy a társulatok az ősi- vagy mélyártér és az új árterületek után eltérő kulcsokkal számítsák az „ártérfejlesztési hozzájárulást”, egyszerűbben az adóból és illetékből álló „kivétést”. A kivetés régi és új árterekre vonatkozó mértéke a tagok közötti erőviszonyok függvénye volt. „Miután ezen »1830.« évi feljegyzések szerint ismert árvízszin hitelesített adatait – azoknak helyenkinti nagy eltérése s lehetetlen nagy ugrásai miatt – vízszin kivetés alapjául elfogadni nem lehetett – az ősi illetőleg mély ártér megállapítására szolgáló vízszin kivetítése műszaki uton eszközöltetett ...”¹⁰ Az Alsó-szabolcsi Társulat Tiszadob Tiszafüred közé eső részén az 1876. évi „tényleg constatatált és hitelesített”¹¹ árvízszinteknél 80 cm-rel alacsonyabban állapították meg az 1830. évi árvízszintet, újra meghatározva a mély- vagy ősi árterek kiterjedését.¹² Az 1876. évi árvízszint alá eső területek képezték az ún. „magasártereket”. A társulat Tiszadob-Rakamaz „árterületen megállapított mélyártér 1,80 méterrel fekszik mélyebben, az 1888-ik évi magasparti ártérnél ...” hiszen „... az 1888-ik évi árvíz majdnem 1,00 méterrel volt magasabb az 1876-iknál ...”¹³

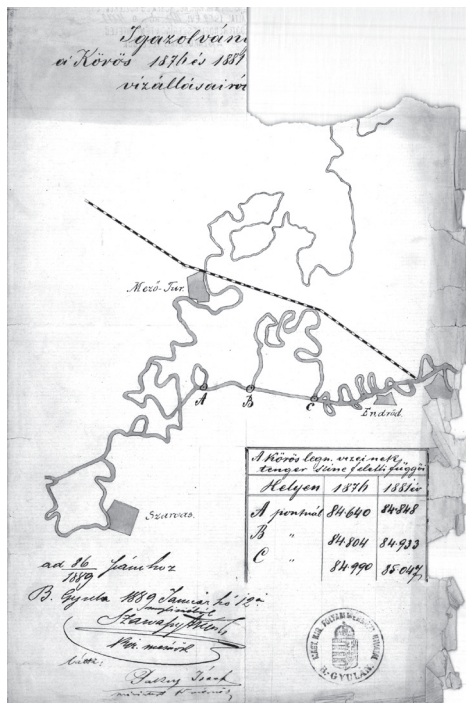
(Az ártérfejlesztési kivetésről) Az áradások legnagyobb kiterjedésének megállapítása földmérési módszerekkel kivitelezhetetlen volt, mert több ezer négyzetkilométernyi vízjárta terület peremén kellett volna szinte egy időben leütni a karót és elvégezni a szükséges méréseket. Megoldásként a folyók hullámterében mért tetőzési szinteket vetítették ki a folyómedertől akár 50 km-re fekvő területekre. Az így kivetített szintek alá eső területek váltak árterekké. Mivel a tiszántúli ártér átlagos vízborítása rendkívül alacsony volt, és a domborzat szinteltérései is néhány méteren belül mozogtak, az árvízi elöntésekben mutatózó néhány deciméteres eltérés is jelentős kiterjedésű területeket érintett.

Több dokumentumra bukkantunk, melyek szerint a társulatba kényszerített tagok a kivétési szintek megállapítását követően azzal szembesültek, hogy ármentes térszíneken elterülő birtokaik ártéri birtokoknak minősültek. Tekintve, hogy az ártéri adó összege bizonyos esetekben a birtok kalkulált hasznának 88%-át is elérhette,¹⁴ ügyüket a legmagasabb fórumig, a képviselőházig is elvitték.¹⁵ Az Alsó-Szabolcsi Társulat iratai között található olyan főmőki, igazgatói jegyzésű irat, mely igazukat támasztja alá. De előbb álljon itt egy idézet az ügyben felmenői érintettsége révén közvetlen értesülésekkel rendelkező, nagykun családból származó Györfly Györgynek 1984-ben a Történettudományi Intézetben tartott előadásából: „A Kárpát-medence vízborította és vízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt” c. térkép (Bp., 1938) sajnos nagyon megbízhatatlan. A szerkesztő a vízjárta területek

jelölésénél az ármentesítő társulatok térképeit vette alapul, holott ezek nem mindig a tényleges régi állapotot tüntették fel, hanem a gátak közé szorított és magasabb vízjárásra kényszerített folyót, maximális vízállás szerint kivetített, adóztatható területeket. Ezáltal pl. a Nagykunság száraz hátsága is vízjárta területként lett feltüntetve.”

A társulati dokumentumok között legmeglepőbb Benedek Pál, társulati mérnöknek a társulati ügyeket felügyelő miniszterhez, Baross Gáborhoz címzett levele.¹⁶ A felterjesztés világosan tartalmazza, hogy a Hortobágy-Körös torokban a Gyulai Főmérnökség által mért és dokumentummal igazolt 1876. évi árvíz az adriai szint felett (mAf) 84,93 magasságban tetőzött. Az 1876. és az 1888. évi árvízszint megállapítása a Tiszán mért árvízi tetőzési szint ártérre való kivetítésével történt. Az 1830. évi, azaz az ősi ártér újbóli megállapítása is számításon alapult, úgy, hogy a Tiszadob–Tiszafüred szakaszon az 1876. évben a Tiszán mért árvízszintnél 80 cm-rel alacsonyabb kivetítési szintet alkalmaztak. Azonban éppen ezen 1876. évi árvízszint kivetítési szintjének Hortobágy-Körös bázispontjáról derült ki, hogy a valóban mért értéknél 137 cm-rel magasabb. Így az Alsó-Szabolcsi Társulat a területén alkalmazott kivetítési szinttel önkényesen határolt le magas ártéri járulékkal adóztatható mélyártereket és olyan újártérként adóztatható területeket, melyek árvizet sosem láttak. Az Alsó-Szabolcsi Társulat térképén a kivetítési szintet a Tisza árvízi tetőzési szintjéből parabolisztikus görbével vették át a Körös-Berettyó torokhoz (mAf 86,30), mely 137 cm-rel magasabbnak bizonyult a tényleges mért eredményénél. Részlet Benedek Pál felterjesztéséből: „*A Nagyméltóságú Minisztérium 57275/88 számú magas rendeletével bennünket bölcsen utasítani méltóztatott (...) miszerint »a Hortobágy főirányának a Körössel való találkozási pontjánál észlelt árvíz magasságának helyessége, a Gyulai Kir. F.Mérnöki Hivatal által igazolandó lesz« (...) Ha ezen igazolvány alapján a B pontnál 84,93 vízmagasság vétetik alapul akkor a jelen Kivetítés a középtisztaival nem volna egyeztethető. E pontjánál 86,30 magas tiszai árvíz van megállapítva (...) ugyanezért a társulat által most mély tisztelettel proponált vízborítás alkalmával, a 84,93 körösi vízmagasságot figyelmen kívül kellett hagyni ...*”

Benedek Pál idézett felterjesztése tartalmaz egy meglehetősen hosszú ismertetést a kivetítési szintek társulat által alkalmazott megállapításának módjáról. A társulat tiszántúli működési területének geomorfológiai adottsága, hogy észak-déli irányban lejt, továbbá a Tisza medrét kísérő állandóan árvízmentes parti dűnesortól, ill. löszfennsíkktól keletre egy viszonylag mély fekvésű lapos síkság, a Hortobágy terül el. Az árvizek a Tiszából az ún. fokokon és kapukon keresztül jutottak a mélyebb fekvésű térszínre (pl. Hortobágy), és innen az erek hálózatán déli irányban a Hortobágy folyó völgyében a Sárrét süllyedékébe, majd onnan a Körös völgyébe áramlottak. A társulat ennek a bonyolult felszíni áramlásnak a modellezésre, azaz a kivetítési szint megállapítására matematikai és térképészeti eszközökkel egy a táj felszíni legfőbb adottságát, észak-déli lejtését reprezentáló kivetítési hálót fejlesztett. A számítási módszeréről, a modell gyengeségeiről a társulati főmérnök beszámol és kifejti, hogy a modell javítására lehetőség van, azonban a korábban megállapított téves kivetítési szint, így az ártérfejlesztésbe vont területek módosítása, azaz csökkentése nem a Társulat hatásköre. „*Ha az Alsó-Szabolcsi Társulat I/. Térképeni kivetítésének, a berettyói kivetítéssel való egyesítése szükségessé válna, akkor a szeghalomtól felfelé eső kivetítő zöld vízszintek irányának jobban északi irányba való fordítása által a cél elérhető s a valószínűség is megközelíthető volna, de a már helyben hagyott kivetítés megváltoztatásához e társulatnak semmi joga nincsen.*” Nincs tudomásunk arról, hogy a kivetítési szint módosítására, a jogtalan ártéri kivetés gyakorlatának megszüntetésre sor került volna, hiszen ekkorra már a társulatok az árvízszintek nem várt emelkedése miatt a gátakat, a Vásárhelyi Pál által meghatározott méret többszörösére voltak kénytelenek növelni, és gazdálkodásukat állandó pénzügyi nehézségek jellemezték. Létérdéküké vált az

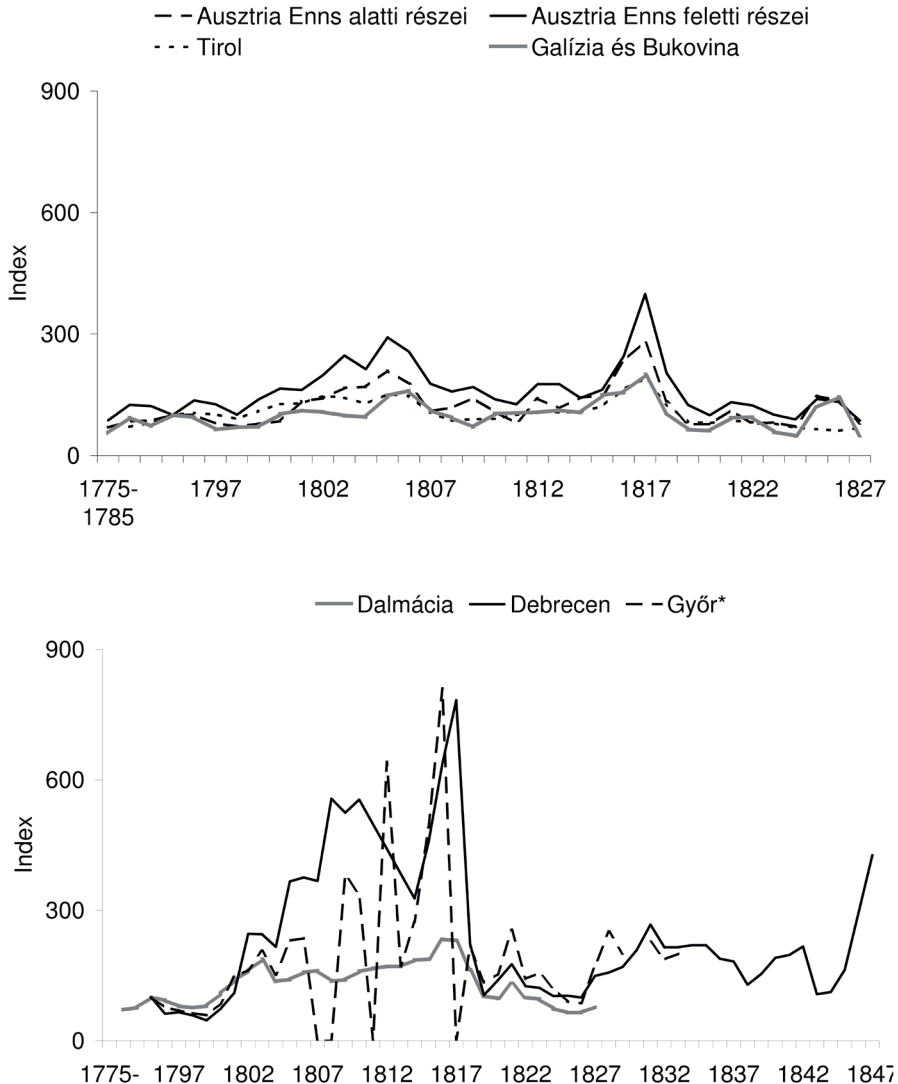

2. ábra. A Gyulai Főmérnökség 1889. évi igazolványa a körösi vízállásokról

ártérfejlesztés, így az adóztathatók körének kiterjesztése. A munka nagyságrendjét jelzi, hogy a Tiszavölgyben a 19. század végére létrehozott töltések, az árvizek által lerombolt töltések újjáépítése, a csatornahálózat létrehozása és a kanyarulat átvágások során megmozgatott földtömeg pedig elérhette az 1 milliárd köbmétert.

(Gabonapiaci fejlemények) A tiszavölgyi vízrendezések célja az árterek, vizes élőhelyek forgalom képes ingatlanná, elsősorban szántófölddé alakítása volt. A síkság, korabeli kifejezéssel, „kiszáritásával” egy olyan haszonvételei forma vált uralkodóvá az Alföldön, mely a korábban csak egy volt a tájra jellemző tájhasználatok sorában. A 18. századig a Tiszavölgy meghatározó és legjövendőbb ágazatai, az extenzív állattartás és a halászat, jelentős bevételeket biztosítottak az alföldi közösségek számára. Az élőmarha export, a hús árának konszolidációja és a piaci igények átalakulása miatt a 18. századra kifulladásra került. A nemzetközi érdeklődésre számot tartó tokfélék halászatát kihalásuk tette lehetetlenné. A gyapjú átmeneti konjunktúrája számos alföldi közösség számára jelentett kitérési pontot, azonban az ártereken, vizenyős térszínen nem lehetett juhot tartani. Így a 18. században beindult gyapjú konjunktúra nem hozhatott igazi áttörést az Alföld jelentős részén elterülő árterek hasznosítása szempontjából. A 18. század a tömeghadzseregeket tápláló cipó, a gabona évszázada volt. Ausztria végigháborúzta a 18. századot. Megtermelt gabonájukat a középkor óta Ausztriában értékesítő nyugat-magyarországi megyék a francia–osztrák háborúk során hatalmas bevételekre tettek szert a háborús gabonakonjunktúrából. A kitartó árnövekedés az ugarak, a legelők, erdők, mocsarak feltöréséhez vezetett. A 19. század első évtizedeiben lebonyolított néhány dunántúli,

pl. a sárvízi ármentesítési program nagy nyereséget biztosított a finanszírozó érdekelteknek, földtulajdonosoknak. Ezekben alakult ki a társulati jogelv és gyakorlat. A gabonaárak emelkedése a regionális piaci árrendszerrel jellemezhető 19. század eleji Magyarország középső és keleti felén, a Tiszavölgyben is érezhető volt. Debrecen az 1770-es években Győr után az ország harmadik legnagyobb gabonapiacának számított. A birodalom centrumában és peremterületein az ármozgás tendenciája már a 19. század első évtizedeiben hasonló volt. Az árakban

3. ábra. Búza piaci átlagárak indexe a Habsburg Birodalom egyes osztrák tartományaiban (1775–1827) és a Magyar Királyság két városában (1775–1847) 1795=100,0 Forrás: Tafeln zur Statistik Österreichischen Monarchie für die 1828; Dányi 2007. Szerkesztette: Pinke.

való eltérés háttérében álló kereslet-kínálati viszonyok, a szállítási költségek és egyéb kevésbé feltárt tényezők okozták az árak regionális különbségét.¹⁷

A gabona ára a 19. század első évtizedére a napóleoni háborúk költségeinek finanszírozására nyomott egyre növekvő mennyiségű pénz következtében több évszázados csúcsra futott. A jelentős bevételeknek köszönhetően a háborús szállításban és élelmiszertermelésben érdekelt birtokosok anyagi helyzete megerősödött. Befektetésre váró tőke halmozódott fel kezükben. Ezt követően az árak a 19. század első negyedében deflációs pályán mozogtak. A dunai gőzhajózás beindulása, a rossz terméseket, így hiányt okozó időjárási körülmények (1836–38, 1845–1847), politikai események (1854–57) hatására a század második negyedét rövid inflációs ciklusok tarkították és újabb gabonakonjunkció indult el. Természetesen a rossz időjárás, elemi károk miatt gyengébb termés a felszökő árak, számos esetben vezettek politikai bizonytalansághoz, mely tovább lökhette, vagy fenntarthatta a magas árakat. Az 1845–50 közötti inflációs periódust a kontinens nagy részén learatott, a fentiekben is illusztrált 1844–45. évi rossz termés előzte meg. 1845-ben a nyugat-európai burgonyavész élelmiszeri válsághoz, magas árakhoz vezetett. A válságkezelés egyik eleme, az angol gabonatorvény, rövidtávon a kereslet, ennek következtében a kontinentális árak felpörgését okozta, hosszabb távon viszont hozzájárult a piacok liberalizálásához, az árak kontinentális kiegyenlítődéséhez és az egységes világpiacon kialakulásához.

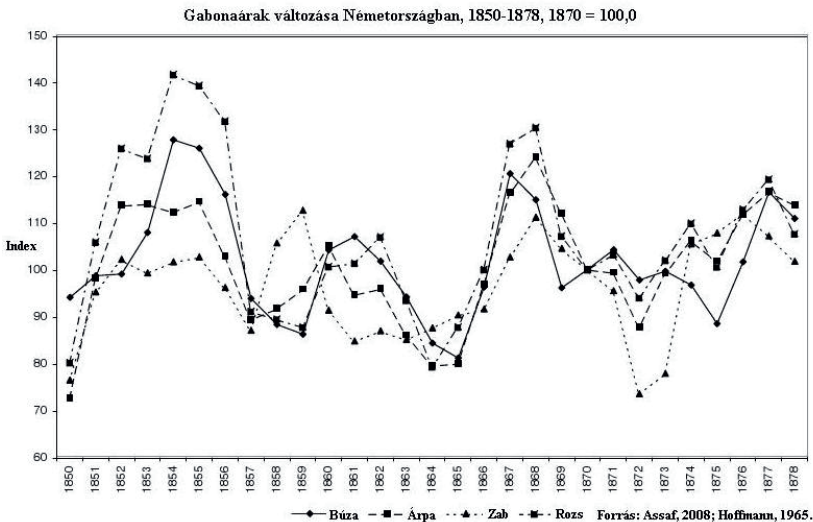
A sikeres bánáti és dunántúli ármentesítések lelkesítő példája, a '40-es években felfelé ívelő gabonaárak, az alternatív földhasználati stratégia hiánya, az udvar jóindulatú támogatása, a lassanként javuló szállítási infrastruktúra, a kiemelkedő haszonnal kecsegtető ingatlanfejlesztés lehetősége és a befektethető tőke, mind a meglehetősen költségesnek tűnő vízrendezés megindítása mellett szóltak. Minden csapadékos év és ciklus, jelentősebb árhullám a vízrendezés szükségességére hívta fel a figyelmet, melyet Széchenyi, kitűnő taktikai érzékkel fel is használt, hogy a szabályozás ügyét előbbre vigye. A modernizáció, az évszázados lemaradás ledolgozása és a vízrendezések ügye összekapcsolódott. A vízrendezésre a közvélemény egyre szélesebb rétege tekintett a modernizáció feltételeként és sokak számára az a modernizáció és a reform szinonimájává vált.

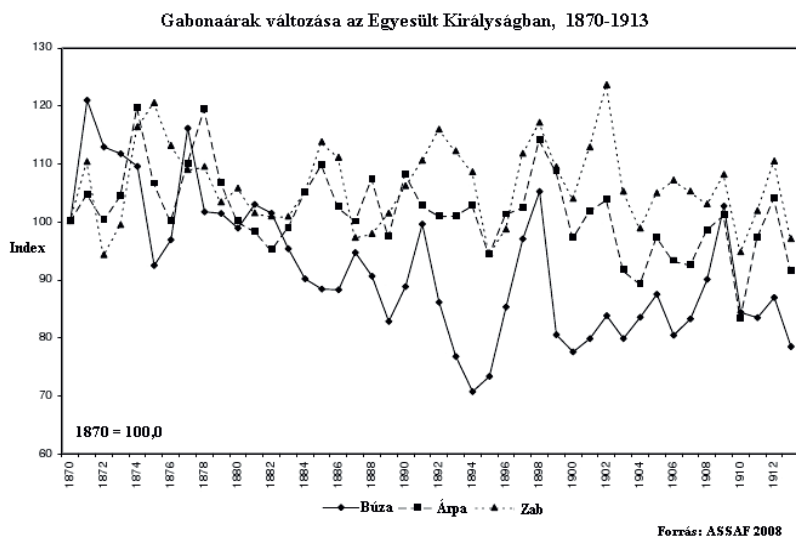
(A csapda) Az 1840-es években a Közép- és Felső-Tiszavidéken is megkezdődtek a szabályozási munkálatok. A beruházás menete a politikai és időjárási események, továbbá a konjunkturális hullámlás hatására hol lelassult, hol felgyorsult, első nagy szakasza a 19. század végére befejeződött. Ötven évbe telt, mire a Vásárhelyi Pál által tervbe vett kanyarulat átvágásokkal és töltésézés feladatával végzett az ország. A felszínes műszaki és gazdasági tervezés, a közpénzen végzett beruházásokat ebben a korban is kísérő korrupció következtében a beruházás költsége a tervezett többszörösére nőtt. A 20. század elején megpróbálták számba venni a tiszavölgyi vízrendezések költségeit, azonban a szakemberek megakadtak a feladattal. Nem sikerült kibogozni a társulatok, hivatalok számmisztikába hajló nyilvántartásait. A beruházás műszaki költségei mellett az externális költségek is jelentősen megugrottak. A szegedi árvíz, az 1855, 1876, 1979, 1888, 1895 évi árvíz károk bizonyos része a védelmi struktúra és a szervezetlen kivitelezés számlájára írható káresemények voltak. Galambos Sámuel és Pietro Paleoca is felhívta a figyelmet arra, hogy az árhullámok túl szűk hullámtéren való feltorlaszolásával a beruházás irányítói növelték és nem csökkentették az árvíz kockázatát. Baljóslatuk igaznak bizonyult, az árvízi tetőzési szintek egyre fenyegetőbb mértékűvé váltak és a védelmi rendszer továbbfejlesztését vagy inkább foltozását tették szükségessé.

A század közepén, a krími háborúhoz kapcsolódó hadi konjunkcióra és az a körülmény, hogy Oroszország déli területei a háború következtében néhány évre kiestek az export piacokról, egyre feljebb hajtották a gabonaárakat, melyek a háborút lezáró békekötéssel a mélybe zuhantak. Az 1861–63. évek rendkívüli időjárása következtében a gabonaárak ismét magukhoz tértek, azonban alig volt termés az országban, majd a hatvanas évek középső harmadában, amikor bőséges aratás-

nak örülhettek a gazdák, a nagy tömegű orosz export hatására az árak újra padlóra kerültek. Az 1870. évi francia–porosz háborút megelőző években a gabona ára a krími háború szintjére ugrott. A 70-es évek elején egymást követték a gyenge termésű évek, az amerikai búza európai megjelenésének hatására azonban az árak egyre lejjebb araszoltak. Az 1873. évi tőzsdepánikot követő gazdasági világválság hatására csökkenő kereslet és a piacot egyre nagyobb mennyiségben elárasztó olcsó amerikai gabona következtében az árak a mélybe zuhantak. Összefoglalva, a század második és harmadik negyedében, „1823/27 és 1827/76 között a növényi termékek árindexe 260 %-kal, míg az állati termékeké 200 %-kal növekedett”.¹⁸ Az osztrák statisztikai hivatal álláspontja¹⁹ és Katus László véleménye szerint, e korszakban az osztrák birodalomban nem beszélhetünk inflációról.

Ekkorra azonban megpecsételődött a magyar gabonaszektor sorsa. „Az 1860-as évek elején Dél-Magyarországon egy mérő búza fél forinttal olcsóbb volt, mint az orosz búza Odesszában. De míg az orosz búza szállítása tengeren Odesszától Triesztig vagy Fiuméig egy forintba került mérőnként, addig a magyar búzát Szegedről 2,7 forintért vitték Fiuméig (onnan tovább Londonig már csak 0,9 forint volt a szállítási költség), így érthető, hogy a magyar gabona az adriai kikötőkben sem tudott versenyezni az orosz búzával.”²⁰ A magyar gabona behozhatatlan hátránya abból fakad(t), hogy a versenytársakkal szemben, a magyar búzamezőknek nincs kapcsolata tengerrel. Az orosz és észak-amerikai gabonatermő vidékek olyan folyókkal állnak összeköttetésben, melyek szinte egész évben hajózhatók. Másrészt az orosz, ukrán és amerikai sztyeppék olyan szántóföldi művelésre alkalmas, kitűnő agroökológiai potenciállal jellemezhető szűzföldek voltak, ahol feltörésükhöz nem kellett az alföldi vízrendezésekhez hasonló kiadással járó fejlesztéseket végezni. Magyarországon a vízrendezésekkel párhuzamosan, de különösen a kiegyezést követően indult be a vasút fejlesztése. Azt gondolhatnánk, hogy a szállítási infrastruktúra fejlesztés megoldotta a magyar tömegtermékek exportját. Valójában a pozitív hatás viszonylag szűk földrajzi keretek között érvényesült, hiszen a vasút alapvetően drágábban szállít tömegárut, mint a tengeri hajó. Ezért a vasúti hálózat kiépítése csak konzerválta azt a strukturális hátrányt, mely a tengeren túli exportőrökkel szemben korábban is fennállt. A vasút, napjainkhoz hasonlóan, a tengerrel nem rendelkező és maximum 500 km akciórádiuson belül elhelyezkedő közép-európai piacokra tudta versenyképes áron eljuttatni a magyar mezőgazdaság terményeit az élelmiszeripar kiviteli lehetőségeit azonban nagyban javította.

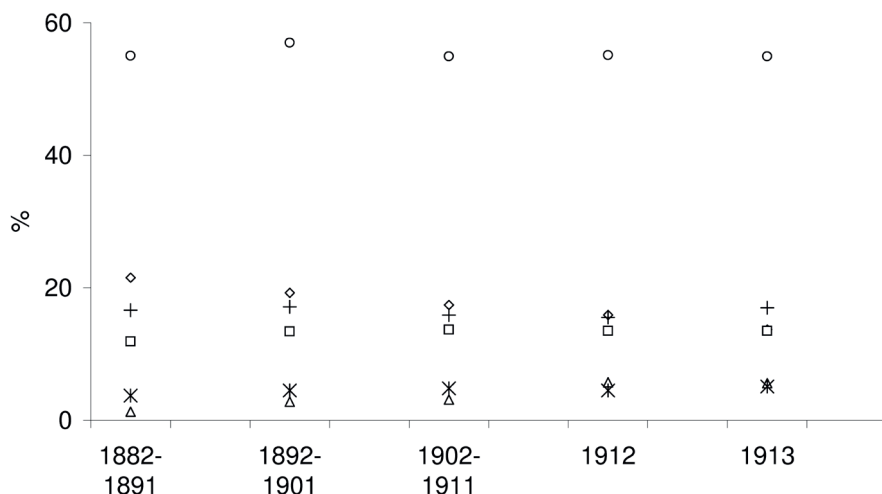
4. ábra. Gabonaárak változása Németországban (1850–1878) és az Egyesült Királyságban (1870–1913) Forrás: Assaf 2008

1870 és 1909 között a szállítási infrastruktúra fejlesztése révén az amerikai export útvonalakon a szállítási költségek 45%-kal csökkentek és az Angliába vagy a Mediterráneum térségébe behajózott amerikai búzaárban a szállítási költség átlagosan 41%-ról 22,6%-ra mérséklődött.²¹ Elsősorban ennek hatására 1875 és 1894 között a búza árindexe 30%-kal esett az Egyesült Királyságban. A gabona árak az 1876–78 közötti hirtelen megugrásától eltérően a század végéig deflációs pályán mozogtak. A helyzet pánikreakciót váltott ki a kontinensen: Bismarck, a német nagybirtok védelmében amerikai és orosz mintára magas védővámokat vezetett be és lépése láncreakciót indított el a kontinens minden országában. A '90-es évekre a szabályozások által létrehozott szántóföldeken megtermelt magyar gabonát szinte kizárólag a Monarchia emelkedő vámokkal körbepátyázott és viszonylag drága logisztikai útvonalakon megközelíthető, a magyar földtulajdonosok számára védett piacain lehetett értékesíteni. A 19. század végére a magyar gabona szinte minden külföldi piacot elveszítette. Az egyetlen szubvencionált piacra tömegáru termelő mezőgazdasági struktúra magában hordozta annak a veszélyét, mely a párizsi békek után az egész 20. században kísértette a magyar mezőgazdaságot: drága tömegterményei védett piacokon voltak értékesíthetők, a szabad külföldön eladhatatlanná váltak.

Magyarország gabona-, kukorica- és lisztkivitelének alakulása.				
Átlagok ezer tonnában Forrás: Katus 2008, 126.				
	1843–47	1882–86	1892–96	1909–13
Kivitel Ausztriába:				
1. gabona és kukorica	232	883	1 241	1 416
2. Liszt	4	202	500	719
Kivitel vámkülföldre:				
1. Gabona és kukorica	14	253	234	64
2. Liszt	2	137	103	18
Magyar Királyság gabona- és kukoricatermelése	4 740	8 664	11 004	12 624

(Összegzés) A Magyar Királyság modernizációja során a 19. második felében a magyar élelmiszergazdaságba óriási tőke áramlott. A befektetett pénzek döntő hányadát egy termékcsoporthoz épülő két szektor fejlesztésére fordították. A beruházók a szántóföldi szemtermelés és a malomipar kapacitásainak növelésére tettek fel szinte minden lapot. A folyamatot a kormányzat direkt és indirekt gazdaságpolitikai eszközökkel erősítette. A növénytermesztés kibocsátása 1840 és 1890 között megháromszorozódott, s a szántóföldek kiterjedése ebben az időszakban feltehetően közel megduplázódott, 1870 és 1914 között 40%-kal növekedett. Tehát a szántók extenzív kiterjesztése mellett, a technológiai fejlesztésnek köszönhetően a termelés intenzivitása is emelkedett. A struktúraváltás irányára komoly, eddig kevésbé feltárt hatást gyakorolt az a körülmény, hogy Pest-Buda már az 1860-as években a világ legjelentősebb malomipari központja és még a századfordulón is az USA után a világ második liszt exportőre volt.

◇ Gabona □ Liszt △ Cukor + Vágó- és igásállatok × Állati termékek ○ Együtt

5. ábra. Agrár nyertermékek részesedése a Magyar Királyság teljes exportjából (1882–1913), % Forrás: Szőnyi 1923. Szerkesztette: Pinke.

Az impozáns számok csak az érem egyik oldalát mutatják. A magyar mezőgazdaság szerkezetét a modernizáció során nem sikerült alapvetően átfőrnálni. 1882/91-ben a magyar export 55%-át, 1913-ban 44,9%-át mezőgazdasági nyertermékek, ezen belül 1882/92-ben 34,7%-át, 1913-ban 32,8%-át, 1922-ben 42,4%-át növényi nyertermékek alkották. Schulze számításai szerint mezőgazdaság súlya a GDP-ben az 1870. évi 48,8%-ról 1910-re 49,9%-ra növekedett, Katus László szerint, a nem termelő szolgáltatásokat beszámítva, 1867 és 1910 között 66-ról 44%-ra, Berend T. Iván és Ránki György szerint, a nem termelő szolgáltatások nélkül, 79-ről 62%-ra csökkent.²² 1910-ben az aktív népesség 60,1%-a dolgozott a mezőgazdaságban és arányuk 1946-ig csak valamicskét csökkent. Megállapításunk szerint, az agrárágazatban az alacsony jövedelmezőségű szántóföldi termelés kiterjesztése érdekében végrehajtott ármentesítéssel olyan túlzott méretű infrastruktúra jött létre, mely az ágazat szerkezetének merevvé és rugalmatlanná alakulása irányába

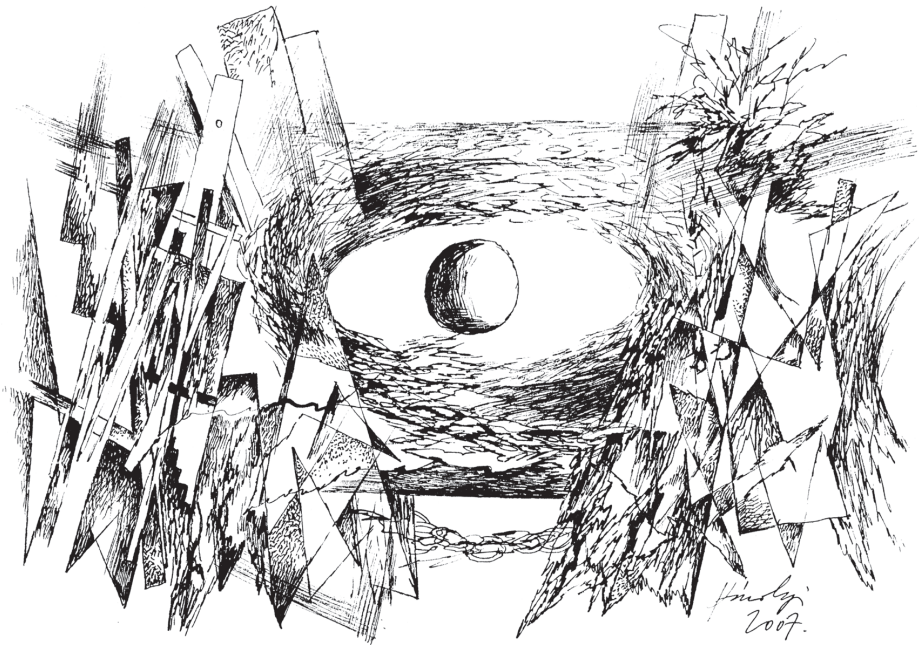
hatott. Ennek okát abban látjuk, hogy a mezőgazdaságba irányuló beruházási eszközök jelentős hányadát a szántóföldek extenzív kiterjesztésére fordították, és ezen beruházások meghatározó része, a korabeli egy évi nemzeti össztermék nagyságrendjéhez mérhető tőke, szántóföldi művelésre kevésbé alkalmas, vagy kifejezetten alkalmatlan, alacsony agroökológiai potenciállal jellemezhető vizes élőhelyek vízmentesítésébe fektették és elhanyagolták a diverz táji és kulturális adottságokból fakadó meglévő előnyöket. Olyan magas fenntartási költségekkel jellemezhető termelési struktúra jött így létre, mely néhány, az áringadozásoknak leginkább kitett mezőgazdasági nyers- vagy félkésztermék előállítására összpontosított. Az alapanyag termelő, monokulturális országok helyzete azért kiszolgáltatottabb, mint a diverzifikált gazdasági szerkezettel rendelkező országoké, mert rugalmas alkalmazkodásra szinte egyáltalán nincs lehetőségük. Válságban és versenyben pedig a kulcsszó, a rugalmasság.²³ A szántóföldek extenzív kiterjesztése azzal, hogy az ipari és kereskedelmi ágazatok fejlesztése és a mezőgazdaság fejlődőképes, nagyobb hozzáadott értéket előállító szektorai elől szívta el a befektethető tőkét, egy prekapitalista munkaerőpiaci helyzetet konzervált. Ennek valódi súlyára a trianoni Magyarország társadalmi és gazdasági nehézségei világítanak rá. „Az országterület ugyanis a Kárpát-medence azon központi részét foglalta magába, ahol a nagybirtok és az azt természetesen kiegészítő agrárproletariátus a legnagyobb arányban volt jelen, s ahol egyúttal a paraszti társadalom belül a legvékonyabb volt a valóban családi gazdasággal rendelkező paraszti rétege.”²⁴

Végül soron, a negatív tendencia hátterében a különböző érdekeket és ágazatokat reprezentáló társadalmi rétegek tervezési és döntéshozatali folyamatokból való kiszorítása, a tervezés és döntéshozatal antidemokratikus centralizációja állt. A vízrendezések tervezési és döntéshozatali szintjeit a szabályozó társulatokon, a vármegyei közigazgatáson és a képviselőházon keresztül egy szűk, szántóföldi termelésben érdekelt nagybirtokosi réteg uralta. Más ágazatok képviselői, meggyengült gazdasági pozícióik és alacsony politikai reprezentáltságuk miatt, sem a tervezésben, sem a vízrendezéseket levezénylő társulatokban nem bukkantak fel, ezért a tervek, a döntéshozók azonos érdekű csoportjának akaratát tükrözve homogenizálóak, egyoldalúak lettek.

JEGYZETEK

- 1 Augsburg Allgemeine Zeitung 1845. 277. számát idézi Kossuth Lajos 1845. 919. hasáb.
- 2 Kossuth Lajos: Tiszaszabályozás ügy. Hitel 1847. 01. 01. 9–12. hasáb.
- 3 Galambos Sámuel írása. Hetilap 126: 342. 1847. 126: 342.
- 4 Dunka Sándor: A Hortobágy-medence régi vizei és tógazdálkodása. Vízügyi Történeti Füzetek, Budapest, 1996, 15.
- 5 Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. Görgey István fordítását átdolgozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Katona Tamás. Neumann Kht., Budapest, 2004. dec. 29-i bejegyzés <http://mek.niif.hu/04700/04739/html/gorgey1017/gorgey1017.html>. Letöltve: 2011. 08. 17.
- 6 Lászlóffy Woldemár: A Tisza. Budapest, 1982.
- 7 Tiszavölgyi Társulat Központi Bizottságának jegyzőkönyvei 1902.02.04–12.02. OKVL IX. 10. 1.
- 8 Szlávik Lajos: Magyarország árvízvédelmének stratégiai kérdései. Vízügyi közlemények LXXXII. Évf. 2000. 3–4. 553–594.
- 9 Törvények, jogszabályok a Complex Kiadótól. 1000 év törvényei. <http://www.1000ev.hu/index>. Letöltve: 2010. 01. 01.
- 10 Ismertetés! Az ezen „Értesítéssel közszemlére kitett árterfejlesztési munkáról. Alsó-Szabolcsi Tiszai-Ármentesítő-Társulat igazgatóságától, 481 IV/5/KGY. 1893. sz.. Debrecen, 1893. OKVL IX.5.10.
- 11 Ismertetés OKVL IX.5.10.
- 12 Ismertetés OKVL IX.5.10.
- 13 Ismertetés OKVL IX.5.10.
- 14 Tiszavölgyi Társulat Központi Bizottságának

- jegyzőkönyvei (1902. febr. 4–dec. 2.) OKVL IX. 10. 1.
- 15 Képviselőházi Napló 598. 1896. április 10. www.arcanum.hu. Letöltve: 2010.03.10.
- 16 1889. 59. sz. II. Felterjesztés a Királyi Közmunka és Közlekedési Minisztériumnak (57275/888 sz. rendelet nyomán készült vízelosztási térképbeterjesztés és háttéranyag) OKVL (IX.5.10.)
- 17 Dányi Dezső: „Az élet ára”. Gabona és élelmiszerárak Magyarországon 1750–1850. Történeti statisztikai tanulmányok 10. KSH Könyvtár és Levéltár, Budapest, 2007, 34.
- 18 Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, 2009, 418.
- 19 Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829-1979. Bearbeitet im Österreichischen Statistischen Zentralamt. Wien 1979. (Beiträge zur österreichischen Statistik, Heft 550.) 720.
- 20 Katus László: A sokszólamú történelem. Pécs, 2008, 136.
- 21 O'Rourke-Williamson 2000. Table I.
- 22 Az adatok forrásai: Katus 2009, 461; Magyarország külkereskedelmi mérlege KSH Évkönyv 1823; Kadas 1927, 224.
- 23 Marton Ádám: A nemzetközi kereskedelem ár- és cserearányváltozásai, 1800–1980. Ismeretések és fordítások. KSH Könyvtár és dokumentációs szolgálat, Budapest, 1983.
- 24 Gunst Péter: A népi mozgalom gazdasági-társadalmi gyökerei. In: Zempléni Múzsza, 2004. http://www.zemplenimuzsa.hu/04_4/gunst.htm Letöltve: 2011. 08. 01.

Hogyan lehetséges egy nemzet nélküli jogállam?

---

*Jürgen Habermas és a politikai integráció elmélete*¹

Egy modern jogállam alkotmánya egyszerre tartalmaz partikuláris és univerzális elemeket: egyszerre kívánja lehetővé tenni egy politikai közösség értékek mentén történő integrációját, és biztosítani az állampolgárok univerzális szabadságjogait. Felmerül a kérdés, hogy az alkotmányban megjelenő univerzális normák és a közösség hagyományos önértelmezése nem kerül-e szükségszerűen konfliktusba egymással? Míg liberális perspektívából az állítólagos „közös normákra” hivatkozás az állampolgári szabadságjogok megsértésének tűnhet, közösséglvű (nacionalista és kommunitarista) oldalról gyakori a vád, hogy a szabadságjogok túlzott tisztelete az állampolgárok atomizálódásához, hosszú távon a társadalmi kohézió felbomlásához vezet.

Tanulmányomban e dilemma nézőpontjából rekonstruálom Habermas kilencvenes évekbeli politikai integrációról szóló elméletét.² Azt vizsgálom, milyen választ kínál mindazokra a politikaelméleti kihívásokra, amelyeket egyik oldalon a nacionalisták és kommunitaristák, másik oldalon a liberálisok és az észjogi tradíció hívei tartanak szem előtt. Először felvázolom, milyen szerepet tulajdonít a nemzeteknek Habermas a modern jogállami integráció megvalósításában. Ezután egy rövid, Carl Schmitt-tel foglalkozó kitérővel megvizsgálom, mire alapozza Habermas azt a feltevését, hogy a jövőben el kell távolodnia egymástól a köztársasági és a nemzeti eszménynek. Megvizsgálom, milyen kihívásokkal szembesül Habermas, amikor a politikai integrációról szóló elméletét a köztársaság észjogi tradíciójára alapozza és rekonstruálom azokat a kommunitarista érveket, amelyek Habermast egy alternatív köztársasági koncepció kidolgozására ösztönözték. Végül bemutatom, hogy az észjogi és a kommunitarista koncepció ötvözése hogy vezetett el az alkotmányos patriotizmus fogalmán alapuló integráció gondolatához.

(Nacionalizmus és köztársasági érzület) Habermas a nemzetállamok kialakulását egy kora modernkori dilemmára adott válaszként jellemzi: hogyan lehetséges a nagy birodalmak felbomlása és destabilizálódása után a radikálisan eltérő vallási, kulturális és etikai háttérrel rendelkező csoportokból egységes államot szervezni. A speciális kihívásra Svájc egy föderatív struktúra létrehozásával válaszolt, amely láthatóan elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy a csoportok közötti etnikai és kulturális feszültségeket legyőzze. Európa legtöbb részén azonban – például Portugáliában, Spanyolországban, Angliában, Svédországban – centrálisan igazgatott területi államok formájában jött létre stabil politikai egység.

Ezek a centrálisan igazgatott államok a demokratizálódás folyamatában aztán fokozatosan nemzetállamokká váltak. A nemzetállamok sikeresen teremtették meg a kulturális és etnikai homogenitás illúzióját, amely egyik oldalról a modernizáció fontos vívmányaként jellemezhető: a nemzetállamokkal létrejött egységesség- és összetartozás-tudat képezte az alapját a modern piacgazdaság kialakulásának és alkotta meg azokat a feltételeket, amelyek a modern állami adminisztráció, idővel pedig a jogállam és a modern demokrácia kialakulásához vezettek. Belátható azonban az is, hogy a nemzetállami egység és a modern államigazgatás létrejöttének súlyos ára volt: a nemzeti kisebbségek elnyomása és elszigetelése, eröltetett asszimilációja. A kulturális vagy etnikai homogenitás illúzióját megteremtő

nemzetállam fennmaradásához egy speciális „tudatforma”, a nacionalizmus elterjedésére volt szükség, amely a kulturális hagyományok szelektív olvasatán, a történetíráson, az irodalmon és a tömegkommunikáció csatornáin, a művelt polgári közönség közvetítésével jutott el széles tömegekhez. A nacionalizmus mellett tehát, hogy modernizációs eszköz, mesterséges vonásai és közvetítésének speciális csatornái miatt kezdetül fogva a manipuláció fontos eszköze lehet a hatalom kezében.³

Habermas szerint a nacionalizmusban rejlő kettősséget – egyszerre eszköze a különböző etikai háttérű személyek „integrációjának”, és manipulatív módon a kirekesztésnek – kiegészíti egy magában a nemzet fogalmában rejlő, fogalomtörténetileg feltárható kettősség. Az eredeti *nation* kifejezés még éles ellentétben áll a *civitas*-szal, nem a polgárokat jelöli, hanem a politika világán kívül szerveződő, inkább „barbár”, „pogány” és „vad” népeket. A nemzet fogalma tehát már az ókori Rómában elnyeri az *eredetközösség* értelmét, így az ókortól kezdve a politika előtti, a közös település, a szomszédsági viszony és a közös nyelv által integrált közösségre utal. Az újkorban azonban kialakul a nemzet fogalmának konkurens értelme, amely a nemzetet mint a szuverenitás hordozóját ragadja meg: a 18. században például a nemzetet a rendek jelenítik meg a királlyal szemben. Ettől a rendies nemzet-fogalomtól látszólag távol áll távol a népszuverenitás híveinek nemzet-felfogása, egy lényeges ponton azonban átfedés van közöttük: mivel a népszuverenitás hívei is úgy gondolják, hogy a nemzet az állami szuverenitás hordozója, a nemzet náluk is a politikai hatalom legitím letéteményeseként jelenik meg. Ha a népszuverenitás híveinek perspektívájából tekintünk a nemzetre, akkor a nemzet nem eredetközösségként interpretálható, hanem inkább politikai közösségként, amelyet a politikai önrendelkezésre való jog illeti meg. Olyan közösségként, amelynek tagjait a szó szoros értelmében csak onnantól tekinthetjük egy politikai nemzet tagjainak, ha egy politikai egységként kinyilvánítják a demokratikus önrendelkezésre vonatkozó igényüket.

A „nemzet” ettől kezdve egyszerre jelöl közös származás, tradíciók vagy nyelv által integrált közösséget, és egy csak súlyos áldozatvállalások árán elnyerhető állampolgári státuszt. Mindkét komponens szerves részét képezheti a mai nemzettudatunknak: egy általánosan polgári nemzeti érzelmének részét képezheti a nem szabadon választott „szülőföldhöz” ragaszkodás, vagy a pusztán megöröklött nemzeti kultúrával való azonosulás, ugyanakkor azt is gondolhatja, hogy a nemzethez tartozás döntően nem szerezhető meg a születéssel, hanem közös erőfeszítések és személyes kötelezettségek eredménye: pl. a tradíciók elsajátításáé, a kommunikációs vagy politikai részvételi jogok gyakorlásáé. Látnunk kell azonban azt is, hogy lényeges különbségek adódhatnak a két nemzetfogalmunk között. Az eredetközösségnek értelmében azt tekintjük közösségünk tagjának, akiről tudni véljük, hogy születési helye, nyelve és/vagy valamilyen etikai-kulturális normái révén hozzánk tartozik; ezt a státuszt tehát nem nyerheti el akárki. A második értelemben azonban az állampolgári nemzet tagja lehet bárki, aki erőfeszítéseivel, vagy a közügyekben való aktív részvételével bizonyítja a közösséghez való lojalitását. Az állampolgári nemzet tehát jóval inkluzívabb politikai képződmény, mint az eredetnemzet.

Habermas a közös származás gondolatára épülő nemzettudat és a közös erőfeszítések fontosságát hangsúlyozó köztársasági eszme ideiglenes összekapcsolódását egy szempontból fontos történeti vívmányként jellemzi: ez tette ugyanis lehetővé, hogy a korábban eltérő etnikai-kulturális háttérrel rendelkező polgárok a politikai közösségért óriási áldozatokat vállaljanak; a két eszme összefonódásának ezért katalizátor-szerepet tulajdonít a modern nemzetállamok fejlődésében. A köztársasági eszme és az eredetközösség eszméjének összefonódására és az ebből eredő áldozatvállalási hajlandóságra jó példa az általános had-

kötelezettség elterjedése, amely azt mutatja, hogy az adott területen született személyektől (amely öröklött tulajdonság) személyes önfeláldozás várható el a haza, vagyis a csak közös tevékenységek révén fenntartható politikai nemzet érdekében. A hadkötelezettség elterjedése arra is példa, hogy a nemzeti eszme és a köztársasági érzület – ellentétes tartalmuk ellenére – egymás kölcsönös megeremtésének és fenntartásának eszköze lehet.⁴

(*A köztársaságot megelőző nemzeti szubsztancia elmélete: Carl Schmitt*) Habermas a nacionalizmus és a köztársasági eszme elfogadása között szociálpszichológiai összefüggést feltételez, azonban egyértelműen a két eszmény szétválasztása mellett kardoskodik: úgy gondolja, hogy az állampolgári szabadság és a republikánus vívmányok veszélybe kerülhetnek a két eszmény ellentmondásai miatt. Habermas inklúzióról szóló 1996-os tanulmánya [*Inklusion – Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie*, 1996] alapján belátható: súlyos árat fizethetünk, ha a demokrácia alapját képező öntörvényadást nem politikai intézmények által biztosított állampolgári törvénykezéseként gondoljuk el, hanem a jogállami intézményrendszert megelőző „nép” vagy „nemzet” fogalmához kötjük. Habermas Carl Schmittnek azt a gondolatát bírálja, amely szerint a demokráciának a jogállami intézményrendszertől elválasztható „szubsztanciája” van, és ez a „szubsztancia” a hasonló érzelmi és értelmi beállítottságú személyek egybeesengő akaratnyilvánításaként azonosítható.⁵ Schmitt szerint maga az „államnemzet”, tehát a politikai értelemben vett, „akaratát” jogállami intézmények segítségével artikuláló nemzet nem képes megfelelni a demokrácia alapelveinek. Mivel a parlamenti demokrácia és a demokratikus eljárási szabályok szétforgácsolhatják egy nép ténylegesen meglévő, organikus akaratát, megakadályozhatják, hogy az egyének együttesen egy önmagát kormányozó óriásszubsjektummá válhassanak.

Schmitt elmélete azon a ponton megegyezik a Habermas által preferált republikánus elképzeléssel, hogy a „nép” vagy „nemzet” demokratikus törvényhozását csak olyan személyek között tartja lehetségesnek, akik egy közösség szabad és egyenlő tagjaiként ismerik el egymást. Schmitt azonban – és ez okozza a republikánus elmélettel való teljes szembe fordulását – elveti annak lehetőségét, hogy egy másik polgár egyenjogúságát egy aktív diszkurzus során ismerjük el; a demokratikus önkormányzást csak ott tarja lehetségesnek, ahol ténylegesen érzékelhető a tagok hasonlósága. Schmitt szerint a nemzetársak vitáinak – ha egyáltalán megengedhetők a „demokratikus” társadalomban – legfeljebb a homogén vélemények „finomhangolásában” lehet szerepe, a felmerülő érvényességi igények ésszerűségi kritériumainak megállapításában kevésbé. Ebből a nézetből a demokrácia „egzisztencialista felfogása” adódik,⁶ amely szerint nincs más kritériumunk a „népakarat” helyességének megállapítására, mint e népakarat tényleges megléte, vagy kinyilvánításának intenzitása. A „népakarat” – normatív tartalom híján – egy feltételezett népszellem kifejeződésévé válik: „Amit a nép akar, az éppen azért jó, mert a nép akarja.”⁷

Carl Schmitt koncepciója látszólag tényleg könnyen megold néhány politikai-filozófiai dilemmát, például azt a kérdést, hol húzhatjuk meg egy politikai közösség legitim határát, és kit tekinthetünk egy politikai közösség legitim tagjának. Erre a kérdésre nem lehet az a válasz, hogy az aktuális államhatárok mutatják meg a politikai közösség legitim határait. Mivel az államhatárok erőszakos cselekmények eredményeképpen jöttek létre, bizonyos esetekben legitimnek tarthatjuk egy magát cselekvőképes politikai egységként deklaráló politikai közösség önálló dási szándékát. Az a kérdés, hogy mikor legitim az önálló állam létrehozása, az észjogi és republikánus hagyományon belül is csak nehezen oldható meg. A republikánusok szerint a politikai közösség legitim határainak megállapításánál a közösség alkotmányozó aktusát kell szem előtt tartani, és az alapító aktussal azonosuló személyeket kell a politikai közösségnek tekinteni.⁸

A problémák például akkor kerülhetnek előtérbe, ha egy alkotmányos hagyományaira büszke államnemzetben belül egy alkotmányos tradícióval még nem rendelkező politikai csoportosulás lép fel a saját államalkotás igényével. A republikánus vagy észjogi koncepció szerint demokrácia és a jogállam nem választhatók el egymástól, következésképpen a politikai közösség „akarata” vagy az úgynevezett „népakarat” sem nyilvánulhat meg a demokratikus intézményrendszeren kívül. Hogy tarthatjuk azonban jogosnak a felmerülő államalkotási szándékot, ha éppen a meglévő alkotmányos hagyománnyal helyeződik szembe?

Carl Schmitt elmélete látszólag megoldja az önrendelkezés mibenlétének és az alkotmányos államon belül felmerülő önállósodási törekvések problémáját. Elmélete szerint a nemzeti önrendelkezés alapja a kollektív önfenntartás és önmegvalósítás képességének bizonyítása; annak demonstrálása, hogy homogén népességként kellő erőt tud felmutatni másokkal szemben. Schmitt szerint az erő és a homogenitás bizonyításával egy nép – akár egy fennálló alkotmányos államon belül is – egyúttal arra a legitím hatalomra is szert tesz, hogy önmagának nyilvános „akklamáció” formájában törvényeket adjon, és ezzel arra a jogra is igényt formálhat, hogy meghatározza közösségének földrajzi határait.

Schmitt azonban csak azon a súlyos áron tudja megoldani a politikai közösség határainak problémáját, hogy feladja az észjogi koncepcióban rejlő „önkéntesség elvét”, tehát azt, hogy a politikai közösségben való tagság önálló elhatározáson kell nyugodjon. Schmitt elméletéből ugyanis az következik, hogy egy állam vagy politikai közösség az egységet elnyomás révén is kikényszerítheti, ha nem képes az önálló működéshez, a látszólagos béke fenntartásához szükséges homogenitás felmutatására.⁹ Schmitt elméletének logikája szerint az elnyomott kisebbség tiltakozása már csak azért sem lehet legitím, mert – ahogy korábban láttuk – nem áll rendelkezésünkre más legitimitási kritérium, mint a homogén nép akaratának kinyilvánítása. Ez azt jelenti, hogy Schmitt szerint a „demokrácia”, azaz a homogenitás megteremtéséhez minden eszköz megengedett, a kényszerű asszimilációtól, az etnikai tisztogatástól, a heterogén népesség elnyomásán és kitelepítésén át a térbeli szegregációig.¹⁰ Schmitt elméletének e dermesztő végkicsengéséből Habermas azt a következtetést vonja le, hogy a homogén „eredetnemzetre” hivatkozás szembeállíthatja egymással a demokrácia és a jogállam fogalmát; az egymást ideiglenesen erősítő nemzeteszmény és köztársasági-jogállami eszmény ambivalenciái hosszú távon tehát az egyéni szabadságokat súlyosan veszélyeztető következményekkel is járhatnak.

Habermas a „naturalisztikus nemzetfelfogás” és a köztársasági eszmény szembenállásából és lehetséges konfliktusainak felvázolásából azt a következtetést vonja le, hogy a jövőben a „nemzeti identitásnak” és állampolgárságnak, „ethnosznak” és „demosnak” fokozatosan függetlenednie kell egymástól, és a nemzetállamoknak – az állampolgári szabadság megőrzése érdekében – fokozatosan állampolgári nemzetekké kell válniuk.¹¹ Carl Schmitt szempontjából azonban azt is láthattuk, hogy egy állampolgárokból álló politikai nemzet koncepciója nehezen tud választ adni bizonyos demokráciaelméleti kérdésekre, például arra, hogy mit jelent egy – alkotmányos hagyományokkal és demokratikus intézményrendszerrel nem rendelkező – politikai közösség önrendelkezése, hol húzódnak egy politikai közösség határai.

Habermasnak egy észjogi-republikánus elmélet kidolgozásánál szembesülnie kell azzal a kérdéssel is, vajon a nemzeti homogenitás illúziójától megfosztott politikai társadalomban mi biztosítja a kohéziós erőt a társadalom egyben tartására. Korántsem biztos ugyanis, hogy állampolgárság és nemzeti identitás fogalmi elválaszthatósága, és időnként tényleg kialakuló konfliktusa tényleges elválaszthatóságot jelent.¹² Habermas itt is olyan problémával néz szembe, amely Carl Schmittet is kísértette: hogyan követelhető meg társadalom

kohéziója azután, hogy a modern nemzetállamokban a politikai uralom alapjai már szekularizálódtak, és az uralom elveszítette „túlvilági alapjait”. A szekularizáció, a vallási és metafizikai nézeteknek a politikai szférából privátszférába való száműzése után a polgárok ugyan jogosan érezhetik a felelősséget, hogy az egymás közötti konfliktusaikat a jogállami intézmények keretein belül, kommunikatív módon oldják fel; ugyanakkor az is belátható, hogy a polgárok nézeteinek pluralizálódása után e konfliktusok élesebbé válhatnak. Ha ezek a konfliktusok nem oldhatók fel a tudatos polgárok vitáiban, akkor nehéz megindokolni, miért nem engedünk utat Carl Schmitt elképzelésének, mely szerint minden politikai eszköz megengedhető a modernség előtti integráció helyreállítására: az egységesség-tudatot erősítő ellenségkereséstől a homogenitást célzó intenzívebb represszióig.¹³

(A republikánus modell néhány előnye a nacionalizmussal szemben) Habermas az elemzett tanulmányokban egy észjogi hagyományra épülő, republikánus elméletet próbál megalapozni, amely nem a represszió fogalmára épül, ugyanakkor megoldja a demokratikus önmegrendelkezés és a társadalmi kohézió problémáját. A modern republikánus állampolgárság-fogalom alapjait keresve a rousseau-i népszuverenitás-fogalomra tekint vissza. Habermas szerint a *népszuverenitás* Rousseau-t megelőzően a fejedelem hatalmának korlátozását, vagy a szuverenitás „fejedelemtől való megöröklését” jelentette, de mindenképp az uralkodóéval szemben definiált hatalmat, amely a nép és az uralkodó között megkötött szerződésen alapul. Rousseau azonban a társadalmi szerződést már nem az uralkodó és a nép közötti megállapodásként jellemezte, a népszuverenitást már nem az uralom két fél közötti felosztására vagy kettejük alkufolyamatára vezette vissza, hanem az uralom „önkormányzásba” való alakulásaként értelmezte. Mivel a nép öntörvényadásának eszméje e rousseau-i elképzelés szerint nem az erős fejedelem és az ellenérdekelt nép közötti történeti paktumon alapul, az uralom Rousseau értelmében elveszíti szükségszerűnek vélt erőszak-karakterét. Ellentmondva tehát a rousseau-i politikai filozófia radikális és represszív konzekvenciáinak, Rousseau népszuverenitás-fogalmából az erő szavát kizáró politikai döntéshozatal eszméje következik. E népszuverenitás-fogalom szerint csak az a döntés tekinthető legitímnak, amelyet egy politikai közösség összes tagja szabadon ad önmagának.¹⁴

Rousseau népszuverenitás-fogalmára támaszkodó, észjogi republikanizmus alapelvei gyökeresen szemben állnak a schmittiánus „demokráciával”: az észjogi-republikánus tradícióban a „nemzeti” vagy „népi szubsztancia” helyett az önmagának törvényt adó polgárság alkotja a demokrácia alapelemét. Az észjogi tradíció szerint az „állam-nép” egy „társadalmi szerződés” révén jön létre, nem egy „természet-adta nép” jogi intézményesülését fejezi ki. E tradíció hívei szerint csak akkor beszélhetünk egy politikai nemzet létrejöttéről, ha a tagjai közösen elhatározzák, hogy jogaikat gyakorolni fogják, és létrehozzák a szabad és egyenlő jogi személyek politikai közösségét.¹⁵ A tagok azt az igényüket, hogy életüket a politikai szabadság viszonyai között kívánják élni és szabályozni, egy demokratikus alkotmány létrehozásával nyilvánítják ki. A demokratikus alkotmány egyben a tagok „formális konszenzusát” is kifejezi: azt, hogy együttélésüket olyan elvek mentén akarják szabályozni, amelyek követése minden egyes tag egyenlő érdekében áll.¹⁶

Habermas úgy gondolja, hogy az önmagának törvényeket adó polgárság észjogi elméletének segítségével feloldható a nacionalista demokrácia-felfogás néhány alapkonfliktusa. Ahogy láttuk, Carl Schmitt elméletének egyik problémája, hogy erőteljesen szembeállítja a demokratikus népi szubsztanciát és a jogállamot. Schmitt elméletéből az következik, hogy a jogállami intézményrendszer csak az egyik oldalról tekinthető a népi „szubsztancia” megnyilvánulásának, vagy kikristályosodásának, de jellegzetesebbek azok az esetek, ahol

a jogállami intézményrendszer a „népakaratot” szétforgácsoló mesterséges intézményrendszerként jelenik meg. Demokrácia és jogállam szembenállására jó példa lehet továbbá, hogy mivel a demokratikus egyenlőség meglétét a nép homogenitásától tette függővé, el kellett ismernie, hogy demokrácia szélsőségesen antiliberális politikai berendezkedés égisze alatt, például bolsevik vagy fasiszta uralom alatt is lehetséges.¹⁷

Ez a konfliktus a Habermas által rekonstruált, észjogi alapokon nyugvó republikánus felfogásban feloldhatóvá válik. E felfogás szerint a demokratikus államok alapját nem a „népi vagy nemzeti szubsztancia” képezi, hanem egy a tagok szabadságát és egyenlőségét alkotmány formájában elismerő polgári közösség. E szerint az eszmény szerint a pozitív jog legitimitása nem a döntéshozatal előtti „a priori” konszenzusból adódik, és nem is abból, hogy a döntés eredménye valamilyen erkölcsi igazságot fejez ki, vagy önmagában „igazságos”. A legitimitás alapját az eljárás jogszerűsége képezi; az eljárás akkor igazságos, ha mindenkinek megadtuk annak lehetőségét, hogy ugyanolyan beleszólása lehessen a döntés folyamatába, és ha a megszületett döntések általános érvényűek, nem egyénre szabottak.¹⁸ Mivel az igazságos eljárás alapját képező egyenlő feltételeket az alkotmány által elismert jogok garantálják – ellentétben Schmitt feltevésével –, nincs olyan legitim, demokratikus döntés, amely ellentmondana a jogállam alapelveinek, vagy felülírhatná az emberi jogok védelmét.

Mivel az észjogon alapuló republikánus modell eredeti értelme szerint a demokratikus döntés megszületéséhez nincs szükség az etnikai és kulturális homogenitás által biztosított háttérkonszenzusra, nem csak a „hasznalók”, „rokonok” vagy „szomszédok” együttműködését teszi lehetővé, hanem olyan idegenekét is, akik ésszerű vitára és egyetértésre képesek. Az észjogi-republikánus modell komoly előnye tehát a nacionalista-schmittiánus demokrácia-felfogással szemben, hogy megőrizheti az önkéntesség princípiumát, vagyis a tagság összetételének meghatározását nem bizza a többé-kevésbé homogén kultúrával vagy etnikai háttérrel rendelkező többségre. E modell szerint mindenki a politikai közösség tagjának tekinthető, aki szabad akaratából csatlakozni kész, és elfogadja az alkotmányos alapelveket. Ez a demokráciaelméleti felfogás tehát választ adhat egy schmittiánus nacionalistának arra az esetleges ellenvetésére is, hogy etnikai vagy kulturális homogenitás nélkül nem követelhető meg a tagok szolidaritása. Mivel az észjogi republikanizmus minden polgárnak egyenlő részvételi és szubjektív szabadságjogot biztosít, és minden tagot egy jogállami szintű diskurzus tagjának tekint, átfogó szolidaritás megteremtésére képes azok között is, akik a schmitt-i „demokráciában” a szolidaritás hálóján kívülre kerülnek.¹⁹ Ha tehát a valóságban létrejöhetne egy habermasi értelemben vett diskurzív, észjogi alapokra épülő republikanizmus (amelynek jellemzésére még visszatérek) szélesebb körű szolidaritás elérésére lehetne képes, mint a nemzeti homogenitáson alapuló eszmény.

Habermas inklúzióról szóló 1996-os cikkének gondolatmenetét követve arra a kérdésre is felvázolható egy válasz, hogyan kell értelmeznünk egy „nemzet” önrendelkezésre való jogát az észjogi-republikánus perspektívából. Habermas a cikk egy részén megjegyzi, hogy az észjogi-republikánus felfogás szempontjából is méltányolható lehet egy elnyomás alatt álló homogén etnikai vagy kulturális csoport különválása, de csak akkor, ha e csoport tagjai individuumbékként a többségi társadalom elnyomása alatt állnak.²⁰ Különválásuk esetén is csak akkor igazolható az önállóodás, ha az új nemzetállam létrejöttének árát nem az újonnan kialakuló kisebbség fizeti meg, ha nem követi a kiválást asszimiláció, pláne véres bosszúállás vagy „megtisztulási ritulálé”. Ebből az következik, hogy – észjogi szempontból – a függetlenségi törekvés nem legitimálható egy állítólagos népi szubsztanciára, egy immansz nemzeti akaratra, hanem csak a polgároknak arra az individuális jogára hivatkozva,

hogy a saját maga és a polgártársai által együttesen hozott törvények szerint éljék életüket. Ha viszont egy alkotmányos demokrácián belüli csoportosulás, mondjuk egy homogénnek gondolt etnikai vagy kulturális csoport tagjai anélkül követelik a kiválást, hogy a tagokat egyéneként nem éri hátrányos megkülönböztetés – pl. szavazhatnak és jelölteket állíthatnak a választásokon, nem veszélyeztetni életüket a többségi uralom, véleményt nyilváníthatnak és szabadon élhetnek vallásuk és életformájuk szerint – semmi okunk nincs rá, hogy a különválást legitimnek gondoljuk.²¹

Láthattuk, hogy az észjogon alapuló republikánus modell nézőpontjából méltányolható válasz adható az állampolgári szolidaritás és a nemzeti önrendelkezés kérdésére. Kérdés azonban, hogyan képes az észjogi-republikánus demokrácia olyan társadalmi kohéziót biztosítani, mint egy nacionalista berendezkedés.

(Versengő állampolgárság-koncepciók) Korábban láthattuk, hogy az észjogi hagyomány állampolgárság-felfogása kétségtelenül bír bizonyos előnyökkel a nacionalista állampolgárság-felfogással szemben: nagyobb szabadságot biztosít egy politikai közösség tagjainak, „demokratikus önrendelkezésüket” nem állítja szembe a jogállami normákkal, és az egyes állampolgárok közötti szolidaritást nem csak a másokkal való szolidaritás megvonásával tudja biztosítani. Felmerül azonban a kérdés, hogy az eszméitörténetből ismert állampolgárság-felfogások közül melyikre alapozható olyan politikai közösség, amelyben a polgárok szabadsága is sértetlen marad és a közösség kohéziójához szükséges normák is újratermelődnék.

Habermas az 1990-es cikkében [*Staatsbürgerschaft und nationale Identität*, 1990], Charles Taylor jogfilozófiájára támaszkodva a demokratikus állampolgárság két interpretációját különbözteti meg: az állampolgári szerepek alapvetően locke-iánus természetjogi tradícióra támaszkodó individualisztikus-instrumentális értelmezését, és az arisztotelészi államelméletre visszanyúló etikai-kommunitarista értelmezést. A liberálisok individualisztikus elképzelése az állampolgárságot a szervezeti tagság mintájára képzelel el: e szerint az elképzelés szerint az állampolgárság egy az állampolgár életformájától teljesen függetleníthető jogállást jelent. Ezzel gyökeresen szemben áll az állampolgári szerepek kommunitarista értelmezése, amely a tagságot nem a szabadon választható szervezethez való csatlakozás, hanem a születéstől fogva adott, vagy az egyén szocializációját a kezdetektől meghatározó etikai közösségbe való beágyazottság mintája szerint értelmezi.

Az instrumentális-liberális modellben az állampolgárok anyagilag újratermelik ugyan az államot (adóbefizetéssel), és szavatolják az állam legitimitását (szavazatokkal), az állam mégis rajtuk kívül álló intézmény marad, amely az „újratermelésért” cserébe szavatolja a polgárok szabad cselekvését, gazdasági és kereskedelmi tevékenységét. A kommunitaristák megszüntetik állam és polgárság e mesterséges szétválasztását; a polgárokat egy hatalmas közösség tagjaként értelmezik, akik saját identitásukat a közös etikai hagyomány és a tagok által elismert politikai intézmények kontextusában nyerik el.

Az állampolgárság két paradigmájának döntő különbségeiből – a tagsági viszony, állam és polgár viszonyának eltérő interpretációjából – a saját állampolgárságunkhoz való viszony artikulációjának eltérő értelmezése következik. A liberális olvasat szerint az állampolgár a közös társadalmi gyakorlattól függetlenül mindig meg tudja ragadni magát állampolgárként, vagyis a politika világától független preferenciákkal jellemezhető magán-személyként. Ezzel szemben az etikai-kommunitarista elképzelés szerint az individuumok csak közös tevékenység, például a kollektív törvényadás folyamatában ragadhatják meg magukat állampolgárként; csak a közös politikai aktivitás során értelmezhetik az államhoz

vagy egymáshoz fűződő viszonyukat.²² Habermas szerint a modern republikánus politikai filozófusok – mivel a „negatív szabadsággal” szemben a közös állampolgári tevékenységben nyugvó „pozitív szabadság” elsőbbségét hirdetik – valójában közelebb állnak az állampolgárság etikai, mint instrumentális felfogásához.

Az állampolgárság instrumentális-liberális felfogása látszólag rendelkezik bizonyos előnyökkel a kommunitarista felfogással szemben. Kézenfekvő például az az érv, hogy multikulturális társadalmakban élve nehéz elgondolni egy hagyományos etikai közösségek mintájára felépített államot. Nehezen gondolható el, hogyan biztosítható a polgárok privát szférájának védelme egy olyan politikai társadalomban, amely mindenkitől fokozott politikai aktivitást vár el, amelyben az etikai nézetek és életformák nem a polgárok politikától független magánügyeként vannak számon tartva, hanem a társadalom újratermeléséhez szükséges politikai feltételekként. Korábban azt is láthattuk, hogy Habermas többek között azért fordult szembe Carl Schmitt-tel, mert „demokráciájában” nem jutott szerep az önkéntesség elvének, vagyis a polgár szabad akaratából történő társulásának. A szervezeti tagságon alapuló állampolgárság-felfogás sok szempontból ugyan életszerűtlennek tűnik, kérdés azonban, hogy az önkéntes csatlakozás szabadsága nem akkor lenne-e a legteljesebb, ha az állampolgárság az etikai és kulturális beágyazottságtól függetleníthető tagsági viszonyként volna elgondolható.

Habermas számára azonban az állampolgárság „tisztán” instrumentális-liberális értelmezése több szempontból sem elfogadható. Az instrumentális-liberális modellben a politikai társadalom tagjai atomisztikus, preferenciáikat szabadon megválasztó, „kötetlen énként” állnak egymással szemben. Mivel e modell szerint az egyének szocializációját meghatározó etikai normák vagy életformák pusztán a privát szférába „száműzött” esetleges étékek, az állampolgárok egymáshoz fűződő viszonya érdekviszonyként ragadható meg. Kérdés azonban, ha a polgárok elvonatkoztatnak azoktól a szocializációjuk fontos elemét képező tradícióktól, amelyek értékorientációjukat későbbi életük során meghatározzák, hogyan lesznek képesek kilépni egoista perspektívájukból, és azonosulni az összesség perspektívájával. Ha az állampolgárok pusztán magánjogi személyekként, a kölcsönös megértést biztosító kulturális és etikai normák nélkül állnak szemben egymással, akkor nehezen érthető, hogyan jöhet létre közöttük olyan magas szintű, átfogó megértés és egyetértés, amelynek épp a közösség legkomplexebb fajtájának – az akár idegeneket is bevonni képes állampolgári közösségnek – fennmaradását kell biztosítania.²³ Tévedés tehát, hogy az állampolgárságot szimplán szervezeti tagságként értelmező instrumentális-liberális modell könnyedén megoldja az inklúzió, tehát az „idegenek” egyenlő jogú polgárként való elismerésének kérdését. Mivel az önérdékelt tagok individuális perspektívájából beláthatatlan egy egymással való azonosuláson vagy széles körű konszenzuson alapuló állampolgári szövetség előnye, az önérdékelt tagok kompromisszumaiból a legjobb esetben is a tagok „modus vivendi”-je, békés egymás mellett élése jön létre, amely sohasem válhat mások azonosulására számot tartó értékközösséggé.

Kommunitarista szempontból általánosságban is elmondható, hogy az instrumentális-liberális felfogás félreérti az állampolgárság természetét, amikor a polgár intézményhez való viszonyát egy tetszőleges személy és egy rendelkezésre álló eszköz viszonyaként jellemzi. Az intézmények funkciója nem pusztán a preferenciák kielégítése, hiszen olyan kontextust alkotnak, amelyben az egyének szocializációja is végbemegy. Az egyén azért gondolhat magára egészként, individuumként és önmagával azonos személyként, mert olyan intézményekben és közösségekben szocializálódott, amelyek lehetővé tették értékviszonyainak, másokhoz fűződő viszonyainak felülvizsgálását, átértékelését.

Mivel az egyén és az intézmények között nem húzható olyan éles határvonal, mint egy cselekvő és a rendelkezésére álló eszköz között, az intézmények legitimitációjához szükséges polgári egyetértés megvonását sem értékelhetjük pusztán a preferenciák elmaradt kielégítésére adott válaszként.²⁴ A legitimitáskrízisek ebből a kommunitarista szempontból identitáskrízisek, amelyek során a polgár szembesül azzal, hogy az életének keretet adó intézmények nincsenek többé összhangban az identitásának fontos részét képező értékekkel.²⁵ Charles Taylor gondolatmenetét követve belátható, hogy az egyén identitásának fontos elemét képező értékek, amelyek perspektívájából azonosulni tud intézményeivel (ezeket hívja Charles Taylor „erős értékeléseknek”) a liberális értelmezéssel ellentétben nem „szabadon választott” preferenciákat kifejező értékek. Mivel az egyéni identitást alkotó „erős értékelések” csak másokkal osztott értékközösség „horizontján” alakulhatnak ki, közös történet során és – legalábbis Taylor szerint – meghatározott nyelvi közösségben, az egyén sohasem ragadható meg az intézményeiben is kifejeződő kollektív értékektől függetlenül.²⁶ A politikai közösség tehát csak azon az áron osztható fel individuumokra és a velük eszközként szembenálló intézményekre, hogy komolyan sérül az egyén erkölcsi integritása, például a szabad választásra való képessége, és hogy az intézmények – a polgárok érzelmi és értelmi azonosulásának hiányában – elveszítik legitimitásukat.

Míndezekből az következik, hogy az egyén kulturális-etikai háttérétől megfosztva nem tehet szert szabad és demokratikus állampolgári státuszra. Egyrészt azért, mert – ahogy az individuum általában – az állampolgár sem rendelkezik szabadon önmaga felett. Mivel „állampolgári identitás” a tágabb közösség elismerésének függvénye, a státuszának alapját képező elismerési viszonyok nem jöhetnek létre pusztán stratégiaileg mérlegelő felek között, az egymás megértésére irányuló gyakorlat hiányában.²⁷ Mivel az instrumentális-liberális felfogás értelmében felek kooperációja nem alapulhat közös kulturális-etikai háttér meglétéén, vagy a polgárt az intézményekkel összekötő „erős értékeléseken”, a felek kooperációja e modell szerint csak a közös érdekek egybecsengésén alapulhat. Az érdekeken alapuló kooperáció kivívásának nehézsége vagy lehetetlensége – Habermas gondolatmenetéből kiolvashatóan – paradox következménnyel jár. Az instrumentális-liberális felfogás „állampolgárát” interszjektíven kivívott egyetértés hiányában csak a preferenciáit módosító jogi szankciókon keresztül lehetne tartós együttműködésre készíteni. Ez azonban a liberalizmus szempontjából elfogadhatatlan: a liberális felfogástól a lehető legtávolabb áll az állampolgárok érzületeinek vagy motivációinak szankcionálása.

Összességében tehát megállapítható: az etikai-kommunitarista állampolgárság-felfogás szempontjából könnyebben megmagyarázható, miért tarthatnak bizonyos intézmények számot a polgárok lojalitására, ezért komoly előnnyel bírhat a liberális felfogással szemben. Mivel az egyént a szocializáción, az „erős értékelésein” és közjó-orientáltságán keresztül összekapcsolja polgártársaival és bizonyos intézményekkel, magyarázattal szolgálhat arra a Carl Schmitt kapcsán felmerült kérdésre, hogyan biztosítható egy politikai társadalom fennmaradásához szükséges kohézió, erőszakos eszközök használata nélkül.

(Habermas megoldási javaslata) Habermas komolyan vette a liberális állampolgárság-felfogás kommunitarista kritikáját, és az állampolgárság és a politikai integráció olyan elméletének kidolgozására törekedett, amely garantálja a politikai társadalom tartós kohézióját, és nagy figyelmet fordít a jogrend újratermelődéséhez szükséges kulturális kontextusra. Az észjogi tradíció melletti elköteleződése miatt azonban az is fontosnak tartja, hogy elmélete biztosítsa az állampolgárok jogegyenlőségét, és lehetővé tegye eltérő kulturális és etikai háttérrel rendelkező személyek együttélését.

A feszültség feloldásnak érdekében Habermas a társadalmi szerződésről szóló elméletet a kommunikatív cselekvés elméletének nézőpontjából interpretálja. Nézete szerint a „társadalmi szerződést” nem egy magánjogi szerződés mintájára kell elgondolni, amelyben különböző érdekhelyzetű személyek ésszerű kompromisszumot kötnek egymással. Habermas „társadalmi szerződése” – vagyis az a folyamat, amelyben a felek kinyilvánítják, hogy szabadként és egyenlőként ismerik el egymást, és a saját magunknak adott törvények szerint kívánják élni életüket – nem egy egyszeri megállapodáson nyugszik, hanem a politikai élet szereplőinek olyan diszkusszióján, amelyben állampolgári szerepeik mibenlétét is tisztázhatják. A népszuverenitás ebből a szempontból nem a felek aktuális erőviszonyaiból származó pillanatnyi kompromisszum eredményének kinyilvánítása, nem is egy homogén népesség akklamációja (ahogy Schmitt-nél láttuk), hanem egy szabad és egyenlő jogi társak közötti diskurzus, amelynek kimenetelét a felmerülő érvek erőssége dönti el.²⁸ A habermasi állampolgárok tehát nem haszonmaximalizálásra törekvő, stratégiaileg cselekvő személyek – ahogy az instrumentális-liberális állampolgárság-felfogásból adódik –, hanem „kommunikatív módon cselekvő” személyek, akik egymás megértésére és átfogó konszenzus megteremtésére törekzenek. A közös vita, a konszenzus megcélzása Habermas szerint olyan elismerési viszonyok megteremtését teszi lehetővé, amelyben reprodukálódhatnak a közös életünkhöz szükséges intézmények.

A kommunikatív módon cselekvő személyeket nem egymástól elszigetelt atomokként kell felfogni, hanem olyan társadalmi szereplőkként, akiknek a szocializációja bizonyos életformák között, más személyekkel való interakcióban történt. Olyan személyekként, akik egyszerre képesek a szocializációjukat meghatározó életforma szempontjából értékelni az eseményeket, és interakciójuk során felülvizsgálni saját értékeiket. Az egyén autonómiája tehát – ahogyan Charles Taylornál – Habermasnál sem védhető meg pusztán az egyén érdekeinek vagy privát szférájának védelmével, csak szocializációs és művelődési folyamatának kontextusával, meghatározó személyes viszonyaival, társadalmi hálójával és kulturális életformájával együtt. Az állam integrációja csak akkor lehetséges, ha a politikai döntéshozók a diszkusszió struktúráinak és intézményinek megóvására törekzenek, és figyelmet fordítanak a diszkusszió kontextusát meghatározó normák és értékek védelmére.²⁹

Továbbra is felvethető azonban a kérdés: Habermas nem kerül-e ellentmondásba önmagával azzal, hogy egyszerre fogadja el az észjogi-republikánus koncepció szigorú jogegyenlőségre, az „idegenek” bevonására vonatkozó követelését és azt a kommunarista gondolatot, hogy a politikai intézmények csak meghatározott tradíciók kontextusában reprodukálódhatnak? Habermasnak szembesülnie kell a kérdéssel, hogyan lehetséges olyan politika, amely megvédelmezi az állampolgári lojalitás és a társadalmi kohézió megteremtéséhez szükséges kulturális háttérrel, de nem követel olyan mértékű tradícióiszteletet vagy etikai-kulturális homogenitást, amely kizárja a szabadon csatlakozni vágyók vagy jogegyenlőségre törekvő „idegenek” inklúzióját.

Az állampolgárság és nemzeti identitás című tanulmányban felvázol egy válaszlehetőséget ezekre a kérdésekre. Habermas szerint Charles Taylornak az a gondolata, hogy az intézmények kulturális-etikai életformákba ágyazottan alakulnak ki, és tartják fenn magukat, nem egyenlő azzal a szigorúbb kommunarista gondolattal, hogy a politikai állam csak egyetlen etikai-kulturális életformát testesíthet meg: a polgárainak etikai-kulturális életformáját. Azt sem jelenti, hogy a politikai intézményekben ne testesülhetnének meg univerzális érvényű normák, pusztán azt, hogy ezek az univerzális alapelvek akkor nyerik el értelmüket és érvényességüket, ha az egyének azonosulni tudnak velük önértelmezésük perspektívájából. Az olyan egyetemes érvényű alapelvek, mint a népszuverenitás elve,

vagy az emberi jogok tiszteletben tartása csak akkor válnak a társadalmi cselekvést ösztönző alapelvekké, ha az adott (nem eredetnemzetként vagy sorsközösségként értelmezett, hanem állampolgári) nemzet történetének kontextusába oly módon kapcsolódnak, hogy egységet képeznek a polgárok motívumaival és meggyőződéseivel.³⁰

Habermas szerint a jól működő multikulturális demokráciák példája – az Egyesült Államok és Svájc példáját hozza fel – azt mutatja, hogy a polgárok a demokratikus elvekkel nem etnikai, nyelvi vagy vallási identitásuk perspektívájából, hanem egy hosszú történeti folyamat eredményeképpen kialakuló, „szabadságszerető politikai kultúra” perspektívájából azonosulnak. E „politikai kultúra” tehát nem a partikuláris kulturális és etnikai homogenitáson nyugszik (mint Carl Schmittnél), hanem éppen a kultúrák és életformák különbözőségének tudatán. Habermas ugyanakkor a „politikai kultúra” fogalmának központba helyezésével azt a kommunitarista nézetet is érvényre juttatja, hogy egy működő demokrácia nem alapulhat pusztán a demokratikus intézmények meglétéén, a demokrácia működéséhez az állampolgárok jól sikerült szocializációjára – ez esetben egy szabadelvű politikai szocializációra – is szükség van.³¹ A „politikai kultúra” tehát egy oldalról elválasztható a partikuláris kultúráktól és életformáktól: elterjedéséhez nincs szükség egy speciális nemzeti vagy vallásos életforma dominanciájára vagy asszimilációs erejére. Azonban mégis van „átjárás” az egyes életformák és a politikai kultúra között: a politikai kultúra értékeinek egyrészt összhangban kell lenniük a partikuláris életformákkal; másrészt bizonyos „kölcsonhatás” is van az életformák és a politikai kultúra között: a szabadságszerető politikai kultúra nézőpontjából felülvizsgálhatók a „nemzeti” vagy vallásos életforma története és elnyomó aspektusai.

Habermas szerint az észjogi, a liberális és kommunitarista kihívásokra az univerzális elvek életformákba ágyazottságára nagy hangsúlyt helyező „alkotmányos patriotizmus” az adekvát válasz. Az „alkotmányos patriotizmus” a politikai integráció olyan módját jelenti, amely egyrésztől a modern alkotmányok által deklarált univerzális elveken nyugszik: a népszuverenitás elvén, az emberi jogok és az emberi méltóság feltétlen tiszteletén. Az „alkotmányos patriotizmusról” szóló elképzelés azonban nem tisztán liberális vagy tisztán észjogon alapuló koncepció: azt a gondolatot is tartalmazza, hogy a társadalmi kohézióhoz nem elegendő az univerzális normák kodifikálása: az állampolgároknak saját közösségük történeti nézőpontjából kell azonosulni az univerzális elvekkel.

(Lehetséges-e nemzet nélküli jogállam?) Az alkotmányos patriotizmus e modellje további kritika tárgyává tehető a nemzet fogalma felől. Tanulmányomat ezért egy kritikai felvetéssel zárom, amelynek megválaszolása meghaladná a rekonstrukcióra törekvő elemzésem kereteit.

Láthatjuk: nacionalizmus és republikanizmus veszélyes ambivalenciájából Habermas azt a következtetést vonta le, hogy olyan állampolgári nemzetfelfogás megalapozására van szükség, amely nem az eredetközösség, de nem is a történeti sorsközösség értelmében vett nemzet fogalmára épül. Habermas elemzését alapul véve tudomásul vehetjük, hogy az „eredetközösségként” vagy „sorsközösségként” felfogott nemzet eszméje a társadalmi integráció megteremtésének mítoszokon alapuló, és manipulatív eszköze lehet. Ha azonban komolyan vesszük Habermasnak azt a gondolatát, hogy egy politikai közösség tagjai felelősséget kell vállaljanak a nevükben elkövetett bűnökért, és e felelősségvállalásnak a közösség politikai kultúrájában is ki kell fejeződnie,³² akkor felvethető a kérdés, hogy pusztán a „felelősség” nem kovácsolja-e össze egy politikai közösség idegen tagjait egy – nem nemzeti mítoszokra épülő – történeti sorsközösséggé? Mivel Habermas maga hangsúlyozza, hogy a nemzeti eszme és a köztársasági érzület közös, de ellentmondásokkal teli történetben szüle-

tett, ezért nehéz elgondolni, hogy az alkotmányunk elveit a nemzet fogalmának kizárásával adekvát módon értelmezhetjük. Nem kell-e tehát az univerzális alkotmányos elveket egy nem tradicionális értelemben vett „sorsközösség” perspektívájából is értékelnünk? Nem az következik-e Habermas gondolataiból, hogy a közös felelősség által összekapcsolt nemzet fogalmának kell a modern politikai integráció alapját képeznie, és hogy a sorsközösségként felfogott nemzet különös jelentőségre tehet szert a modern jogállamok integrációjában?

Összességében azonban elmondható, hogy Habermas meggyőzően érvelt egy alkotmányos patriotizmuson alapuló, a kommunitarizmus és az észjogi tradíció alapelemeit ötvöző integrációelmélet lehetősége mellett. Láthattuk, hogy Habermas koncepciójának kidolgozásakor a szabad és egyenlő személyek inkluzív közösségének eszméjét, és a közösség normáival azonosuló állampolgárok eszméjét is szem előtt tartotta. A két eszményt Habermas az alkotmányos patriotizmus gondolatában ötvözte, melynek csak egyik oldala, hogy a modern államot univerzális jogállami normák szerint kell megszervezni. Habermas szerint a társadalmi kohézió csak akkor teremthető meg, ha a polgárok a közös politikai kultúra nézőpontjából azonosulni tudnak ezekkel az elvekkel. Láthattuk azonban, hogy Habermas nyitva hagyta a kérdést, mennyiben fejeződhet ki a közösség politikai kultúrájában egy nem tradicionális értelemben vett, a közös történeti felelősségen alapuló „sorsközösség” tudata.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Böckenförde, Ernst-Wolfgang: Die Nation. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1995. szeptember 30.
- Forst, Rainer: *Kontexte der Gerechtigkeit: Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994.
- Habermas, Jürgen: *Der europäische Nationalstaat, Zur Vergangenheit und Zukunft von Souveränität und Staatsbürgerschaft*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996.
- Habermas, Jürgen: *Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996.
- Habermas, Jürgen: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* (1990), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992.
- Habermas: *Völkssouveränität als Verfahren* (1988), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992.
- Müller, Jan-Werner: *Verfassungspatriotismus*. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2010.
- Rödel, Ulrich; Frankenberg, Günter; Dubiel, Helmut: *Die demokratische Frage*. Suhrkamp Frankfurt am Main, 1989.
- Schmitt, Carl: *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Duncker & Humblot, Berlin, 1985, 22., idézi: Rödel – Frankenberg – Dubiel: *Die demokratische Frage*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989.
- Schmitt, Carl: *Verfassungslehre* (1928). Duncker & Humblot, Berlin, 1983.
- Taylor, Charles: *Aneinander vorbei: Die Debatte zwischen Liberalismus und Kommunitarismus*, in Honneth (szerk.): *Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1989.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a Magyar Ösztöndíj Bizottság támogatásával készült.
- 2 Tanulmányom döntően három kilencvenes évekbeli Habermas-cikk elemzésén alapul: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* (1990), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992; *Der europäische Nationalstaat, Zur Vergangenheit und Zukunft von Souveränität und Staatsbürgerschaft*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996; *Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation,*

- Rechtsstaat und Demokratie*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996.
- 3 Habermas: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* (1990), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, 634.
  - 4 I. m. 636–637.
  - 5 Habermas: *Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996, 161.
  - 6 Habermas: *Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996, 161.
  - 7 Schmitt: *Verfassungslehre* (1928). Berlin, 1983, 229.
  - 8 Habermas: *Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996, 163.
  - 9 Habermas: *Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996, 169.; és Schmitt: *Verfassungslehre* (1928). Berlin, 1983, 231.
  - 10 Schmitt: *Verfassungslehre* (1928). Berlin, 1983, 233.
  - 11 Habermas: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* (1990), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, 637.
  - 12 Ernst Wolfgang Böckenförde német alkotmánybíró és jogfilozófus például megfogalmazza Habermas-szal szemben, hogy mesterségesen vonásai ellenére egyedül a „nemzet” képes megteremteni a modern polgárok kollektív identitását, és képes egy állam tagjait kulturálisan relatíve homogén, cselekvőképes egységgé alakítani; a nemzet fogalmáról ezért szerinte nem mondhatunk le. E. W. Böckenförde: *Die Nation. Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1995. szeptember 30.
  - 13 Rödel – Frankenberg – Dubiel: *Die demokratische Frage*. Suhrkamp Frankfurt am Main, 1989, 129–131.
  - 14 Habermas: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* (1990), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, 637.
  - 15 Habermas: *Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996, 164.
  - 16 Habermas: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* (1990), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, 638.
  - 17 Schmitt: *Die geistesgesichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Duncker & Humblot, Berlin, 1985, 22. Idézi: Rödel – Frankenberg – Dubiel: *Die demokratische Frage*. Suhrkamp Frankfurt am Main, 1989, 138.
  - 18 Habermas: *Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996, 164.
  - 19 I. m. 164.
  - 20 I. m. 169–170.
  - 21 Habermas a kanadai frankofón, a spanyolországi baszk és katalán, vagy a belgiumi vallón népesség példáját hozza fel.
  - 22 Habermas: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* (1990), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, 640.
  - 23 Habermas: *Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996, 164–165.
  - 24 Habermas: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* (1990), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, 642.
  - 25 Forst: *Kontexte der Gerechtigkeit: Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994, 166.; és Ch. Taylor: *Aneinander vorbei: Die Debatte zwischen Liberalismus und Kommunitarismus*, in Honneth (szerk.): *Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1989, 110.
  - 26 Forst: *Kontexte der Gerechtigkeit: Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994, 331–334.
  - 27 Habermas: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* (1990), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, 641.
  - 28 Habermas: *Volkssouveränität als Verfahren* (1988), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, 612–613.
  - 29 Habermas: *Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie*, in *Die Einbeziehung des Anderen*. 1996, 164–165.
  - 30 Habermas: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* (1990), in *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, 642.
  - 31 Uo. 643.
  - 32 Müller, Jan-Werner: *Verfassungspatriotismus*. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2010, 39.

A húszas célok huszonkettes csapdája – avagy energiahatékonysági célok egy komplexebb megvilágításban

(Problémafelvetés) Az Európai Unió immár negyedik éve a gazdasági válság hálójában vergődik, sajnálatosan úgy tűnik, a negatív irányú folyamatok egyelőre csak fékezhetőek, de meg nem állíthatók. Hazánkban mindez különösen igaz, hiszen a válság káros hatásai itt hatványozottabban érvényesülnek, mint külföldön. Idei óvatos becslések szerint körülbelül száz helyi önkormányzat került csőd közeli helyzetbe, Pest megyében pedig hónapok óta gondot okozott egyes megyei fenntartású intézményekben a számlák kifizetése. Időközben tartósan 10% körüli szinten stabilizálódott a munkanélküliség – immáron évek óta, a beruházási ráta a statisztikai jelentések szerint 2008 óta csökkenő tendenciát mutat, a banki hitelkihelyezések – szintén hosszú távon – alkalmazkodnak a megváltozott, kedvezőtlen piaci folyamatokhoz.

Annak ellenére is, hogy egyes államokban a fogyasztás szerkezete számottevően átalakult a válság miatt – gondolni lehet itt például az energiahordozók fogyasztására –, a fosztilis tüzelőanyagoktól való függőség Európában még mindig igen magas. Az EUROSTAT 2011-ben publikált adatai¹ szerint 16 fejlett nyugati államból 4-ben – 1995-et bázisévnek tekintve – 2008-ig tekintve is csökkent a megújuló forrásokból származó megtermelt elektromos energia a bruttó elektromos energia felhasználás százalékos arányában. Ebbe a csoportba tartozik, tartozott Görögország, Franciaország, Ausztria, és Portugália is. Szintén az EUROSTAT adataira támaszkodva – a fent említett időszakban – 12 felzárkózó, kelet-közép-európai állam, valamint Törökország tekintetében a mondott arány 5 államban csökkent, de a többiben sem éri el a nyugaton tapasztalható mértéket. Mindezekkel szemben az energiatenyezés mértéke a 16 fejlett államból 4-ben mindössze 10%-ot el sem érő mértékben csökkent. A felzárkózó európai gazdaságokban – Horvátországot és Törökországot leszámítva – jelentős, 20-30%-os csökkenés tapasztalható a szocialista nagyipar és nagyüzemi mezőgazdaság leépülését követően. Az Európai Bizottság által kitűzött cél szerint 2020-ig 60 milliárd euróval kevesebb értékben kellene az Uniónak olajat és gázt importálnia, elsősorban Oroszországból. Hazánkban megújuló forrásokból származó megtermelt elektromos energia a bruttó elektromos energia felhasználás százalékos arányában 2006-ban a 3,7%-ot érte el. Nyugati szomszédunk, Ausztria esetében ez az arány 50% felett állt ugyanabban az évben. Mindemellert az energiahatékonyság, az energiával való spórolás területén is lépéseket kellene tennünk, hiszen a megújulók növekvő arányú felhasználása nem oldja meg önmagában a problémákat. William Stanley Jevons tudományos tétele² – amelyet a *Szénkérdés* című művében fogalmazott meg először – szerint hiába értek el körülbelül száz évvel ezelőtt a gőzgépekben egyre jobb hatásfokot, a szén felhasználás mértéke mégis egyre jobban növekedett. Az elmélet alapján az ökológiai közgazdaságtan kialakította a papírmentes iroda mítosza megközelítést. E szerint minél több informatikai eszközt alkalmazunk egy irodában, annál több papírt is fogunk alkalmazni. Megfelelő energiahatékonysági intézkedések megtétele esetén – becslések szerint – egy nagyjából százhuszezer lakosú település által felhasznált energiamennyiség közel kétharmadát meg lehetne spórolni. Ehhez azonban

szükség lenne a települési és a területi önkormányzatokhoz olyan szakembereket rendelni, akik speciális szaktudással rendelkeznek e területen. Annak ellenére, hogy hazánkban már huzamosabb ideje folyik környezetvédelemmel foglalkozó szakemberek képzése, java részük inkább a versenyszférában folytatja az egyetem/főiskola elvégzését követően. Az önkormányzatokhoz telepítendő szakembereknek ráadásul nemcsak környezetvédelmi, hanem – bizonyos szintű – építészeti, energetikai, jogi, közgazdasági tudással is rendelkezniük kellene, hogy a kellő komplexitással tudják a felmerülő kérdéseket kezelni.

Jelmagyarázat

□ 88.76 - 140.64

□ 140.64 - 170.97

□ 170.97 - 214.53

■ 214.53 - 384.01

■ 384.01 - 910.39

■ N/A

1. ábra: Energiaintenzitás (bruttó belföldi fogyasztás, kilogramm olaj egyenértékben a GDP, 1000 euró arányában), 2008-as adatok (Forrás: EUROSTAT, 2011.)

A tartósan rossz gazdasági helyzetben gyakran hallani a takarékoskodásról, a közkiadások jelentős visszafogásának szükségességéről. Sajnálatosan – hazai értelmezésben – mindez az ellátott feladatokról való lemondásban, alkalmazottak elbocsátásában mutatkozik meg leginkább, legyen szó akár közszféráról, akár a versenyszféráról. Kérdés, hogy energiahatékonysági intézkedésekben miért nem tapasztalható a más területeken viszont megfigyelhető nekibuzdulás. Bár az elérhető eredmények e téren nem rövid távon hatnak, és nem is olyan látványosak, mégis maradóak, valamint a jövőbeni fejlődést is sokkal inkább szolgálják.

(Környezetstatisztikai elemzések a kelet-közép-európai uniós tag és jelölt államok vonatkozásában) 5 megfigyelési változó került kiválasztásra, úgmint

Bruttó hazai termék aktuális piaci árakon számolva	az EUROSTAT alapján, euróban számolva, 1995-től kezdődő, 2008-ig terjedő adatok. <u>Jelölve: GDPaktpárE.</u>
Megújuló forrásokból származó megtermelt elektromos energia a bruttó elektromos energia felhasználás százalékos arányában	az EUROSTAT alapján, 1995-től kezdődő, 2008-ig terjedő adatok. <u>Jelölve: RESZtelect.</u>
Energiaintenzitás	bruttó belföldi fogyasztás, kilogramm olaj egyenértékben a GDP, 1000€, arányában az EUROSTAT alapján, 1995-től kezdődő, 2008-ig terjedő adatok. <u>Jelölve: Energiaintenz.</u>
Az energiaszektor üvegházhatású gáz kibocsátása	millió tonna szén-dioxid egyenértékben, az EUROSTAT alapján, 1995-től kezdődő, 2008-ig terjedő adatok. <u>Jelölve: GHGemelect.</u>
Az ipar üvegházhatású gáz kibocsátása	millió tonna szén-dioxid egyenértékben, az EUROSTAT alapján, 1995-től kezdődő, 2008-ig terjedő adatok. <u>Jelölve: GHGemipar.</u>

E mennyiségi változók olyan tulajdonságok, melyek vizsgálata egy környezet-statisztikai elemzésben lényegesnek tűnik. Az egyes változók esetében bázisviszonyszámokat határoztam meg: az 1995-es év volt a bázisév, és a 2008-os adatok szerepeltek még az osztás során. Bázisviszonyszámok – egyben adattömörítés – alkalmazására a későbbi vizsgálatokhoz mindenképp szükség volt. Ráadásul ezáltal elkerülhetőek a különböző mértékegységek okán fellépő nehézségek is.

Az egyes megfigyelési egységek 12 darab jelenlegi, és tagjelölt kelet-közép-európai európai uniós tagállam, mint Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia, Törökország. Az első ábra alapján az mondható el – a Pearson-féle R-értékek és a szignifikancia értékek alapján –, hogy a kapcsolat számos esetben statisztikailag jelentős mértékű. Leginkább igaz ez az energaintenzitás – az energia előállítás üvegházhatású gáz kibocsátás, valamint az ipar üvegházhatású gáz termelése és a GDP változása/alakulása, illetve az energaintenzitás és a GDP változása/alakulása (negatív előjellel) tekintetében. Összességében tizenkét felzárkózó európai gazdaságból ötben 1995 és 2008 között az energetika iparág üvegházhatású gáz kibocsátása továbbra is növekedett, így Bulgáriában, Csehországban, Horvátországban, Törökországban és Szlovéniában. A legnagyobb mértékű növekedést Törökország produkálta e téren. Az ipar üvegházhatású gáz kibocsátása a mondott országok közül, a mondott időszakban szintén nyolc állam esetében emelkedett. A nyolc állam Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Szlovénia, Szlovákia, Törökország. Hazánkban az energaintenzitás 2001-ig terjedően nagy ütemben csökkent, majd azután a csökkenés ugyan folytatódik, folytatódott, de az ütem sokat lassult. Az energiaszektor üvegházhatású gáz kibocsátása 1998-tól 2005-ig folyamatosan csökkent, majd 2006-ot követően lassú emelkedést mutatott egy két éves időszakig. A további csökkenés 2009-től folytatódott. Az ipar üvegházhatású gáz kibocsátása ugyan csökkenő tendenciát mutat, de hullámzó módon, hol csökkenés, hol emelkedés tapasztalható.

Korrelációs mátrix

		GDPaktárE	RESZtelect	Energiaintenz	GHGemelect	GHGempár
GDPaktárE	Pearson korreláció	1	,271	-,756**	-,535	,673*
	Kétoldali szign.		,393	,004	,073	,016
	N	12	12	12	12	12
RESZtelect	Pearson korreláció	,271	1	-,287	-,203	-,005
	Kétoldali szign.	,393	,365	,526	,988	
	N	12	12	12	12	12
Energiaintenz	Pearson korreláció	-,756**	-,287	1	,859**	-,385
	Kétoldali szign.	,004	,365	,000	,217	
	N	12	12	12	12	12
GHGemelect	Pearson korreláció	-,535	-,203	,859**	1	-,291
	Kétoldali szign.	,073	,526	,000	,358	
	N	12	12	12	12	12
GHGempár	Pearson korreláció	,673*	-,005	-,385	-,291	1
	Kétoldali szign.	,016	,988	,217	,358	
	N	12	12	12	12	12

** . A korreláció szignifikáns 0,01 szinten (kétoldali).

* . A korreláció szignifikáns 0,05 szinten (kétoldali).

2. ábra: a felzárkózó államok táblázatának teljes korrelációs mátrixa

Forrás: saját szerkesztés, SPSS 17-es verziójú programcsomag segítségével.

A relevánsnak tűnő korrelációs kapcsolatok alátámasztására lineáris regressziós elemzéseket végeztünk. A vizsgált két változó a GDP növekedésének mértéke, valamint az energiaintenzitás mértékének alakulása voltak. A 2. ábrán a felzárkózó államok alapján felállított modell legfőbb értékei szerepelnek. A variancia-analízis mátrix – amely megmutatja modellünk elfogadhatóságát statisztikai szempontból – sorai alapján megállapítható, hogy az összes variancia több mint feléért felelős a modellünk. Az F-statisztika szignifikancia értéke kisebb, mint 0,05, ezért a modell által magyarázott variancia nem a véletlennek köszönhető. A modell összefoglaló táblázat alapján – amely kifejezi a függő változó és a modell közötti kapcsolat erősségét – pedig kijelenthető, hogy az R-érték erős kapcsolatra utal. A négyzetes R-érték pedig arra, hogy a modell a variancia több mint feléért felelős. A becslés standard hibája – véleményem szerint – igen alacsony értékek tekinthető.

Felhasznált/eltávolított változók^b

Modell	Felhasznált változók	Eltávolított változók	Módszer
1	GDPaktárE*		Enter

a. Az összes kért változó felhasználva

b. Függő változó: Energiaintenz

Modell összefoglaló^b

Modell	R	Négyzetes R	Korr. négyzetes R	A becslés standard hib
1	,756*	,572	,529	,1020432191

a. Predictors: (állandó), GDPaktárE

b. Függő változó: Energiaintenz

Varianciaanalízis^b

Modell		Négyzetösszegek	df	Négyzetes átlag	F	Szign.
1	Regresszió	,139	1	,139	13,357	,004*
	Hiba	,104	10	,010		
	Összesen	,243	11			

a. Predictors: (állandó), GDPaktárE

b. Függő változó: Energiaintenz

Koefficiens^b

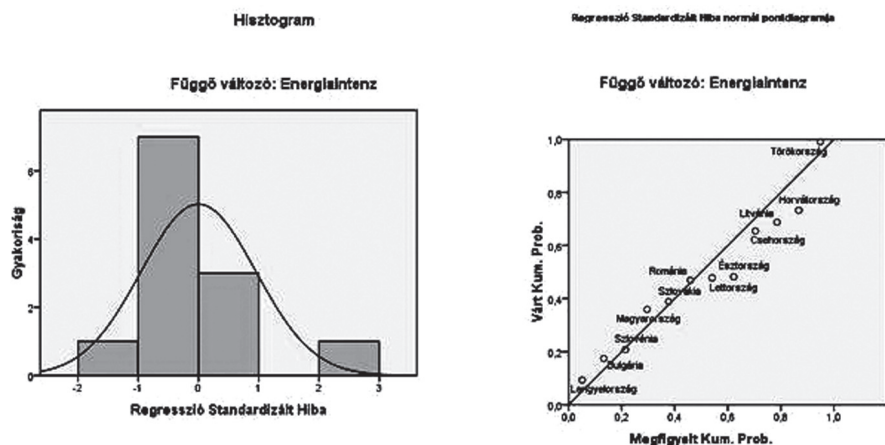
Modell		Nem standardizált együtthatók		Standardizált együtthatók	t	Szign.
		B	Stand. hiba	Béta		
1	(Állandó)	,928	,089		10,390	,000
	GDPaktárE	-,072	,020	-,756	-3,655	,004

a. Függő változó: Energiaintenz

3. ábra: felzárkózó államokból felállított modell egyes elemzési mátrixai

Forrás: saját szerkesztés, SPSS 17-es verziójú programcsomag segítségével.

A 3. ábrán látható hisztogram nagyjából követi a normáeloszlást, de a második osztályközbe tartozó értékekből többet találhatunk benne. A pontdiagram mindezt tükrözi. Bár a 45 fokos egyenest az egyes pontok követik, mégis találhatunk néhány kiugró értéket, az egyenes magasabb egyes tartományaiban.

4. ábra: a modellünk eloszlását kifejező hisztogram és pontdiagram

Forrás: saját szerkesztés, SPSS 17-es verziójú programcsomag segítségével.

(Az uniós politikákban bekövetkező változások) A következő költségvetési időszakról kezdődően nem pénzügyi tervek, hanem többéves pénzügyi keret készül az Európai Közösségek Bizottsága előterjesztése alapján a tervezhetőség, és a költségvetési szigor jegyében. A 2014–2020 közötti időszakra szóló, egyes szakpolitikai területekre vonatkozó részletes javaslatokat 2011 vége előtt fogadja majd el az Európai Bizottság a többéves pénzügyi keret című tervdokumentumban³ (Multiannual Financial Framework 2014–2020). A költségvetési szigor⁴ úgy éri el a tervdokumentumot, hogy minden egyes fejezet tekintetében felső korlátokat határoz meg; e kereteken belül dönt minden évben az Európai Parlament és Tanács a következő év költségvetéséről. A többéves pénzügyi keret által meghatározott tényleges politikai prioritások fő talpkövének a következő évek fejlődését szintén meghatározó EUROPA 2020 alapidokumentum⁵ prioritásai tekinthetők. A többéves pénzügyi keret évek alatt jelentős kiadás-csökkenést érhető el várhatólag. A keret körvonalai alapján a felhasználható anyagi erőforrások 37%-át költi majd az évek során a fenntartható fejlődésre és a természeti erőforrásokra. Ennél kicsit kevesebbet terveznek költeni a gazdasági – társadalmi – területi kohézió elérésére. 2014-et követően a tervek szerint a környezet-és éghajlat-politikai prioritások az összes jelentős uniós támogatási eszközben érvényesülnek majd. A más szakpolitikai területekről származó hozzájárulásokkal együtt minimum 20%-ra szükséges növelni az éghajlat politikával kapcsolatos kiadások arányát. A 2009–2010 során készült *EUROPA 2020* című bizottsági közlemény alapján a Bizottság azt javasolta, hogy a foglalkoztatás, a K+F, az éghajlat-változás, az energetika, az oktatás, és a szegénység elleni küzdelem területén tüzzön ki az Unió megvalósítható célokat, amelyekből nemzeti célokat vezetnek majd le. Az EUROPA 2020 dokumentumban három – egymást kölcsönösen erősítő – prioritást tartanak szem

előtt, így a tudáson, és innováción alapuló növekedést, amely környezeti és energetikai szempontból is fenntartható, valamint a foglalkoztatás szintjének növelését, a szociális és területi kohézió kialakítását. E célok ma messzibbnek tűnnek, mint valaha. Hiába csökkent az energiafogyasztás mértéke ennek nem komoly, strukturális változásokra visszavezethető okai vannak, hanem az okok az elszegényedésben keresendők. Továbbra is igaz az a megállapítás, hogy a fogyasztók és a vállalkozások ártalmas és költséges ár-változásoknak vannak kitéve, ami veszélyezteti gazdasági biztonságunkat, és hozzájárul az éghajlatváltozáshoz (*EUROPA 2020, P. 10.*). Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedéshez így szükség lenne az aktív korú lakosság foglalkoztatási rátájának növelésére, az oktatásból lemorzsolódók arányának 15%-ról 10%-ra csökkentésére, stb. Emiatt – miként a dokumentum is számot vet vele – a kutatás-fejlesztési források növelése, főleg az energiabiztonság, a területgazdálkodás, az erőforrás-hatékonyság, stb. területein szükséges lenne. Valamennyi ágazatban olyan, új technológiákat kell alkalmazni, amelyek segítségével élénkíti a gazdasági növekedést, ezzel egyszerre azonban csökkenti a káros anyagok emisszióját.

(Egy klímavédelmi – energiahatékonysági szakképzés margójára) A fentiekből következik tehát, hogy 2020-ig az uniós követelmények alapján szükséges az üvegházhatású gáz kibocsátás csökkentése, szükséges az energiafogyasztás visszaszorítása, és a megújulóok részarányának növelése. Miben áll ebben az esetben a huszonkettes csapdája? Jelen szituációban abban áll, hogy az uniós elvárások teljesítéséhez komoly anyagi befektetés szükséges mind állami, mind önkormányzati szinten, ezek a beruházások pedig viszonylag hosszú időtáv alatt térülnek meg. Ugyanakkor az intézkedések elmaradása esetén nem érhető el az áhított kiadáscsökkentésnek egy jelentős része, amelyre pedig az egyes államoknak égető szüksége lenne. Akármennyire is eldönthetetlennek látszik a kérdés, mégis a megoldás a cselekvésben áll. A cselekvés nem kis részben a területi, és helyi önkormányzatok működését érinti, sőt a kérdés még ennél is komplexebb. Hazánkban sem a Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia 2008–2025, sem pedig a megfogalmazott uniós célok maradéktalan végrehajtásához a szükséges szakemberállomány hiánytalanul nem áll rendelkezésre. A szakemberállomány hiányzó része iránti igény több tényező függvénye, hiszen az függ az önkormányzatok anyagi állapotának alakulásától, az országos és területi/helyi szintű klímavédelmi és energiahatékonysági szakpolitikák fejlődésétől, a magyar lakosság klímatudatosságának növekedésétől egyaránt. Az önkormányzatoknak szüksége lehet olyan szakemberekre, akik felméri az uniós és a hazai jogszabályokból adódó energiahatékonysághoz, klímavédelemhez szükséges teendőket. E szakemberek javaslatokat tesznek a döntéshozóknak a klímaváltozásra gyakorolt kedvezőtlen hatások minimalizálására, döntéshozatalt megalapozó anyagokat, dokumentumokat készítenek. Kapcsolatot tartanak a zöld hatósággal, civil szervezetekkel, lakossággal, koordinálják a klímaváltozással kapcsolatos munkát, valamint figyelik a klímavédelemmel kapcsolatos pályázati lehetőségeket, pályázatokat készítenek és részt vesznek a nyertes projektek megvalósításában. E szakemberek képzését mindenképp meglévő – kapcsolódó – végzettséghez érdemes kötni, magát a képzést pedig felsőfokú szakképzés keretében megoldani. A felsőfokú szakképzések rendszerének bővítése azért is indokolt, mert Magyarország népességének 15%-a, vagyis majdnem egyhatoda idős, bár ez az arányszám Csehországban jobban romlik majd idővel, de viszonylag alacsony a városi népesség aránya Lengyelországban és Szlovákiában is. A fiatal korosztály társadalmi részarányának fokozatos csökkenése sajnálatosan mind a négy Visegrádi Államot érintő, súlyos probléma⁶. A szakképzés

célcsoportját jelenthetik az átképzésen részt vevő önkormányzati alkalmazottak, vagy önkormányzati tulajdonban álló, illetve önkormányzati irányítás alatt álló vállalatok, intézmények egyes alkalmazottai (így például gondnokok, középszintű vezetők, tanácsosok stb.), közbeszerzési, pályázatíró, marketing, vagy közgazdász szakemberek.

Mindez persze önmagában kevés, hiszen – továbbá – fontos lenne, hogy az önkormányzatok felismerjék, szükségük van – takarékosági okoknál fogva – olyan szakemberekre, akik hivatottak energiahatékonysági kérdésekben állást foglalni. Elképzelhető, hogy mindezt csak kormányzati kötelezés következtében kerülhetne sor. Sajnálatosan – annak ellenére, hogy e szakemberek képzését néhány éve komolyan tervezték – a hatáskörrel rendelkező szervek adósak maradtak azzal a jogszabállyal, amelyben e képzés alapvető követelményeit lefektették volna. A helyzetet bonyolítja, hogy a képzés bekerült már 2009-ben az országos képzési jegyzékbe.⁷ Az új felsőoktatási törvény kodifikációs munkálatainak eddigi alakulása nyomán úgy tűnik, hogy a felsőfokú szakképzések átkerülnek a felsőoktatási törvénybe (4999-es számon tárgysorozatba vett törvényjavaslat 15. § (2) bekezdése, valamint többek között a 2. § (3) bekezdése), illetve az egyetemek kompetenciájába. Látszik tehát, hogy a terület képlékenysége továbbra is változatlan, remélhetőleg az iménti szakképzés mindezek után is megmarad majd, hiszen ez mindannyiunk nyomós érdeke lenne...

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1) Eurostat database, Data Explorer: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupModifyTableLayout.do> (2011. 11. 02.)
- 2) Richard York: Ökológiai paradoxonok (2008), magyarra fordítva megjelent a KOVÁSZ-2008 tavasz–nyár száma, fordító mellékletében, pp. 5–15. Fordította: Virág Petra, és Takács-Sánta András.
- 3) Az Európai Bizottság javaslata a 2014–2020 közötti időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keretre (2011) HU. Kiadja az Európai Unió Kiadóhivatala Belgiumban. P. 16.
- 4) Az Európai Parlament 2011. június 8-i állásfoglalása Befektetés a jövőbe: új többéves pénzügyi keret (MFF) a versenyképes, fenntartható és befogadó Európáért (2010/2211(INI)).
- 5) Az Európai Bizottság közleménye (Brüsszel, 2010.3.3. COM(2010) 2020 végleges) EURÓPA 2020 Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája HU. Kiadja az Európai Unió Kiadóhivatala Belgiumban. P. 39.
- 6) Human Development Report 2009 – Human mobility and development (2009), Published for the UNDP, New York. P. 229.,
- 7) Human Development Report 2007/2008 – Human solidarity in a divided world (2008), Published for the UNDP, New York. P. 399.
- 8) Az Országos Képzési Jegyzékről és az Országos Képzési Jegyzék módosításának eljárásrendjéről szóló 133/2010. (IV. 22.) Korm. rendeletet
- 9) T/4999. számú törvényjavaslat a nemzeti felsőoktatásról, Budapest, 2011. november. P. 111.

JEGYZETEK

- 1 Bővebben lásd az alábbi URL-t: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupModifyTableLayout.do> (2011. 11. 02.)
- 2 Bővebben lásd: Richard York: Ökológiai paradoxonok (2008), magyarra fordítva megjelent a KOVÁSZ-2008 tavasz–nyár száma, fordító mellékletében, pp. 5–15. Fordította: Virág Petra, és Takács-Sánta András.
- 3 Bővebben lásd az Európai Bizottság javaslata a 2014–2020 közötti időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keretre (2011) HU. Kiadja az Európai Unió Kiadóhivatala Belgiumban. P. 16. Valamint lásd továbbá az Európai Parlament 2011. június

- 8-i állásfoglalása Befektetés a jövőbe: új többéves pénzügyi keret (MFF) a versenyképes, fenntartható és befogadó Európáért (2010/2211(INI)).
- 4 Ennek részét jelentik azok az intézkedések is, amelynek következtében a Bizottság ugyan öszeurópai érdekeket képviselő gigaberuházásokat – energetikai, információ-kommunikációs stb. infrastruktúrák – tervez támogatni, de úgy, hogy adott esetben uniós projektkötvényeket vezetnek be a tőkeigényes beruházások finanszírozhatósága érdekében. A költségcsökkentés érdekében egyesülhet majd az Európai Regionális Fejlesztési Alap, az Európai Szociális Alap, a Kohéziós Alap, az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap, végül az Európai Tengerügyi és Halászati Alap is.
  - 5 Bővebben lásd az Európai Bizottság közleménye (Brüsszel, 2010.3.3. COM(2010) 2020 végleges) EURÓPA 2020 Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája HU. Kiadja az Európai Unió Kiadóhivatala Belgiumban. P. 39.
  - 6 Bővebben lásd: Human Development Report 2009 – Human mobility and development (2009), Published for the UNDP, New York. P. 229., valamint Human Development Report 2007/2008 – Human solidarity in a divided world (2008), Published for the UNDP, New York. P. 399.
  - 7 Bővebben lásd: az Országos Képzési Jegyzékről és az Országos Képzési Jegyzék módosításának eljárásrendjéről szóló 133/2010. (IV. 22.) Korm. rendeletet.

Borvétel és kockázat – Jakab Éva római jogi monográfiájáról

Az adásvétel legfontosabb problémái közé tartozik a veszélyviselés kérdése, mely akkor merül fel, ha a szerződés megkötése és az áru átadása közötti időszak alatt az áru elhárít-hatatlan esemény (*vis maior*) folytán – egyik félnek sem félrható módon – megsemmisül vagy megrongálódik. Ki viseli ilyen esetben a kárt? Egyszerűbben megfogalmazva a kérdést: a vevő, aki a káresemény folytán végül is semmit sem kap vagy csak egy megrongálódott, értékét veszített dolgot vehet át, köteles-e kifizetni a teljes vételárat? A hatályos Polgári törvénykönyvünk – a német és az osztrák joghoz hasonlóan, de ellentétben például a francia joggal – e kérdésre nemmel felel: a kárt tehát ilyen esetben a mai magyar szabályok szerint – a felek ellenkező kikötésének hiányában – az eladó köteles viselni.

E probléma egyáltalán nem új keletű: már az ókori Rómában is a kereskedelmi élet egyik központi kérdését képezte. A római jogi tankönyvekből csak annyit tudhatunk meg, hogy Rómában „a veszély a vevőé” (*periculum est emptoris*) elv érvényesült: a véletlenül bekövetkezett kárt tehát – a mai magyar szabályokkal ellentétben – a vevőnek kellett viselnie.

Római jogi ismereteink alapját elsősorban a Iustinianus parancsára 528–534 között készített törvénykönyvek képezik. E törvénykönyvek közül minden szempontból a *Digesta* a legjelentősebb alkotás, melyet a császár jogászai a római jogtudósok műveiből állítottak össze. A XIX. és XX. század során megjelent római jogi tanulmányok döntő többsége kizárólag a *Digesta* fragmentumait, vagyis az egyes, konkrét jogi kérdésekre adott jogtudósi válaszok (*responsumok*) szövegét elemzi, figyelmen kívül hagyva a jogi probléma alapját képező tényállás gazdasági és társadalmi összefüggéseit, s az adott kor szerződési gyakorlatát. Elsősorban erre a – szűk látókörűségéből fakadó és sokszor téves következtetésekhez vezető – hibára, hiányosságra mutatott rá Jakab Éva, a Szegedi Tudományegyetem Római Jogi Tanszékének vezetője a 2005-ben megvédett akadémiai doktori értekezésében, mely könyv alakban először németül jelent meg külföldön.¹ A forradalmian új meglátásokat tartalmazó könyv óriási sikert aratott: a szerző 2010-ben elnyerte érte a *Deutschen Rechtshistorikertag* – rendkívül magas szakmai elismerésnek számító – tudományos díját.

A nemrégiben magyar nyelven is kiadott monográfia az adásvétel egy speciális esetére, a borvételre koncentrálva tárja fel a veszélyviselés római jogi szabályait. A témát több szempontból is érdemes volt ily módon szűkíteni. Egyrészt a klasszikus római jogászok eseti jellegű állásfoglalásaiból legfeljebb vételi típusok szerint csoportosítva lehet általános elveket kiszűrni. Másrészt a *Digesta* veszélyviseléssel kapcsolatos fragmentumainak kétharmada a bor adásvételével foglalkozik, ami azzal magyarázható, hogy borvételek esetében az áru átadására általában csak jóval a szerződés megkötése után került sor (a vevő az általa megvásárolt újbort csak annak teljes kiforrása után vette át).

A szerző a jogi problémák elemzése előtt az eredeti irodalmi források – elsősorban az idősebb Cato, Columella és Varro mezőgazdasági szakművei, valamint az idősebb Plinius természetrajza – alapján részletesen bemutatja a bor termelésének és értékesítésének korabeli gyakorlatát, különös hangsúlyt fektetve azokra a körülményekre, melyek a züret lebonnyolítása, a szőlő kipréselése, a bor forrása és erjedése, illetve tárolása folyamán veszélyeztették a végtermék minőségét. A hordóban tárolt bort természetesen a *vis maior* klasszikus eseteinek (árvíz, tűzvész stb.) bekövetkezése is megsemmisíthette, a borkereskedelemben

azonban emellett számos további, speciális kockázati tényezővel is számolni kellett: a bor zavarossá válhatott, megecetesedhetett (minőségi romlás) vagy az edény kilyukadása következtében elfolyhatott (mennyiségi csökkenés).

Arra a kérdésre, hogy a rómaiak hogyan szabályozták e speciális (kizárólag a borral kapcsolatban előforduló) káreseményeket, a szerző – a hagyományos módszerekkel szakítva és a iustinianusi törvénykönyvek anyagából kiszűrhető információkat jelentősen kiegészítve – a szerződési formulákat tartalmazó egyiptomi papiruszok tartalma alapján ad választ. A korabeli joggyakorlatot nagyszerűen tükröző görög nyelvű okiratok tanúsága szerint a veszélyviselés problémáit a szerződő felek különféle mellékegyezményekkel szabályozták.

A piacon a vevők rendszerint kikötötték a borkóstolás (*degustatio*) lehetőségét, ami alapján egy rövid határidőn belül felkereshették az eladót és meggyőződhetek az ügylet tárgyának minőségéről. Releváns minőségi hiba észlelése esetén a vevő elállhatott az ügylettől. (Ha a vevő a megadott határidőn belül nem élt a borkóstolás lehetőségével, úgy kellett tekinteni, mintha élt volna jogával és semmi hibát nem talált volna a borban.) A szerződéskötés folyamatát lezáró *degustatio* után a minőséggel megelégedett vevők az újbor általában még nem vették át: a bor annak teljes kiforrásáig a borkészítés terén több szakértelemmel és nagyobb gyakorlattal rendelkező eladók birtokában maradt, akik a szerződésben magukra vállalhették a *vis maior* folytán előálló minőségi romlás és mennyiségi csökkenés kockázatát. E kockázatot általában az eladott bor kimérésére (*mensura*) meghatározott határnapig vállalták. A bort kimérésekor a vevők újból megkóstolhatták. A felek megállapodása alapján a bor még ezek után is az eladónál maradhatott (egészen a következő szüretig), a kimérést követően azonban a *vis maior* veszélyét már a vevők viselték.

A gazdag forrásanyagra támaszkodó, rendkívül precízen elkészített, igen jól tagolt s közérthetően megfogalmazott monográfia tehát világosan rámutat arra, hogy a veszélyviselés kérdése Rómában rendszerint alku tárgyát képezte: a vételár nyilván annál magasabb volt, minél hosszabb időre vállalta az eladó a *vis maior* kockázatát. A szerződési gyakorlat ismeretében megállapítható, hogy a *periculum est emptoris* elv csak azokban az egészen ritka esetekben érvényesült, amikor a felek semmiféle mellékegyezményben nem állapodtak meg.

A szerző az egyes részletkérdések elemzésekor a lényegyet nagyszerűen kiemelve összegezi a vonatkozó szakirodalmi nézeteket, és sok esetben meggyőző érveléssel mutat rá azok hibáira. Polgári törvénykönyvünk szerint a foglalónak büntető funkciója van: a szerződést nem teljesítő fél a foglalót elveszti, illetve annak kétszeresét köteles visszaadni. Fritz Pringsheim általánosan elfogadott álláspontja szerint az egyiptomi papiruszokból kimutatható egy hasonló rendelkezéseket tartalmazó törvény létezése. Jakab Éva e nézetet cáfolva világosan kifejti, hogy a foglaló említett joghatásai (tehát a duplum visszafizetésére irányuló kötelezettség, illetve a jogvesztés) az ókorban nem törvényen, hanem a felek szerződésén alapultak.

Ludwig Mitteis egy korszakalkotó művében – elsősorban a római személyi, családi és öröklési jogi szabályokat vizsgálva – éles különbséget tett a klasszikus római jogászok által kidolgozott, s a császári rendeletekben is érvényre juttatott birodalmi jog (*Reichsrecht*), valamint a keleti tartományokban érvényesülő helyi népjog (*Volksrecht*) között. Ez az álláspont Jakab Éva kutatási eredményei szerint a szerződési jog terén nem védhető. Egyrészt ugyanis a szerződési gyakorlat lényegében azonos volt a Földközi-tenger egész medencéjében. Másrészt pedig az árucseréjog területén az egész birodalomra kiterjedő hatályú törvények alkotása egyáltalán nem volt jellemző jelenség.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az értekezés igen lényeges tudományos újdonosságokat tartalmaz. Földi András egy nemrégiben megjelent írásában kifejtette, hogy a jogi romanisztika mára „olyan történeti tudománnyá vált, amelyben igen nehéz újat mondani.

Sokak szerint már csak az apró részletkérdések kutatása, és különösen a szakirodalomban még fel nem dolgozott hatalmas tömegű papirologiai anyag elemzése adhat lehetőséget arra, hogy valamit hozzátehesünk a majdnem tökéletes építményhez. E szemlélet érvényesülése azonban azzal a kedvezőtlen következménnyel jár, hogy a római jog újabb szakirodalmának jelentős része nemcsak a római jogi oktatásban nem használható fel, de igen messzire kerül a modern jog problémáitól is, és olyan *l'art pour l'art* tevékenységgé válik, amely iránt nemcsak a jogászok, de még az ókortudósok sem érdeklődnek.⁷² Jakab Éva öncélú, áltudományos fejtegetésektől teljesen mentes monográfiája egyértelműen jelzi, hogy e megállapítások mennyire tévesek. Az eddig elhanyagolt papirologiai anyag elemzése nem jelentéktelen apróságokkal gazdagítja a római jogi kutatások eredményeit. A római jog oktatása terén éppen Jakab Éva gyakorlatorientált szemléletével lehet sikereket elérni. Csak így érthető meg ugyanis az, amit Gedeon Magdolna egy tanulmányában a következőképpen fogalmazott meg: „a római jog nem egyes tehetős, különrc római polgárok szórakoztatását szolgálta, hanem a jog funkcióját betöltve alkalmas volt arra, hogy a társadalom tagjainak életkörülményeit szabályozza, s az emberek közti konfliktusokat megoldja.”⁷³ A római jog a görög nyelvű okiratok, vagyis a valós jogélet, a szerződési praxis elemzése által jobban összeköthető a modern joggal, hiszen a kutatás így olyan gyakorlati problémákra koncentrál, melyek a mai jogéletben is lépten-nyomon felmerülnek. Az ókori jogélet működésének teljes megértéséhez szükséges társadalmi és gazdasági körülmények feltárása pedig nyilvánvalóan közelebb viszi egymáshoz a római jogi és az ókortörténeti kutatásokat.

(*Jakab Éva: Borvétel és kockázat. Jogtudomány és jogélet a Római Birodalomban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011, 245 p.*)

JEGYZETEK

- 1 Éva Jakab: *Risikomanagement beim Weinkauf. Periculum und Praxis im Imperium Romanum.* München, 2009.
- 2 Földi András: A római jogi kutatások néhány aktuális kérdéséről. In: *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára.* Győr, 2010, 174.
- 3 Gedeon Magdolna: Még egyszer arról, vajon agnát rokon-e az uxor in manu? In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica XXVII* (2009), 33.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Philipp Mattheis

Sanghajban, céltalanul

A virágzó kínai nagyvárosban több ezer külföldi él – anélkül, hogy tudná, mit szeretne az élettől.

Jean-Baptiste Dumas Sanghajban egy valóságos szenzáció. Pusztá gondolatával képes kanalakat hajlítani. Szombat este van. A francia férfi egy francia negyedbeli étteremben áll. Előtte egy kerek asztal, amelynél egy holland bútortervező, egy német fényképész, egy angol újságíró és két kínai ül. Pincérek és konyhásfiúk állják körül a sötét hajú férfit. A szájuk tátva. A fényképész tágra nyílt szemmel néz, akár egy csodálkozó kisgyerek. A holland arcán némi kétkedés. A vendégek szeme mind Jean-Baptiste-ra és a kezében lévő kanálra szegeződik.

Mint a bohócok és a bűvészek általában, a valóságban Jean-Baptiste is csak egy szomorú ember. „Igazából egy kicsit elveszett vagyok. Félek hazamenni. Mi itt mind egy kicsit el vagyunk veszve” – mondja. Jean-Baptiste, vagy Dzsejbi, ahogy a barátai hívják, hét évvel ezelőtt érkezett Sanghajba. Akkor 26 éves volt, friss közgazdasági diplomával, mielőtt Sanghajba jött volna, élt már Izlandon és Spanyolországban is egy rövid ideig. Sanghajba érkezve elhatározta, hogy életét a mágiának szenteli. Havonta néhány alkalommal hívják bűvészkedni cégek és gazdag kínai magánszemélyek. Néha jól él belőle, máskor éppen csak tengődik. „Franciaországban nagy a konkurencia” – mondja a 33 éves férfi. „Sanghajban viszont én vagyok a bűvészek királya.” Elveszett, csakúgy, mint a többi lao-vaj, akiknek az élet nem szól másról, mint a kávézókról és a szerelmi kalandokról.

Lao-vaj annyit tesz, mint idősebb, tiszteletre méltó idegen. A szó a kínai nép hagyományos, főleg fehér külföldiek irányában megnyilvánuló

tiszteletét fejezi ki. A legutóbbi népszámlálás adatai szerint 2010 végén 143 000 lao-vaj élt Sanghajban. Többségüket nagy nemzetközi cégek küldték ki, és bőkezűen ellátták juttatásokkal: külvárosi villával, kiküldetési pótlékkal, sofőrrel, háztartási alkalmazottakkal.

A több ezernyi modern szerencselovagot viszont a hivatalos statisztika nem tartja számon. Fiatalok, kalandvágyóak, sikerorientáltak – elsősorban férfiak –, akik a szabadságra vágyanak, és keresik önmagukat. Formatervezők, írók, képzőművészek, zenészek, szabadúszó újságírók, honlapkészítők, olyan emberek, akik engedtek a vonzó munkalehetőségeknek, az egzotikum és a távol-keleti nők csábításának. Többségük turistavízummal tartózkodik a városban, amelyet háromhavonta megújítanak. Általában a francia negyed valamelyik kávézójába járnak, ahol olasz vörösbort, pernod-t [ánizzsal ízesített aperitif – a szerk.] és spanyol sört kapni. Akadnak köztük, akik egy délután alatt határoztaák el, hogy lemezlovasok lesznek, de olyanok is, akik egész életükben arról álmodtak, hogy egyszer majd híres írókká válnak. Ők azok, akik nagy tervekkel, vagy épp mindenféle terv nélkül érkeztek, és még évek múltán is itt vannak. Aztán itt, a távolban, messze a barátok, a család, a kollégák hatásától, az álmaikat tovább tudják dédelgetni.

Sanghaj már nem olcsó hely. A régi, szép óvárosi francia negyedben 800 eurót vagy még annál is többet kérnek havonta egy kétszobás lakásért. Az olyan klubokban, mint a Bar Rouge vagy a Mint, egy koktél pontosan annyiba kerül, mint Zürichben, Londonban vagy épp Párizsban. Vannak viszont dolgok, amelyekről a nyugati ember gazdagnak érezheti magát, mert még harmadik világbeli ország árain nyújtják őket: a taxi aligha kerül többre 4 eurónál, ebéd két fő részére valamelyik kínai étteremben 10 euró, egy doboz cigaretta nem egész egy euró, és már 12 euróért kap az ember egy félórás talpmasszázst. Ayi, a bejárónő pedig 8 euróért heti

egyszer kitakarítja a legénylakást.

„Havi 10 000 jüan – nagyjából 1200 euró – szükséges az élethez” - mondja Bradley. A 31 éves férfi, mint minden este, a francia negyedik YY-ban, egy stílusos, sötét parkettájú bárban üldögél, és Jameson whisky-t szűröcsöl. A hely megőrzött még valamit a húszas, harmincas évekbeli Sanghaj hangulatából, amikor a város még bordélyházairól, ópiumbarlangjairól és szabadosságáról volt híres. Itt minden este olaszok, franciák, amerikaiak, angolok és a nyugati életstílust kedvelő kínaiak adnak találkat egymásnak, hogy együtt iszogassanak, dohányozzanak és világmegváltó beszélgetéseket folytassanak. Macbookjaik előtt ücsörögnek öreg, Feiyue márkájú kung-fu öltözetükben, hogy ezzel fejezzék ki alternatív életformájukat. Egymást gyözködik üzleti ötleteikről: nem lehetne a kínaiaknak bajor tubákat eladni? Próbált vajon már valaki Kínában bolgár kung-fu filmet népszerűsíteni? Hát nem pont olyan papucsokat viselnek a párizsi divatőrültek, amelyeneket itt a kínai bácsikák hordanak?

Remény, nők, szabadság

Bradley hat éve, az egyetem befejezése után hagyta ott Amerikát. Ez ugyan még röviddel a pénzügyi világválság előtt történt, ám a pályakezdekők kilátásai már akkor sem voltak túl fényesek. Tervek nélkül érkezett Kínába, és eleinte angoltanárnként dolgozott. Később egy dizájnér ügynökségnél talált munkát. „Sanghaj Pekinghez képest egészen nyugatias. Peking inkább a sinológus hallgatók úti célja, azoké, akik valóban a kínai nyelvet és kultúrát szeretnék megismerni.” Sanghaj ellenben a kalandorokat vonzza. Évről évre többen vannak. „Az elmúlt két évben rengeteg amerikai érkezett ide, mostanában főleg Dél-Európából jönnek sokan.”

A legtöbbször még mindig talál valamilyen állást. De azok az idők már elmúltak, amikor a kínaiak válogatás nélkül vettek föl minden külföldit, csak azért mert külföldi volt. A közelmúltban vezette be a kormány a kötelező társadalombiztosítást. Mivel ezt a lao-vajok alig fizetik, inkább a külföldiek számának korlátozására irányul az intézkedés. A kínai cégek

számára ez jelentősen növeli a külföldiek alkalmazásának költségeit. A nagy üzletről dédelgetett tervek gyakran ott érnek véget, amikor a külföldiek megtudják, hogy egy kávézó vagy üzlet megnyitására csak kínai partnerrel együtt jogosultak. Igazán nagy bevételre így alig számíthatnak.

Hogy akkor mégis mi tartja itt őket? Bradley legurítja whisky-jét és egy újabb Jamesont rendel kínaiul. „A remény, a nők és a nagy szabadság. A kormányzat lehet, hogy represzív, azzal viszont nemigen törődik, hogy mi itt mit csinálunk. Alkoholt inni az utcán, a bárban marihuánát szívni, minden este más nővel találkozgatni – ez itt mind egyszerű, nem úgy, mint odahaza.”

„Sanghaj maga az élet. Intenzívebbet el sem lehet képzelni” – írta a városról Aldous Huxley a húszas években, amikor a város még Ázsia szajhájaként volt ismert. Ma Sanghaj a 12%-os gazdasági növekedés, a csillogó épületek, az utakat S-osztályú autóikkal megtöltött újjazdag kínaiak szimbóluma. Már csupán a francia negyed és a folyóparti korzók házai emlékeztetnek az egykori hangulatra. Ezek egyike a Béke Hotel, amely 1908-ban történt átadásakor még a város legmagasabb épülete volt, de mára már csak a múltból itt maradt aprócska építmény.

Egyenlőtlenségek a társkeresésben

Fél tizenegy van. Napfényben ragyognak a túlpárt magas üveghomlokzatú épületei. Kathryn Gohmert croissant-okat halmoz a tányéjára. „11-kor bezár a büfé” – magyarázza. „Régebben csak festettem és festettem, és közben az evésről el is felejtkeztem.” A 29 éves nő öt hónapja lakik a Béke Hotelben. A svájci Swatch cég a hotel egyik emeletét művészeknek bocsátja rendelkezésre hat hónapos időtartamokra. Kapnak egy szobát, egy műtermet és reggelit minden napra. Kathryn térképeket fest – agyagról. Például Michael Jacksonról vagy Hunter S. Thompsonról. Texasban tanult művészettörténetet, az egyetem után pedig Sanghajba jött, mert úgy hallotta, Kína a határtalan lehetőségek új országa, ide a világ minden szegletéből jönnek emberek, az ilyesmi pedig tudvalegőleg jót tesz a művészetnek.

Apja republikánus képviselő, de róla nem szívesen beszél. Időnként felmerül benne, hogy elhagyja a várost, utoljára, amikor Aj Vejvejt bebörtönözték. Aztán kiengedték, és Kathryn maradt. Már hat éve van a városban. Sanghajban csiszolódnak a szociális készségek is, mert az ember napról napra új ismeretségekre tesz szert. Csak a férfiakra nem igaz ez. Kathryn felveszi croissant-ját, majd visszahelyezi a tányérjára. „Sanghaj elviselhetetlenné teszi a férfiakat.” Aligha van olyan külföldi nő, akit a kínai férfiak érdekelnének, de szinte minden lao-vaj férfi rendszeresen újabb és újabb viszonyokba bonyolódik kínai nőkkel. Ez a helyzet a férfiak javára billenti a mérleget. „Már nem is erőlködnek. A hatalom érzése fölényessé teszi az embert. Így van ez az ismerkedés terén is” – mondja. „Az a típus dühít, amelyik otthon nem merne egy italt se meghívni.” Négy hét múlva el kell hagynia a szállodát. Hogy azután mihez kezd? „Fogalmam sincs. Egy lakást és egy műtermet kell keresnem, hogy festhesek tovább. Talán másik városba költözöm.”

A szerencsevadász külföldieknek nagyjából 80 százaléka férfi. Talán mert a férfiak kalandvágyóbbak, talán mert itt olyan nőket is megkaphatnak, akik odahaza számukra elérhetetlenek lennének. „Sok kínai nő kíváncsi, másokat izgat a nyugati életstílus – és az európai férfiakat egyszerűen vonzónak találják” – mondja Mu Lej, akit mindenki csak Eddynek hív. A 38 éves férfi a sanghaji színházi magazinnak, a Bundnak a főszerkesztő-helyettese. A férfi és felesége, Linda azon kevés kínaiak közé tartozik, akiknek a baráti körét zömében külföldiek alkotják. Eddy a Hilton előcsarnokában ül. Ezt javasolta találkozási pontnak, mivel a hotel az egyike azon kevés helyeknek, ahol a dohányzási tilalmat még nem vezették be, így a kínaiak továbbra is hódolhatnak szenvedélyüknek: a zöldrtea és a láncdohányzás kombinációjának.

Szinte minden külföldi valamikor tovább szeretne indulni. De nagyon kevesen mennének vissza a szülőhazájukba. „Emlékszem egy izlandi művészre, aki installációkat készített. Nemrég költözött át Barcelonába.” Mások New Yorkba, Berlinbe vagy Bangkokba mennének,

hogy újból a helyüket keressék. „Örülnék, ha a megpróbálnának alkalmazkodni a kultúrához, és legalább megpróbálnák elsajátítani a nyelvünket. De erre nagyon kevesen hajlandók Sanghajban.” A legtöbb külföldi azért jön, hogy az itt töltendő néhány év alatt meggazdagodjon. Akinek ez nem sikerül, és nem tud időben elköltözni sem, annak még egy lehetősége marad: feleségül vesz egy kínai nőt.

A Camel egy sportbár a francia negyedben. Étlapján hamburgerek, enchilada, sültkrumpli és koktélok szerepelnek. Otthonos hely a nemrég érkezetteknek és a honvággyal küszködőknek. Paul Collins egy üveg bort rendel. Öt éve él Sanghajban. Az újságíró az angol nyelvű országos lapnál, a Global Timesnál dolgozik. Az a feladata, hogy a kínai újságírók által rossz angolsággal megírt cikkeket lektorálja. Az első év, meséli, egy végeláthatatlan ünnepséggé volt. Mindenütt megnyitók, köszöntő italok, és a kínaiak mindenre kiterjedő lelkesedése. Igaz, időközben megemelkedtek a lakhatás költségei és az alkohol ára is felment, a kínaiak pedig rájöttek, hogy nem minden fehér ember gazdag és sikeres.

A szerencselovagok mantrája

„A baj az, hogy már nem tudom, mihez kezdenék odahaza. Itt mégiscsak van munkám, még, ha néha utálok is.” Paul közben megrendeli a második üveg bort is, és úgy tűnik, valami pozitív után kutat gondolataiban. „Amit szeretek itt – mondja, mikor már vörös a szeme –, hogy egyszerűen beszélgethetek idegenekkel egy bárban; mindenki barátságos. Megkérdezik, hogy honnan jöttem, és hogy mióta vagyok itt.” Paul a külföldiekre céloz, nem a kínaiakra. „Ez a város folyton változik, soha nem tudhatod, mit tartogat a számodra.” A szerencselovagok mantrája a bizonyosság, hogy egy olyan helyen vannak, ahol a Föld gyorsabban forog, mint máshol. Ahol mindig minden mozgásban van, ott minden lehetséges – még az elképzelhetetlen, a varázslat is.

Jean-Baptiste, a bűvész, még egyszer nekive-selkedik. Megdörzsöli a kanalat, felemeli, majd összpontosít. Sikerült. A kanál megmozdul.

Először csak egy kicsit, majd még egy kicsit, aztán meghajlik, mint egy elszáradt virágszál. Az asztal körül ülők, a kínai pincérek és az egész étterem viharosan ünnepli, akár egy királyt.

Állást keresve

2010-ben 143 000 külföldi élt Sanghajban. Ez 50 százalékkal több, mint 2005-ben. Nagyjából harmaduk japán vagy dél-koreai. A nyugati államokból legnagyobb számban az amerikaiak, a franciák és a németek érkeztek. Sokan jöttek munkát keresni a 2008-as gazdasági világválság nyomán. A valóságban azonban jóval magasabb lehet a számuk. Csak azokat regisztrálják ugyanis, akik munkavállalói vízummal rendelkeznek és három hónapnál hosszabb ideig tartózkodnak a városban. Sok nyugati turistavízummal érkezik, amit aztán háromhavonta mindig megújít: Hongkongba utazik, ott hivatalosan elhagyja az országot, majd három nappal később ismét visszatér.

(Neue Zürcher Zeitung)

Tjerk Brühwiller

A brazil esőerdők a politika markában

A brazil erdészeti törvény módosítása a környezetvédelem és a gazdasági növekedés kapcsolatáról szóló vitákat gerjeszt.

Módosításra szorult Brazília erdészeti törvénye. A környezetvédők szerint főleg a politikai befolyással bíró agrárlobbi érdekeit tükrözi az új törvényszöveg. A tudomány képviselői is szkeptikusak.

Annak, aki a Rondônia tagállambeli Ji-Paranába utazik, nincs szüksége statisztikákra. Csupán a szemünket kell nyitva tartani, hogy felismerjük, mi is történt itt az elmúlt évtizedekben. Sorra követik egymást a fakitermelés következtében keletkezett irtások. Egy olyan őserdőben, amely nemrég még mindent beborított, most viszont egyre kevesebb marad belőle. Ahol korábban

fák álltak, ma mind nagyobb területeken legelnek szarvasmarhák. A Ji-Praná reptér sofőrjeinek sapkáján pedig a legnagyobb hústermelők neve díszel. Másutt, ahol nem a legeltetés a legjövődélmezőbb, a szőjabab-termesztés növekedését sínyli meg az erdő.

Hatékonyabb ellenőrzés

Rondônia tagállam a Fronteira Agricola mellett fekszik. Így nevezik Brazíliában Amazónia déli részét, ahol a mezőgazdaság az erdővel borított terület rovására terjeszkedik. Rondônia kis területe ellenére listavezető az erdőirtásban. A brazil úrkutató intézet, az Inpe szerint 2011-ben összesen 45 000 hektár erdőterület tűnt el az országban. Amazónia egész területét tekintve 230 000 hektárnyi a veszteség, amely nagyjából a svájci St. Gallen és Appenzell kantonok együttes területének felel meg [vagy Nógrád megye területének – a ford.]. A számok ijesztőek, de nem akkor, ha összevetjük a korábbi adatokkal. 2005-ben az erdőirtás csak Amazóniában 2 millió hektárnyi területet érintett. Ezt drasztikus visszaesés követte, és 2009 óta soha nem lépte át az évi 300 000 hektárt az erdőirtás nagysága.

A visszaesés a műholdas megfigyelés bevezetésére vezethető vissza. 2004 óta a brazil kormányzat valós időben tudja ellenőrizni az erdőirtást. A rendőrség így hatékony eszközt kapott az illegális fakivágásokkal szembeni fellépéshez. Ebből pedig van elég Amazóniában. A brazil erdészeti törvény, a Código Florestal ugyanis szigorú: arra kötelezi az amazóniai földbirtokosokat, hogy őrizzék meg a terület eredeti vegetációjának 80 százalékát. Tehát a mezőgazdaság mindössze annak húsz százalékát hasznosíthatja. A savanna esetében a törvény 35 százaléknit véd, Brazília egyéb vidékein pedig 20 százalékot. Ebből kifolyólag a domb-ságok, a hegyvidék és a folyópartok is meghatározott szabályok szerint erdővel borítottan kell hogy maradjanak. Aki a szabályokat megszegi, bírságot köteles fizetni, és újra kell erdősítenie a területet. Az ország természetes vegetációval borított 540 millió hektárnyi részéből (ez az összterület 60 százaléka) 170 milliónyi fekszik

védett övezetben. A maradék terület e Código Florestal hatálya alatt áll, amely tovább növeli annak jelentőségét.

A törvény és a valóság

A törvény, amelyet még 1934-ben fogadtak el példamutató, ám a gyakorlatba való átültetése nemigen mondható sikeresnek. A hiányzó kontroll és a szankciók alkalmazásának elmaradása oda vezetett, hogy ma számtalan brazil földbirtokos gazdálkodik jogellenesen. A São Paulo-i egyetem kutatói egy tanulmányukban leszögezték, hogy a mezőgazdaság által hasznosított 230 millió hektárnyi földterület mintegy egyharmadának hasznosítása jogellenesen történik.

A vegetáció helyreállítása roppant költséges, a termelés visszaeséséből származó hátrányról nem is beszélve. Ennek megfelelően nagy volt a felzúdulás, amikor a brazil kormány 2008-ban a környezetvédelmi törvények szigorítását hirdette meg, határidőt szabva a földbirtokosoknak az előírások teljesítésére. Az agrárszektor jelentős számú kongresszusi képviselőjénél, az ún. ruralistáknál ez komoly ellenérzéseket váltott ki. Rövid időn belül összehangolt támadást indítottak a szemüket már korábban is olyannyira szűrő törvény módosításáért. Felfogásuk szerint a törvénynek kellene a valós viszonyokhoz igazodnia, nem pedig fordítva.

A követelés bizonyos szempontból érthető. 1996-ig a jogszabály a kisebb folyók mentén ötméteres zöldsáv megtartását írta elő. A sáv méretét később harmincméteresre növelték. Éppen Amazóniában, ahol sok család él folyóparti földterületeken, senki nem tartotta be a szabályt. Az újraerdősítés teljesen ellehetetlenítette volna őket. A földművesek nem büntethetők olyasmí miatt, ami korábban jogszerű volt – véli Assuero Veronez, a brazil földművesek legnagyobb érdekképviselői szervének, a Confederação da Agricultura e Pecuária-nak (CNA) a környezetvédelemért felelős igazgatója. Az új erdészeti törvény célja, hogy ezeket a földműveseket mentesítse a szankciók alól.

Radikális támadások

A CNA tevékenysége azonban nem csupán a kis földművelők védelmét szolgálja. Valójában itt a nagybirtokosok és a politika érdekeiről van szó. A CNA egyetlen más szervezethez sem hasonlíthatóan erős politikai szárnyal és hatalmas pénzügyi eszközökkel rendelkezik. A parlamentben a CNA érdekeit képviselő politikusok ellentételezéseként pénzügyi támogatásban részesülnek a választási kampány során. Mindezek alapján érthető, hogy nagy a tolongás a CNA körül. Mindez, és a tény, hogy a parlamenti képviselők jelentős része maga is jövedelmet szerez a mezőgazdaságból, oda vezetett, hogy az erdészeti törvény reformjának vitája megvalósíthatatlan elképzelések és radikális kirohanások egyvelegévé vált. Bizonyos politikusok, úgy tűnik, a helyzet kihasználásával gazdasági előnyt és politikai tőkét kívántak kovácsolni.

Létrejött végül egy törvénszöveg, amely számos helyen rontott az addigi erdővédelmi politikán. Viták keresztjében állnak többek között a földbirtokosokat az erdősítési kötelezettség alól mentesítő szabályok is. A törvény a folyópartokon és a hegyoldalokon csupán részlegesen követeli meg a vegetáció helyreállítását. Egy tanulmány szerint ily módon 20 millió hektárnyi olyan terület letarolását legalizálnák, amelyet természetes növényzet kellene, hogy borítson. Még védett területek elpusztítását vagy nem őshonos növényekkel, így például eukaliptusszal való beültetését engedélyezik. Kis üzemek – amelyek kevesebb, mint 1200 hektáron gazdálkodnak – felmentést kapnak a 2008 előtti erdőirtások illetve a bírságok alól.

Roberto Smeraldi, az Amigos da Terra, Brazília egyik legtekintélyesebb környezetvédelmi szervezetének igazgatója az amnesztia mögött meghúzódó alapelveket tartja a leginkább veszélyesnek. A hatása rendkívül kártékony lehet. Ha egy törvénynek nincsenek szankciói, csak azok tarják be azt, akik nem elég talpraesettek megszegni azt. A CNA és képviselőinek kézjegyét magán viselő törvénszöveg nem a mezőgazdaság érdekeit védi, inkább akadályozza azokat.

Smeraldi mindazonáltal pozitív elemeket is lát a törvénymódosításban: bevezetné például a mezőgazdasági üzemekről szóló nemzeti nyilvántartást. A törvény egy ösztönző csomagot is létrehoz az erdőterületek fenntartására, és tervezi az ipari területek erdősítésének szabályozását is. Smeraldi szerint a probléma abban rejlik, hogy ezen pontok végrehajtása a kormány további erőfeszítéseit igényli, amellyel szemben máris érvényre jutnak a negatív hatások is, mint például az amnesztiáé. A reform pozitív elemei lehet, csupán szép tervek maradnak, aggódik Smeraldi.

Rosszul hasznosított agrárterületek

A tudomány is bírálatokkal illeti a törvény szövegét. Az erdészeti törvény vitái során a brazil tudományos kutatóintézetek is igyekeztek hallatni a hangjukat. Kifogásaikat és kutatási eredményeiket a törvény szövegének megformálásakor azonban alig vették figyelembe. A szöveg túlnyomórészt politikai jellegű, hangsúlyozza Gerd Sparovek, a São Paulo-i egyetem agrártudományi intézetének professzora. A tudomány tudna statisztikai adatokkal szolgálni, nincs azonban befolyása arra, hogy azokat figyelembe is vegyék.

Ha egyetlen pillantást is vetettek volna az adatokra, a képviselők láthatták volna, hogy Brazília agrárterületeinek nagy részét nem megfelelően hasznosítják. Ez különösen érvényes az állattenyésztésre. Szélsőségesen alacsony a hatékonysága a fejlett gabona- és cukortermesztéshez viszonyítva. Amazóniában kevesebb, mint egy szarvasmarha jut egy hektárnyi legelőre. Haladó tenyésztők megmutatják azonban, hogy azonos területen legalább három szarvasmarhát lehetne tenyészteni. Termelési növekedés a meglévő területeken is minden további nélkül elérhető lenne, véli Sparovek. Ez lehet az erdő és az agrárszektor védelmének kulcsa. A brazil agrárszektor hozamai az elmúlt évek során erősebben nőttek, mint a megművelt területek és a legelők mérete, ami a kutatásba való erőteljes befektetésnek köszönhető. A ruralisták ezzel ellentétben különösen elmaradottnak festik le a brazil agráriumot. A brazil nemzeti lobogóban

magasztalt haladás a kongresszusban olyannyira kevésbé érezhető, mint a Fronteira Agrícola elszenesedett fatöngkjei között.

A vitának nincs vége

A parlament az év első felében kívánja tető alá hozni a törvénymódosítást. A ruralisták újabb indítványokat nyújtottak be az ügyben. Az erdészeti törvény teljes aláírása ellen az alsóházi döntést követően már csak Dilma Rousseff elnök tudna tenni valamit. Ugyan Dilma Rousseff, aki elnökké választása előtt még az erdőirtás alóli amnesztia ellen tiltakozott, vélhetően nem él vétőjogával a törvény elfogadásakor. Ismerve széthúzó koalícióját, erre nem is lenne módja. Sokkal inkább abban eldeczelt, hogy a reform körüli viták mielőbb elcsituljanak, mielőtt Braziliában a júniusi ENSZ konferencián újra a fenntartható fejlődésre terelődik a figyelem.

A törvényszöveg Rousseff elnök általi aláírásával nem érnek véget a viták. A tiltakozások csak a törvény hatályba lépésével kezdődnek meg igazán, mondja Smeraldi, és vélhetően nem téved. A környezetvédelem és a növekedés viszonya a jövőben mind gyakrabban vezet majd feszültségekhez – különösképp Braziliában, ahol a természeti kincsek kimeríthetetlennek tűnnek, a növekedés pedig már-már vallási irányzattá vált.

(Neue Zürcher Zeitung)

Patrick Zoll

Kim Ir Szen ünnepe Észak-Koreában

Észak-Korea tavasszal ünnepelte halott államalapítóját, Kim Ir Szen születésének századik évfordulóját. Ez alkalommal fordult először népéhez az új vezető, Kim Dzsong Un, Kim Ir Szen unokája, a fővárosban, Phenjanban. Az észak-koreai állami televízió által közvetített beszédében követendőnek ismerte el apja, Kim Dzsong II tételét, miszerint a hadsereg mindenfelé szemben elsőbbséget kell hogy élvezzen:

„Hogy célunkat elérhessük, és hogy egy erős, prosperáló szocialista államot építhessünk, első-, másod- és harmadsorban is a néphadsereget kell erősíteniünk.”

Beszédében Kim kitért a szomszédos Dél-Koreával való viszonyra is. Boldogtalanságát fejezte ki a koreai félsziget kettészakítottsága felett. „Szívfacsaró, hogy nemzetünk immáron hetven éve szétszakítva kénytelen élni. Mindent meg fogok tenni, hogy népünk végre újraegyesülhessen” – mondta Kim Dzsong Un a phenjani tudósítások szerint.

Szónoklatával saját hangot ütött meg, tekintve, hogy apja szinte felhagyott a katonai parádékkal. Az ünnepségek már napokkal korábban kezdetüket vették. Ebből az alkalomból leplezték le Phenjanban Kim Ir Szen és Kim Dzsong II hatalmas szobrát. A parádén meghíusult egy, az észak-koreai nyilatkozatok szerint a világűrbe műholdat szállító rakéta fellövése. A blamázs ellenére úgy tűnik, tervszerűen ment végbe Kim Dzsong Un hatalomátvétele.

(Neue Zürcher Zeitung)

Patrick Zoll

Hosszú út a szabadság felé

Egy fiatal észak-koreai nő története a Kim-dinasztia uralmáról, a menekülésről és az újrakezdekről

Az éhezés elől menekült Észak-Koreából, Kínában emberkereskedők kezére került, majdnem kitoloncolták – egy fiatal észak-koreai nő története szülői új életéről. Már csak a hűgát szeretné még kiszabadítani.

Szombat délután egy kis szülői kávézóban. Piros pulóveres fiatal nő ül a fal melletti padon. A vállára hullik hosszú, sötét haja, arca finoman sminkelt. Előtte tankönyvek hevernek, ő az okostelefonján írogat. Semmi sem utal arra, hogy még csak három éve él a virágzó Dél-Koreában, és a hermetikusan elzárt Észak-

Koreában nőtt föl. Hívjuk Park Szo Junnak, kéri, mert óvni szeretné a családjá tagjait, akik Észak-Koreában maradtak. Közeleg a vizsgaidőszak az egyetemen. „Sok olyasmit is meg kellett tanulnom, ami az itteni hallgatóknak magától értetődő” – mondja a 28 éves lány, aki szociális munkásnak tanul – „például, hogy a szocializmus Karl Marx tanain alapszik, először itt, a kapitalista Dél-Koreában tanultam meg.

Kína határán

Szo Jun nyugodtan dől hátra, elégedett új életével – ellentétben a majd húszezer észak-koreai menekülttel, akik Dél-Korea rohanó fogyasztói társadalmát nehezen szokták meg. „Amikor dél-koreaiakat hallok panaszkodni a szociális ellátórendszerük hiányosságairól, összeszorul a torokom. Észak-Koreával még csak összehasonlítani sem lehet. Odahaza általában az volt a fő kérdés, fogunk-e egyáltalán aznap enni valamit?”

Pedig Szo Jun családja – anyja nőgyógyászként, apja pedig a munkáspárt ifjúsági tagozatának alkalmazottjaként dolgozott, és ennek következtében – észak-koreai viszonylatban jó élet-színvonalon élhetett. De a kilencvenes években már ez sem sokat számított: a Szovjetunió szét-hullásával az észak-koreai gazdaság is összeomlott. Szo Jun családja, mint sok más észak-koreai család, éhezett. 1994-ben, mindössze 2 hónappal az államalapító Kim Ir Szen halála után, Szo Jun édesanyja meghalt. „A kormány mindenféle gyülekezést tiltott” – emlékszik keserűen a lány. „Bár anyámat a városban mindenki ismerte, alig néhányan jöhettek el a temetésére.”

Szo Jun szülővárosa Kínával határos, mindössze a Tumen folyó választja el tőle. Kérdezem, milyen széles a folyó, Szo Jun erre a kávézó előtt futó négysávos útra mutat. A környékről mind többen, főleg fiatalok Kína felé vették az irányt. A határmentét túlnyomórészt koreai származású kínaiak lakják, így ha egy éhes észak-koreai egy ajtón kopogtatott, számíthatott némi ennivalóra.

Az emberkereskedők hatalma

2003-ban már Szo Jun számára is olyan elviselhetetlenné vált a helyzet, hogy úgy döntött, megpróbál elmenekülni. Csak pár hónapot akart

Kínában dolgozni, hogy élelmet tudjon vásárolni. Közben azonban megszigorodtak a határelenőrzések, és akit a kínai hatóságok elfogtak, azt visszatoloncolták Észak-Koreába. Szo Jun csodával határos módon elkerülte ezt, és pár hetet távoli rokonoknál vészelt át. Egyszer aztán a piacon elfogták. Két férfi rendőrnek adta ki magát, Pekingbe hurcolta, majd dél felé vitte tovább. Szo Jun ugyan nem beszélt kínaiul, de hamar megértette: emberkereskedők kezére került. Egy családhoz vitték, Kína legelmaradottabb részébe. Megpróbált ugyan elszökni, ám nem járt sikerrel, így maradnia kellett. „Megértettem, hogy előbb meg kell tanulnom a nyelvet, és az országot is meg kell ismernem ahhoz, hogy egyáltalán esélyem legyen” – mondja a lány. Később kiderült, hogy a család az egyik fiúgyermeke számára vásárolta meg – feleségnek. Amikor ezt megtudta, Szo Jun Peking nagyvárosi forgatagába menekült, alig egy év után. Koreai származású kínaiaknál talált végül munkát, és kapott esélyt. Életöszöne azt súgta, hogy kínai útlevelet vegyen magának. „Az útlevél valódi volt, csak én nem” – mondja cinkos mosollyal.

Szerencséje volt, még a családjával is sikerült felvennie a kapcsolatot. A húga kereste. Egyszer viszont üzenetet kapott: ha nem fizet azonnal 2000 eurónak megfelelő összeget, soha nem

látja többé viszont a testvérét. Az emberkereskedők tehát ismét lecsaptak. Egy dél-koreai segítségével meglett a pénz, és sikerült kiszabadítani a hűgát. Egyértelmű lett: a biztos szabadságért Dél-Koreáig kell mennie.

Épp a laoszi határ előtt fogták el a hét főből álló csoportot. Kínai útlevelének köszönhetően Szo Jun megmenekült, hűgát viszont visszatoloncolták Észak-Koreába. Szo Jun nagy kenőpénz megfizetése árán elérte, hogy a rendőri jelentést megváltoztassák: csak az állt benne, hogy a húga Kínába akart utazni, Laosznak, pláne Dél-Koreának nyoma sincs benne. Mégis három aggodalommal teli hónap állt még előtte, hogy megtudhassa, szabadon engedték-e a testvérét. Azzal a tudattal hagyhatta el Kínát, hogy a húga életben van. Kínai állampolgárként thaiföldi vízumot kérvényezett, a visszatat pedig szülői átszállással foglalta le: ott majd kiszáll, és már szabad is. Így lett.

Egy közvetítő segítségével még mindig próbálja átmenekíteni a hűgát. Ha a helyzet már nem olyan szörnyű, mint mikor ő maga szökött, testvérének mégis szeretne szebb jövőt biztosítani annál, mint ami egyébként várna rá. „Magamat már kiszabadítottam – mondja keményen – de a családom nélkül védtelennek érzem magam” – teszi hozzá csendesen.

(Neue Zürcher Zeitung)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Csegődi Tibor jogász-közgazdász, Gödöllő
Farkas Tibor egyetemi docens, Gödöllő
Gyönki Viktória PhD-hallgató, Budapest
Kun Miklós intézetvezető egyetemi tanár, Budapest
Lányi Gusztáv pszichológus, Budapest
Maróti Andor ny. egyetemi docens, Budapest

Miskolczy Ambrus egyetemi tanár Budapest
Pinke Zsolt PhD-hallgató, Budapest
Sáry Pál egyetemi docens, Miskolc
Szakolczai Attila levéltáros, Budapest
Szűcs László Gergely PhD-hallgató, Budapest
Tóth Tamás egyetemi docens, Gödöllő

TARTALOMJEGYZÉK

Maróti Andor: A kultúra hiányzó egysége és társadalmi megbecsülése 1

SZÁZADOK

Miskolczy Ambrus: Erdély népessége a 18. században (Források és értelmezések) 10
Kun Miklós: Fájdalmas búcsú a hatalomtól: Joszif Sztálin utolsó beszéde . . . 28
Szakolczai Attila: Nyilas reminiscenciák és ötvenhat 39
Lányi Gusztáv: Ranschburg Pál és a magyar kísérleti pszichológia kezdetei 57

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT

(A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos Szövetsége cikkpályázatának írásai)
Gyönki Viktória: A skandináv társadalom a kora középkorban 72
Pinke Zsolt: A magyar mezőgazdaság periférikus karakterének erősödése a kiegyezés után: modernizáció és leszakadás 82
Szücs László Gergely: Hogyan lehetséges egy nemzet nélküli jogállam? 97

MŰHELY

Csegődi Tibor László – Farkas Tibor – Tóth Tamás: A húszas célok huszonkettes csapdája – avagy energiahatékonysági célok egy komplexebb megvilágításban 110

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Sáry Pál: Borvétel és kockázat – Jakab Éva római jogi monográfiájáról 118

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Philipp Mattheis: Sanghajban, céltalanul (121) *Tjerk Brühwiller*: A brazil esőerdők a politika markában (124) *Patrick Zoll*: Kim Ir Szen ünnepe Észak-Koreában (126)
Patrick Zoll: Hosszú út a szabadság felé (127)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Pályázati felhívás

A *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat* és a *Doktoranduszok Országos Szövetsége* idén is **ismeretterjesztő cikkpályázat** hirdet a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak, hogy saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

- 1.) **Élet és Tudomány** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10–12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4–6 színes képet, ábrát, grafikont, illusztrációt is csatolni kell.
- 2.) **Természet Világa** kategória: itt a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15–18 ezer n (szóközökkel), amihez színes illusztráció is csatolandó.
- 3.) **Valóság** kategória: itt a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35–40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. Mindhárom kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat egy nyomtatott kézirat és négy elektronikus (CD) példányban kérjük kizárólag postai úton benyújtani. A képeket, illusztrációkat külön-külön képfájlban kell elmenteni, a szövegben csak az ábra helyét kérjük feltüntetni.

A díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – szintén megjelentethetjük. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

A pályázat jeligés, kérjük, hogy a pályázó zárt, a jeligével ellátott borítékban mellékelje nevét, pontos lakcímét, e-mail címét, telefonszámát, doktori iskolájának és vezető tanárának a nevét.

A pályamunkákat a TIT címére kérjük küldeni: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1088 Budapest, Bródy Sándor u. 16. A borítékra a feladó helyén csak a jeligét tüntessék fel, valamint írják rá: „Doktorandusz cikkpályázat” és a kategória nevét.

A pályázatok beérkezési határideje: **2012. november 26.**

